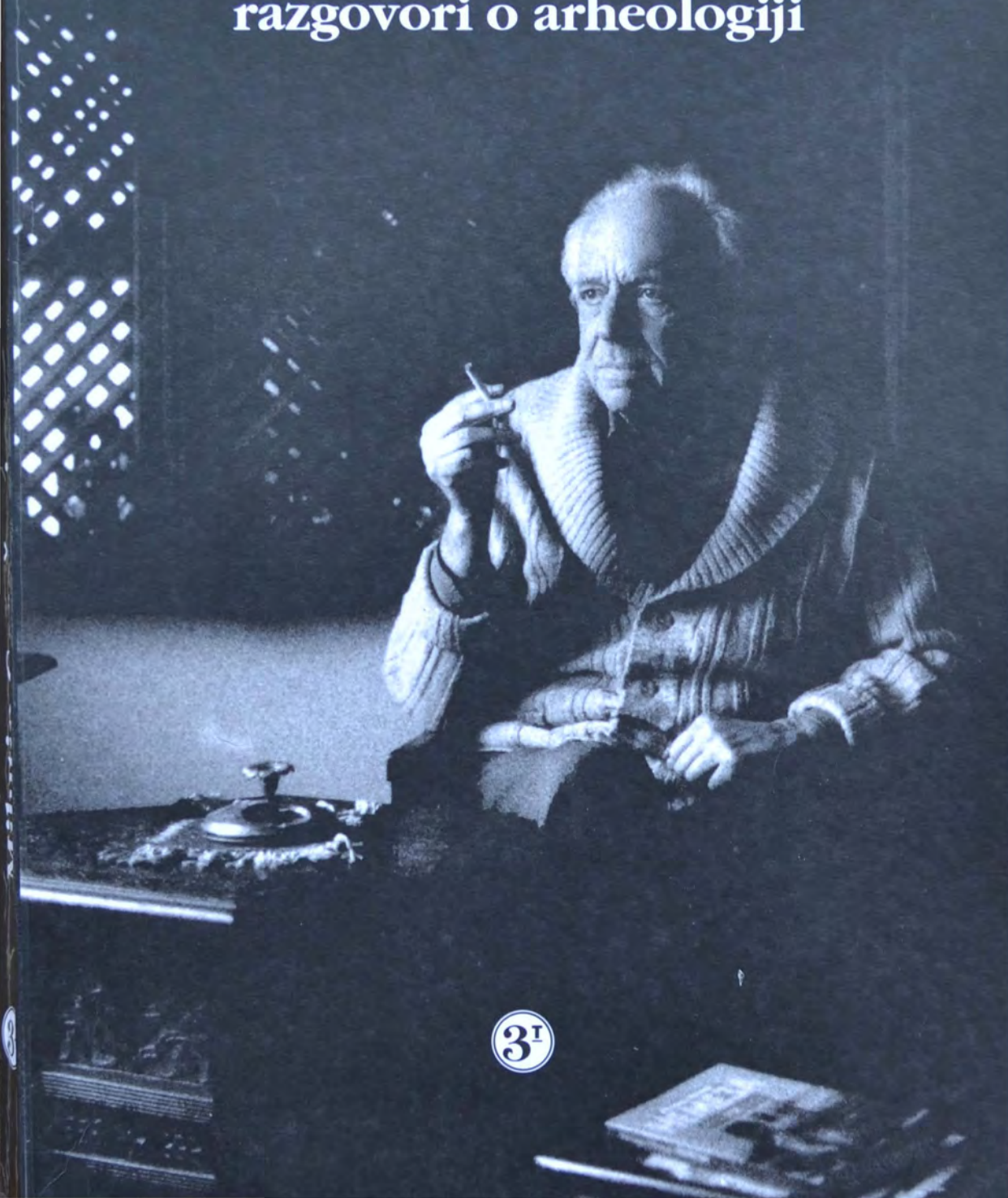
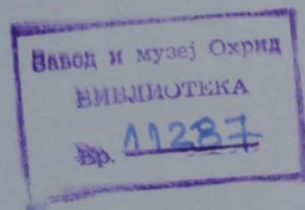

Milutin Garašanin

razgovori o arheologiji

3^I

Milutin Garašanin

razgovori o arheologiji

razgovarali i priredili
Staša Babić i Miodrag Tomović

Beograd
1996.

Milutin Garašanin

razgovori o arheologiji

Razgovarali i priredili

Mr Staša Babić

Dr Miodrag Tomović

Recenzenti

Dragoslav Srejović, akademik

Nikola Tasić, dopisni član SANU

Dr Borislav Jovanović

Dr Petar Petrović

Izdavač

„3T“ d.o.o.

Beograd, Lole Ribara 12,

Tel/fax: 011/ 340-741

Za izdavača

Nikola Caranović

Urednik

Predrag Caranović

Fotografija za naslovnu stranu

Vladeta Stojić

Slog

Grafoartia

Dizajn i štampa

„3T“

Tiraž

700

Razgovori zabeleženi u ovoj knjizi vođeni su tokom februara, marta i aprila 1994.godine, četvrtkom pre podne, u Klubu lepih umetnosti *Jazzbina*. Biografija profesora Garašanina, njegova znanja i iskustva, neiscrpan su izvor tema o kojima smo mogli razgovarati. Nadamo se da smo dragocenog sagovornika pitali ono što bi volela da zna većina arheologa i drugih dobrodošlih čitalaca. Povremeno nepredvidiv tok naših razgovora rečito svedoči o mnoštvu mogućih propuštenih pitanja. Iako živa reč ima draž koju je nemoguće preneti u pisani tekst, nadamo se da je deo lepote sastanaka četvrtkom sačuvan u konačnoj verziji zapisa.

septembar 1995.

S.B.
M.T.

Sadržaj

17.februar

O poreklu i porodici	1
O detinjstvu i dečашtvu	4
O susretu sa arheolozima	6
O studijama	7
O Vasiću i Vuliću	11
O događajima tokom rata	12
O radu u Muzeju Kneza Pavla	13
O muzejskom kursu	14
O životu u Beogradu tokom rata	15
O profesoru Vasiću	17
O datovanju Vinče	18
O doktoratu u Ljubljani	19
O dolasku u Arheološki institut	21
O posleratnim rekognosciranjima	22

24.februar

O pedagoškom radu	24
O Đerdapu I	27
O nastavi	28
O podeli arheologije	28
O beogradskoj arheološkoj školi	29
O poučnosti primera Vasića i Vulića	32
O budućnosti Fakulteta	32
O publikovanju	35
O etici arheologa	37
O Srpskom arheološkom društvu	38
Moralni kodeks arheologa	38
O studentima	40
O predavaštvu	41
O interdisciplinarnosti	43

3. mart

O postdiplomskim studijama	46
O arheologiji Bliskog istoka	51

O terenskim otkrićima	53
O medijima	54
O hronologiji	55
O analogijama	57
O metodu C-14	59
O svrsi arheologije	60
O eksperimentalnoj arheologiji	61

11.mart

O novoj arheologiji	63
O istorijskim zakonitostima	66
O odnosu nove i klasične arheologije	68
O odnosu arheologije i društva	69
Ponovo o medijima	72
O arheologiji i istoriji umetnosti	74
O etnologiji	76
O Grbiću	79
O fizičkoj antropologiji	82
O narodima	83
O pojedincima	84
O odnosu istorije i arheologije	85

17. mart

O arheologiji posle rata	88
O Jugoslovenskom koordinacionom odboru	91
O Arheološkom institutu	94
O arheologiji u unutrašnjosti	95
O ranom terenskom radu	97
O zavodima za zaštitu	99
O izlaganju arheološkog materijala	101
O kolegama, starijim i mlađim	104
O sukobima i izbegavanju sukoba	105
O Gordonu Čajldu i polihistorima	107

28. mart

O porodici i deci	109
O supruzi	110
O ocu	111

O poetici arheologije	112
O Praistoriji Srbije	114
O latenu	115
O posleratnoj ideologiji	117
O evropskim kolegama	118

7.april

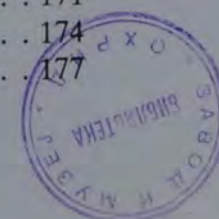
O Akademiji i Memorandumu	121
O okupaciji Dubrovnika	121
O hapšenju	124
O muzejskim poverenicima	125
O falsifikatima	126
O neobičnim ličnostima u srpskoj arheologiji -	
Radoslav Galović	128
Sergej Karmanski	128
Gospođa Kirsanova	129
Milan Pindić	131
Kakvi su arheolozi?	132

14.april

ARHEOLOGIJA BALKANA	134
Neolit - nastanak i razvoj	134
Proto-Starčevo	145
Proto-vinčanska faza	146
Gradačka faza	149
Sahranjivanje u neolitu	153
Paleolingvistika i praistorijska arheologija	155
Indoevropljani	157

27.april

Gvozdeno doba	160
Distribucija paleobalkanskih plemena	165
Istorijski izvori o etničkom pitanju	167
Paleolingvistika	169
Onomastika	171
Arheološki podaci o etničkim pitanjima	171
Pitanje Tribala	174
Glasinac	177

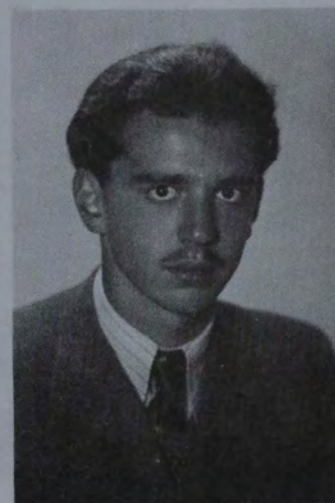

Kneževski grobovi	179
Grčki import	182
Helenizacija	183
Romanizacija	186
Rimske kolonije	188
Helenizacija i romanizacija	191

foto album

*Milutin Garašanin kao učenik
III/3 razreda Treće muške
realne gimnazije u Beogradu
(slika iz Knjižice o uspehu i
vladanju za školsku 1933-34.
godinu).*

*Milutin Garašanin (slika iz In-
dexa po upisu na fakultet 1939.
godine).*

Polaznici muzejskog kursa 1942. godine ispred zgrade Muzeja kneza Pavla (Milutin Garašanin, prvi s desna u tećem redu, Draga Garašanin, druga s desna u prvom redu).

Polaznici muzejskog kursa 1942. godine ispred zgrade Muzeja kneza Pavla. S leva na desno: Dejan Medaković, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević, Darko Bogosavljević, Jelisaveta Stanojević-Alen, Vladimir Milojčić i Slobodan Brzaković.

S leva na desno: Josip Jerković, Draga Garašanin, Oleg Kožin, prof. Milan Budimir, Milutin Garašanin i Aleksandar Pulja (snimljeno između 27. marta i 6. aprila 1941. godine u dvorištu kuće prof. Budimira, u Dušinoj ulici u Beogradu).

Venčanje Milutina i Drage Garašanin u crkvi Sv. Save u Beogradu 9. maja 1943. godine, sa kumovima Jovanom Kovačevićem (polaznik muzejskog kursa) i Miroslavom Mitrovićem (spiker Radio Beograda).

Iskopavanje u Gornjem Gradu Beogradske tvrđave, juli 1949. godine. S leva na desno: Milutin i Draga Garašanin, Duško Krstić i M. Drajić, zemljoradnik-osuđenik iz Belotića.

Milutin i Draga Garašanin sa ćerkama (s leva na desno) Sofijom, Julijom i Oliverom (snimljeno 31. oktobra 1954. godine u Beogradu).

Milutin Garašanin u Beču 1950. godine.

Draga i Milutin Garašanin sa prof. S. Junghansom (u sredini) u Štutgartu 1957. godine.

Iskopavanje na lokalitetu Bujanj 1957. godine. S leva na desno: Aleksandar Simović, Blaženka Stalio, Duško Krstić, V. Mitrović (čuvar muzeja, sedi), Aleksandra Jurišić (sedi), Milutin Garašanin i Aleksandar Nenadović.

Iskopavanje u Nosi 1958. godine. S leva na desno: Sonja Marinković (direktor subotičkog muzeja), Rastko Rašajski, Miodrag Grbić, Laslo Sekereš, Draga i Milutin Garašanin.

Milutin Garašanin pred dvostrukim "ambarom". Iskopavanje u Nosi 1958. godine.

Milutin i Draga Garašanin i Galaba Palikruševa u Ohridu 1960. godine (Skupština Arheološkog društva Jugoslavije, 6-11. jun).

Milutin Garašanin na iskopavanju u Azanbegovu 1969. godine (pored, Saržo Saržoski).

Rim-Farnesina. Sastanak jugoslovenskih i italijanskih arheologa u akademiji dei LINCEI, 16-19. mart 1970. godine. S leva na desno: Alojz Benac, Milutin Garašanin, Vladimir Miroslavljević, Marin Zaninović, Šime Batović (u drugom planu: Duje Rendić-Miočević, Mahajlo Petruševski).

Atina-Akropolj, maj 1970. godine: Draga i Milutin Garašanin.

Lepenski Vir, 1971. godine. S leva na desno: Dragoslav Srejšović, Vladimir Dumitresku, Stane Gabrovec, Milutin Garašanin i Josip Mladin.

Selce, Albanija. Colloque illyrien, 1972. godine. S leva na desno: Draga i Milutin Garašanin, Selim Islami i Alojz Benac.

Scupi, 1972. godine. Milutin Garašanin i Džems Vajzman.

SANU, 22. maj 1972. godine. Poseta akademika Spiridona Marinatosu Akademiji. S leva na desno: Vasa Čubrilo (rukuje se sa Marinatosom), Pavle Savić, Predsednik SANU, Milutin Garašanin, Marinatos Branko Gavela.

Milutin Garašanin na lokalitetu "Luka" u Trliću (snimljeno 23. septembra 1984. godine).

Milutin Garašanin u Arheološkom seminaru Filozofskog fakulteta u Beogradu (snimljeno 9. novembra 1984. godine).

Draga i Milutin Garašanin sa njihovom unukom Oliverom (snimljeno 1993. godine u stanu porodice Garašanin).

17.februar

O poreklu i porodici

- Porodica Garašanin vodi poreklo iz Crne Gore, iz Bjelopavlića, iz sela Orje Luke. Oni pripadaju velikoj porodici Boškovića. Još pre rata je jedan sveštenik iz Orje Luke napisao rodoslov porodice Garašanin, naravno po predanju. To su ona predanja što inače postoje u Crnoj Gori, po pasovima. Ja ne znam koliko pasova unazad je on išao, ali sve se završava u mitu i legendi. Po toj legendi bi Boškovići, pa prema tome i mi, bili poreklom od Leke Kapetana, što su, naravno, priče. Jedan od tih Boškovića, Radisav, bio je advokat u Beogradu, i pre petnaestak godina dolazio je kod mene. Mi smo, inače, sa Boškovićima imali malo kontakata. On je tako obnovio vezu Boškovića sa mnom, pa sam i ja otišao u Orju Luku, i tu se upoznao sa svim postojećim Boškovićima, kojih ima mnogo. Iz razgovora - a potom sam i obilazio okolo - video sam da se taj rodoslov, na osnovu grobova koji se nalaze na ondašnjem groblju, može sigurno povući od početka XVIII veka. Ja, kao arheolog, polazim od činjenica, i to je ono što se može sigurno utvrditi. Prvi koji je došao u Srbiju od tih Boškovića, bio je Saviša, po kome su Garašani prvo uzeli ime Savić. Moj čukundeda se zvao Milutin Savić, a, pošto su došli u selo Garaše, uzeli su Garašanin kao nadimak. Tako se moj čukundeda zvao Milutin Savić-Garašanin. Ja sam imao jednu moju ideju kad je reč o prezimenu, ali nisam uspeo da je proverim... Iznad sela Orje Luke, dakle - sela Boškovića, postoji jedno brdo koje se zove Garač, tako da je meni došla ideja da prezime Garašanin nije od sela Garaša, nego od imena toga brda. Pokušao sam onda da vidim sa etnologima, kada se zapravo javlja ime sela Garaši, da li je to još pre njihovog doseljenja, ili su oni kao prvi doseljenici doneli to ime. Međutim, nisam naišao na neko veliko razumevanje. Mada sam mislio da će se neko od njih malo zainteresovati da potraga za tim, niko to nije uradio. Tako to pitanje ostaje otvoreno. Eto, to bi bilo što se tiče porekla naše porodice.

Posle Saviše dolazi Milutin Savić-Garašanin, koji je učestvovao u I srpskom ustanku, sa Karađorđem, zatim sa Milošem, i koji je ubijen zajedno sa svojim sinom Lukom, u vreme prvog dolaska na vlast kneza Mihajla, kad je bila Katanska buna. Njega su ubile Miloševe katane, i njegovu glavu i glavu njegovog sina Luke nabili na kolac sa čibukom u ustima. Razlog je bio politički sukob sa Obrenovićima. Mada, posle toga su potomci - Ilija Garašanin i moj deda Milutin Garašanin - u stvari uvek više bili na strani Obrenovića nego Karađorđevića. I to je ostalo u porodici i posle nestanka Obrenovića, i posle... do današnjih dana, ako hoćete, mada Obrenovići više ne postoje. Nikada nije bila nikakva naročita prisnost između Garašanina i Karađorđevića.

- Postoji niz priča o Milutinu Garašaninu i kralju Milanu, i njihovim složenim ...

- ... složenim i promenljivim odnosima. Oni se politički nisu uvek slagali, a došli su u sukob i oko skandala koji je Milan napravio svojim razvodom sa kraljicom Natalijom, što je bila bruka u celoj Evropi. Znam, mi smo čuvali arhivu Milutina i Ilije Garašanina u kući, koja je velikim delom bila desetkovana - u vreme I svetskog rata, Austrijanci su mnogo toga odneli sa sobom. Izgleda da je u to vreme i originalni rukopis *Načertanija* Ilije Garašanina bio odnet, tako da je *Načertanije* danas poznato samo po prepisima.

- Znači, godina nestanka Načertanija nije, kao što se pretpostavlja, 1903?

- *Načertanije* je verovatno nestalo između 1914. i 1918. godine. Istoričar Ljušić spominje 1904., ja sam mu skrenuo pažnju na to da su, po mom saznanju - naravno, to je pre mog rođenja, ali po pričama koje su bile u porodici - da su Austrijanci tu arhivu probirali, i da je verovatno onda nestalo *Načertanije*. U toj arhivi su bila pisma Milutina Garašanina, kopije njegovih pisama, pisane rukom, naravno, i pisma Milana Obrenovića u vreme toga najgoreg sukoba. Ja nisam video to pismo Milanovo, ono je verovatno izgubljeno, ali sam video odgovor Milutina

Garašanina na to pismo, gde mu, otprilike, kaže: "Veličanstvo, Vaše pismo me nije iznenadilo, s obzirom na stepen vaspitanja koji ste stekli, i o tome ne treba da govorim".

- Poznato je da je Garašanin više puta uticao na kralja. Recimo, čuveni događaj kod Niša, za vreme srpsko-bugarskog rata, i Milanova pretnja abdikacijom, kada ga je strašno postideo....

- Da, tu ga je, navodno, sa revolverom u ruci naterao da odustane od abdikacije, i na kraju ga čak i rasplakao. Izgleda da je Milan bio, tako, jedna vrlo temperamentna ličnost, sa velikim oscilacijama u držanju i stavovima. Mogao je da plane, da se pokaje... Milutin Garašanin je posle tog sukoba bio poslat za poslanika našega u Parizu, i tamo je i umro. Znam da ga je kralj Milan posetio kad je dolazio u Pariz, i mi još uvek imamo jednu dečiju igračku, jednu veliku finu lutku, koju je kralj Milan tada doneo i poklonio mojoj tetki, koja je bila devojčica. Moj otac je, pošto je deda umro u Parizu, dobio francusku stipendiju, tako da je on samo osnovnu školu svršio u Beogradu, a gimnaziju u Parizu. U Parizu je svršio i prava, tamo je i doktorirao. Tako da sam ja još od detinjstva naučio francuski, a sa majkom sam opet učio nemački, jer je teča moje majke bio Mihajlo Vujić, ekonomista koji je bio dugo vremena naš poslanik u Beču, i majka je odrasla u Beču, i tamo je išla u školu. Tako je odlično znala nemački, i pored njih dvoje sam naučio oba jezika.

Moj otac se vratio u Srbiju 1903.godine. Od tada je živeo stalno u Srbiji, u Beogradu. Bio je u Balkanskim ratovima, u I svetskom ratu. On i moja majka su zajedno prešli Albaniju. Nisu mnogo voleli da pričaju o tim stvarima, kao što uopšte moj otac nije voleo mnogo da priča o našoj porodici i njenoj ulozi. Naravno, govorio je o tome, ali nije mnogo insistirao na zaslugama predaka. On je bio jedan humanista, i on mi je usadio to da apsolutno nikakvih nacionalističkih ideja nemam. Moj otac je pisao pesme na francuskom. Na žalost, to je sve propalo u događajima odmah posle rata. Iz kuće su razvučene stvari. Srećom, ono što je ostalo od arhive Ilije i Milutina Garašanina, posle I rata, od Austrijanaca, sačuvano je i to je danas u Arhivu Srbije.

- *Osećate li gnev kada govorite o tim godinama odmah posle rata, koje su obeležile istoriju Vaše porodice?*

- Više ne osećam gnev. Gnev sam osećao u onom momentu. Ja sam to shvatio kao jednu katastrofu, i da je u toj katastrofi to neminovno. I praktično se i nije moglo izbeći. Prema tome, naravno, nikada nisam bio prijatelj toga, niti mogu biti, ali neku animoznost ne osećam. Više ironiju, ako hoćete, kad se pogleda sve šta se radilo i do čega je to dovelo.

O detinjstvu i dečaštvu

- *To su godine kad ste Vi bili još uvek veoma mladi, sa nekim iluzijama i željama...*

- Iluzije su razbijene već 1941. godine. Od tog vremena moralo je da se opstaje i da se bori. Borba za opstanak je stalno bila prisutna. U tome je bilo nečega pozitivnog. Jer, bila bi mi svakako mnogo lakša karijera da sam je stvorio u prilikama kakve su bile pre II svetskog rata. Međutim, novo stanje me je nateralo da se borim, da razmišljam više, nateralo me je da moram više da se afirmiram, tako da je u jednom smislu ta vrlo negativna strana na mene delovala pozitivno. Inače, moj otac je bio advokat, ali se kratko vreme bavio advokaturom, posle toga je bio pravni savetnik Francusko-srpske banke, što mu nije uzimalo mnogo vremena. Bio je vaspitan potpuno u duhu klasične francuske gimnazije, francuske škole. Znači: dobro je znao latinski i grčki, bio je zadojen grčkom antikom, književnošću, filozofijom, mitologijom. Još kad sam bio sasvim mali, sa pet-šest godina, on je počeo da mi priča o *Ilijadi* i *Odiseji*. Posle, kad sam nešto odrastao, on mi je čitao Homera, tako da sam to znao i igrao sam se Ahila. Nisam baš najlepši izbor napravio, Ahil nije baš u duhu moga temperamenta, ali u tim dečijim danima to me je fasciniralo, i eto tako, ja sam bio Ahil.

Takođe, pored toga što sam naučio da govorim francuski i nemački, roditelji su se starali o tome da naučim da pišem, tako da mi je otac pravio diktate na francuskom, majka diktate

na nemačkom. Tako sam savladao te jezike i danas pišem svoje članke na francuskom i nemačkom. Na žalost, ne na engleskom; engleski me nisu učili, u to vreme nije bio tako moderan. U to vreme glavni jezik koji se govorio u Beogradu, bio je francuski, a posle njega nemački. Tako sam naučio jezike, tako sam se i zaiteresovao za antiku. U gimnaziji nisam, sve do sedmog razreda, bio opredeljen šta ću da studiram i čime ću se baviti. Naravno, u gimnaziji se nije učio grčki, učio se samo latinski, ali ja sam sa ocem radio latinski i grčki pre gimnazije, tako da sam dosta znao, to mi je mnogo pomoglo posle na fakultetu, kada sam upisao klasičnu filologiju. U gimnaziji, u sedmom razredu, etnologiju mi je predavao profesor Josip Roglić, inače geograf, kasnije član Jugoslovenske akademije nauka i umetnosti u Zagrebu - jedan čovek vrlo široke kulture. Recimo, kad je trebalo da zameni profesora latinskog jezika, on dođe na čas i pita: "Šta vam je naredna lekcija?" Mi mu kažemo, on uzme onaj tekst... To je bio sedmi razred, to više nisu bili laki tekstovi, već odabrana mesta iz klasičnih pisaca. On čita, prevodi, kao da je pravi klasični filolog. U to vreme je bio u gimnaziji jedan dobar običaj, da se iz pojedinih predmeta - istorije, književnosti, pa i francuskog i nemačkog - daju referati, da jedan od učenika dobije temu i literaturu, obradi to i održi predavanje, upravo - prikaže taj svoj rad na času. To je bilo jako dobro, bilo bi odlično da i danas postoji... I Roglić je meni dao za temu krapinskog čoveka, a kao literaturu Gorjanović-Krambergera, što baš nije tako lako. Zatim Hernesa (Hoernes), onu malu praistoriju i Luja Kapitana (Louis Capitan), *L'prehistoire*,... te tri knjige. I, čitajući te tri knjige, ja sam se zaiteresovao za arheologiju. Naravno, pošto je tema bila iz paleolita, zaiteresovao sam se za paleolit. Međutim, s druge strane, Roglić mi je predavao etnologiju, i to na izvanredan način. On je zaista povlačio paralele, analogije, objašnjavao običaje, tako da me je to privuklo. Tako sam ja bio u dilemi da li ću da idem da studiram arheologiju ili etnologiju, pa sam se ipak odlučio - to je bio više uticaj moga oca - da studiram arheologiju. I tako sam se upisao. *De facto* me je Roglić sa tim referatom i svojim načinom predavanja uputio u ovome pravcu. Žao mi je što ga posle toga nikada nisam video. Kad sam bio u Zagrebu, a dosta sam često išao, on je bio uvek van

Zagreba, na putu, mogao sam samo da ga pozdravim, ali se više nismo videli.

O susretu sa arheolozima

Prvi kontakt sa arheolozima ostvario sam kad sam se upisao na Fakultet 1939.godine, sa profesorom Milojem Vasićem. Vasić je onda bio penzionisan, baš te godine punio je 70 godina, ali je ostao da predaje i ja sam slušao njegova predavanja. Ali, pre nego što su počela predavanja, ja sam, naravno, otišao kod Vasića, da ga upoznam i da se predstavim. On je sa porodicom Žujović, sa kojima smo mi rođaci, bio u prijateljstvu još od starog Jovana Žujovića, koji mu je prvi skrenuo pažnju na Vinču. Poručio je da želi da me vidi, i ja sam došao. Onda smo tako malo razgovarali, on me pitao šta sam učio, šta znam, zašto hoću da se bavim arheologijom, i tako...

- Kakav je utisak ostavio na Vas u tom prvom susretu?

- Sada ću vam samo reći jednu stvar koja je karakteristična: pitao me je koje jezike govorim. Ja sam rekao: francuski i nemački. Na to je on kazao: "Pa, dobro, gospodine, ja ću vam dati jednu knjigu, pa je pročitajte". I dao mi je Čajlda (Childe). Rekoh: "Gospo'n profesore, ja ne znam engleski". "Ako", kaže, "ne znate engleski, uzmite rečnik, potrudite se, pa ćete naučiti". To je bio jedan vrlo pozitivan potez, jer me je naučio da moram da čitam i da upotrebljavam literaturu i na jeziku koji mi nije blizak. Tako me je naterao da naučim engleski toliko da mogu da se služim literaturom. Danas mogu nešto malo i da govorim, ali, s druge strane, to mi je vrlo mnogo pomoglo, recimo sa rumunskom literaturom. Naravno da nisam znao rumunski, i naravno da rumunski ni sada ne govorim, ali sam, čitajući, prvo sa rečnikom, potpuno naučio da se služim literaturom pisanom na rumunskom jeziku, i da ne koristim samo one kratke rezimee koji vam po pravilu ništa ne kažu, nego služe samo da formalnost bude zadovoljena.

O studijama

- Upisali ste Fakultet 1939.godine. Veći deo Vaših studija protekao je tokom rata. Kako su u to vreme izgledale studije arheologije?

- Postojao je jedan jednoobrazni sistem studija u celoj Jugoslaviji, što znači da ste mogli studirati na bilo kom od tri Fakulteta - Beograd, Zagreb, Ljubljana, i ograncima beogradskog Univerziteta u Skoplju i Subotici. Pojedini smerovi studija bili su organizovani po grupama. To su bile takozvane studijske grupe i naša studijska grupa je bila klasična filologija sa arheologijom. Praktično su se polagali ispiti iz diplomskog predmeta, to znači latinski i grčki, i iz predmeta pod B, koji se polagao posle petog semestra, ali gde se zahtevalo isto ono znanje kao iz predmeta pod A. Dakle, mi smo imali pod A latinski i grčki, pod B arheologiju, istoriju staroga veka ili vizantologiju, a pod C se onda biralo nešto što će onda biti korisno za vaše studije. Recimo, mogli ste da uzmete jedan jezik, mogli ste da uzmete neku nauku koja je bliska arheologiji, na primer etnologiju.

- Znači, već kasnih tridesetih godina na beogradskom Fakultetu se smatralo da je etnologija od velike koristi za arheologe?

- Kako da ne. Isto tako, etnološka, odnosno etnografska grupa - ne mogu sada da se setim da li se to zvalo etnologija ili etnografska grupa, jer kod nas se uvek više radila etnografija nego etnologija - oni su imali pod C arheologiju kao jedan od izbornih predmeta. Znači, veza je bila apsolutno uspostavljena.

- Ko je činio Vašu generaciju na Fakultetu 1939.godine i ko su bili profesori?

- Iz te moje generacije arheologa manje-više svi su umrli ili su pobijeni. Dve godine starija od mene, ali studirala je sa nama, bila je Fanula Papazoglu. Onda je bio Miroslav Marković, ne znam da li znate za njega. On je bio jedan mlad čovek koji se bavio intenzivno klasičnom filologijom. Bio je strašno vredan i

strašno ambiciozan. Posle rata postao je docent, ali je onda otišao u Indiju. Iz Indije je otišao u Venecuelu i tamo postao profesor. Kao klasični filolog se dosta afirmirao. Bila je, naravno, Draga - Lalka, u našim krugovima poznatija pod tim imenom - Arandelović, moja supruga, sa kojom sam se zajedno upisao, zajedno smo učili, a zatim zajedno radili celoga života. Onda je bio Vladimir Milojčić, koji je postao jedan od najpoznatijih praištoričara. Franjo Barišić diplomirao je kad sam ja bio na drugom semestru. Onda je sa nama bila Dušica Rašković, koja se udala za Mihajla Petruševskog u Skoplju, koja je i danas živa. Ona je bila profesor staroga veka i antičke istorije na skopskom Univerzitetu. Eto, to su oni koji su ostali.

Bio je još jedan mlad čovek, jedan Rus, Oljeg Kožin, koji je vrlo mnogo obećavao. Nije se interesovao toliko za arheologiju koliko za klasičnu filologiju. Bio je jako eksponiran za vreme rata, anti-nemački, čak je, mislim i sarađivao sa partizanima, imao je kontakte. Godine 1944. kad su došli Rusi, on je stanovao u kući gde su bili isključivo takozvani Beli Rusi, ruski emigranti. Crvenu armiju on je dočekao oduševljen, izašao je pred njih, grlio se i ljubio sa njima. Onda ga je neko iz te kuće denunciirao da je bio germanofil, i da je sarađivao sa okupatorom. Oni su ga bez razmišljanja odveli, nestao je i više se nikada nije pojavio. To je ironija sudbine, čovek koji se borio i jedva čekao da mu dođu njegovi Rusi, a prvo što su uradili, to je da ga ubiju.

Same studije, pak, to je onda izgledalo ovako: Vasić je predavao arheologiju. Ta predavanja nisu bila naročito zanimljiva. Vasić je imao prevod Špringera (Springer), čitao nam je taj prevod. Zanimljivo je bilo kad bi, uz izvesne delove teksta koji pročita, davao svoje komentare i pravio ekskurse. Tu se moglo čuti dosta novoga i naučiti. Ali su zato njegovi seminari bili izvanredni. On je vrlo mnogo insistirao na seminarima. Da vam, recimo, jednu temu i da vam rok od mesec dana, dva meseca. Kad dođe do čitanja seminara, posle prve-druge rečenice on vas prekine i kaže: "E, gospodine, dobro, šta vam to znači? A šta iz toga dalje možete da zaključite?" I onda počne diskusija, onda vam on ukazuje na paralele koje niste iskoristili. Tako su ti seminari bili izvanredno instruktivni, i na tim seminarima se

moglo vrlo mnogo naučiti. Sem toga, on je bio od tih profesora koji su zahtevali da se lepo izražavate, da jasno formulišete misli i za svaku sitnicu bi vas zaustavio, ispravljao ili dopunjavao. Ti seminari su za nas bili strah i trepet, ali su nam mnogo vredeli.

Grčki je predavao Milan Budimir, ali pošto većina nije u gimnaziji učila grčki, prva dva semestra smo imali svi, bez obzira da li ste nešto znali iz starogrčkoga ili ne, da završimo Musićevu *Početnicu* i Musićevu *Gramatiku*. Prvi semestar - prva polovina, drugi semestar - druga polovina. Gramatiku i vežbanja iz grčkoga nam je držao Mihajlo Petruševski, koji je tada bio asistent na Fakultetu. Budimir je na kraju semestra održavao kolokvijume, a ti kolokvijumi su bili vrlo ozbiljna stvar, jer vam se moglo desiti da, ako padnete na kolokvijumu, ne dobijete potpis i gubite semestar. Tako da smo mi ta prva dva semestra, čak i Draga i ja, koji smo nešto znali grčki pre toga, učili grčki više od svega ostalog. Inače, Budimir se u svojim predavanjima uglavnom isključivo bavio lingvistikom, čak i kada je predavao izvesne teme iz književnosti. Na primer, predavao nam je jednog semestra aleksandrijsku poeziju, ali je onda, govoreći o aleksandrijskoj poeziji i pesnicima, pravio ekskurze, vezujući pojedine reči iz njihovih tekstova za lingvistička pitanja i izvodio je onda te svoje etimologije. Moram priznati da prva dva semestra nismo apsolutno ništa razumeli od svega toga. Posle smo počeli da shvatamo, u trećem i četvrtom, ali u četvrtom je već došao rat i studije su tada prekinute. Inače, Budimir je vrlo mnogo insistirao na principima te etimološke škole, koja je danas u priličnoj meri prevaziđena, ali je imao izraženu crtu sintetičara. Tako je uvek iz toga izvodio sinteze i istorijske zaključke. Neki su zaključci bili nekad i jako smeli, neki se njegovi - ne zaključci, nego reči koje je upotrebio, danas zloupotrebljavaju. Recimo, da je on dokazivao da su Srbi postojali na Balkanu još od neolita, što Budimir nikada nije rekao. Da je on ukazivao na značaj slovenske komponente, to je nesumnjivo, ali njegova osnovna ideja je bila ideja jednoga indoevropskoga jezika na Balkanu pre grčkog, i to je ono što je on nazvao Pelastima. Ta ideja nije nikada potpuno jasno formulisana, jer, nekada su to bili Iliri, Tračani, Brigi,... Drugi put se to nešto malo menjalo, tu nije bio potpuno raščistio. Ali osnovna

ideja, koja je, u suštini, smatram, tačna, i koja je i mene podstakla da u tom smislu gledam i koristim lingvistiku, bila je ta ideja jednog indoevropskoga supstrata pre grčkoga na Balkanu.

Čajkanović je predavao latinski, koji je maestralno poznavao. On, u stvari nije držao u pravom smislu reči predavanja. Uzimao se jedan tekst, klasični, koji se čitao, a njegovo predavanje se svodilo na komentare na taj tekst. Ali, kroz te komentare on je išao vrlo široko. Tu se govorilo, recimo, o svakodnevicu grčkoga i rimskoga života, u Atini i Rimu, o spomenicima u Rimu, o spomenicima u Grčkoj... Kako naiđe koji deo teksta iz koga se može izvući takva paralela, on je davao komentare, naročito iz istorije religije, kojom se on uvek i bavio. I tu smo vrlo mnogo naučili u tome pogledu. On je, opet, mnogo insistirao na toj vezi sa etnologijom, i to je u svojim predavanjima uvek iznosio. Tako, vidite, iz tih predavanja se dobijala vrlo široka slika. Stari vek je predavao, posle Vulićevog odlaska, Rastislav Marić. To su bila slabija predavanja. Marić je uglavnom prepričavao izvore i nije se upuštao u kritičke komentare, niti u davanje jedne istorijske vizije događaja. Više je bio orijentisan na faktografiju.

Vulić je bio otišao pre vremena u penziju. To je, opet jedan zanimljiv detalj. Vulić je bio jako hrabar čovek i, što kažu, nije imao dlake na jeziku. U to doba došao je za ministra prosvete Dobrivoje Stošović, koji je jednom prilikom izjavio da ne vidi veliki značaj profesora, jer to sve može da se snimi na ploču i da se pušta studentima. Vasić, koji je voleo uvek da kaže sve i svašta, na predavanjima je govorio, naravno, da je to strašno i da onda nema nikakve potrebe da se više išta radi. Vulić se na jednom prijemu sreo sa Stošovićem... To je godina, mislim 1939, u proleće. Vulić se, dakle, sretne sa njim i kaže: "A, to je taj naš gospodin ministar. Baš pametan čovek!" Sutradan je otišao u penziju.

O Vasiću i Vuliću

- Kakvi su bili odnosi na katedri u to vreme? Da li su studenti imali uvida u odnose među profesorima, ili ste kasnije nešto o tome saznawali, recimo o odnosu profesora Vulića i Vasića?

- To se znalo. Odnos Vulića i Vasića, to je bilo dobro poznato. Oni su bili u stalnome sukobu. To je bio jedan čisto ljudski sukob, vrlo oštar, prvenstveno lični, koji se posle odrazio i u drugome pravcu. Jer, Vasić nije mogao da uđe u Akademiju dok je Vulić bio živ. Vasić je ušao u Akademiju tek posle II svetskog rata, kao čovek od preko 70 godina, što je sasvim neobično. On je ponekad na predavanjima, u svojim ekskurzima, pravio aluzije na Vulića, ne imenujući ga. Recimo: "Treba pisati knjige, treba analizirati stvari do kraja, a ne kao neki koji su se razbili na čitav niz sitnih detalja, pa ne mogu da sagledaju od drveta šumu". Vulić je imao drukčiji stav. Ja sam se sa Vulićem vrlo malo upoznao kao student. Jednom sam ga video u seminaru i bio mu predstavljen. Međutim, kasnije, za vreme okupacije, čuo je da se ja intenzivno bavim arheologijom. On je imao vrlo lepu arheološku biblioteku, imao je čak neke knjige koje nije imao seminar, pa ni Vasić. I onda me je on pozvao da dođem kod njega, davao mi je knjige. Dolazio sam veoma često kod njega, recimo jedanput mesečno. On nije mnogo cenio praistoriju, smatrao je da je to beznačajno. Više je insistirao na klasičnoj arheologiji, i to na lokalnoj, mislim: provnecijskoj rimskoj, pre nego na opštoj. Kad sam prvi put došao, tražio sam mu jednu knjigu iz praistorije. On mi je to, naravno, dao i onda mi je rekao: "Ali, gospodine Garašanin, šta će Vama to? Šta će Vama ta praistorija? Pa vi znate latinski i grčki. Ma, nemojte da se bavite praistorijom, to nije za Vas! Praistorija, to je za Miloja!"

Kažu oni koji su pre mene studirali, da je to bio potpun raskorak između arheologije i staroga veka. Jedno je drugo jednostavno ignorisalo. To mi je pričao Benac, to mi je pričao Korošec, koji su bili studenti u Vulićevo vreme. Među studentima u moje vreme, kao što sam rekao, bio je i Milojčić. On je godinu dana stariji. Milojčić je kao student umeo da bude i vrlo drzak, on nije imao dlake na jeziku. Mi smo se, inače, dobro

družili. Ja sam odmah uspostavio kontakt sa Miloševićem, koji je bio odmakao u arheologiji daleko više nego mi, pošto je on još kao gimnazijalac u Osijeku radio na Šmitovim iskopavanjima u Vučedolu. Tako je on bio naučio nešto od tehnike arheoloških istraživanja. Imao je dosta knjiga, i on me je tako odmah povukao, pošto je video da se interesujem, dao mi je neke knjige, sedeli smo, razgovarali...

- *Vi, praktično, niste imali nikakvo terensko iskustvo tokom studija?*

- U tom momentu nikakvo.

O događajima tokom rata

- *I onda dolazi rat.*

- Onda su prekinute sve studije, ništa se nije radilo. Univerzitet je bio zatvoren, samo su se mogli polagati ispiti. Pošto mi nismo imali punih pet semestara, mi nismo mogli da polazemo ispite. Na čelu Fakulteta je bio jedan fakultetski Savet, u kome su bili, koliko se ja sećam, između ostalih, Milanković, Čajkanović, koji je bio dekan u vreme kad je izbio rat, pa je po funkciji ostao... Bio je Miloš Trivunac, koji je ubijen odmah posle rata, bez ikakvih određenih razloga. Vasić je dolazio na Fakultet i privatno je organizovao za nas časove arheologije, koje je držao jednom nedeljno. Jer, na Fakultet se moglo dolaziti, moglo se raditi u biblioteci, mogli ste sve da radite, samo niste mogli da polazete ispite i nije bilo nastave. I Vasić je držao bar još godinu dana tu nastavu.

- *To je bila odluka Fakulteta...?*

- Prekid nastave je bio opšti, to je bila nemačka politika. Tako da sam ja često išao kući kod Vasića, išao sam kod Vulića, uzimao sam knjige, radio sam. Godine 1941. pozvao me je Grbić, koji je bio kustos Muzeja, direktor Zavoda za zaštitu u to vreme

i referent u Ministarstvu prosvete. Grbić je pozvao mene i moju ženu, i ponudio nam je da budemo asistenti-volonteri u tadašnjem Muzeju kneza Pavla.

O radu u Muzeju Kneza Pavla

Direktor Muzeja je tada bio Kašanin. To je bilo za nas jako korisno. Bilo je još saradnika, Oljeg Kožin, koji je isto radio sa nama... I Dejan Medaković je bio asistent. Još je bio i Darko Bogosavljević, arhitekta. Ne znam šta je posle s njim bilo, on se sasvim izgubio. Dejan je bio na umetničkom odeljenju, a mi smo bili kod Grbića i kod Zisija. I Kašanin nas je pozvao, upoznao se sa nama. Moram reći, iako za njega kažu da je bio težak čovek, da je bio jako ljubazan i da nam je vrlo mnogo izlazio u susret. Grbić je tada predložio da se izvrši sređivanje depoa Narodnog muzeja, tada Muzeja kneza Pavla, sa kompletnim arheološkim materijalom, jer je jedna serija iskopavanja, koja su ranije bila vršena, bila ostala zapakovana u sanduke. Nisu bili ni otvoreni. Takav je bio slučaj Starčeva - 24 sanduka sa američkih iskopavanja je bilo u Narodnom muzeju. Onda je bilo starog Vasićevog materijala, koji je bio delimično inventarisan, delimično ne, ceo materijal sa Pločnika, sa Humske Čuke, i još sa jednog niza drugih nalazišta. Sređivanje tog materijala, to je značilo praktično da se izvadi iz tih sanduka, da se ceo materijal opere i onda da se vrši klasifikacija. Grbić je bio prvi koji nas je naučio osnovnim elementima praistorije i podele kultura. Ceo materijal je praktično prošao kroz naše ruke. Kad vi perete keramiku, posle toga je klasirate, vi upoznate to sve. Tako smo Lalka i ja oboje to vrlo dobro savladali, a Grbić nam je jako pomagao u tome pogledu. Sem toga, dato mi je da sredim materijal vinčanske zbirke. Trebalo je da bude otvorena izložba i mi smo izvršili jedan izbor materijala zajedno sa Grbićem, tako da je zbirka bila otvorena, mislim, 1942. godine. A onda je ostao depo, sve ono što Vasić nije publikovao i što je bilo ostavljeno u podrumu. To smo mi imali da sređujemo. Vasić je taj materijal, koji nije publikovao, držao na nekim velikim kartonima, bilo je

valjda 200 ili 300 takvih kartona. Mi smo ceo taj materijal prešli, obradili i klasirali, tako da je to bila velika škola, gde smo u stvari naučili praktičnu arheologiju, koju na Fakultetu za četiri semestra, naravno, ne možete naučiti.

Onda je održavan kurs, na inicijativu Kašanina, i doktora Rajsvisa - njega pominje Medaković u *Efemerisu* - on je bio istoričar, bavio se istorijom XIX veka. Njegova disertacija je bila iz te oblasti, to je bio čovek koji je uopšte bio jako naklonjen Srbima. Recimo, njegova dva sina su dobila srpska imena. Jedan se zvao, mislim, Uroš, a drugi Stefan. Rajsvis je, na svoju inicijativu, sa Grbićem u toku rata preneo mošti kneza Lazara iz Sremskih Karlovaca. On je za vreme rata vrlo mnogo pomagao i vrlo mnogo učinio, pre svega, da se Muzej spase. Ja mogu da kažem da iz Narodnog muzeja, tadašnjeg Muzeja kneza Pavla ništa nije odneto. Miroslavljevo jevanđelje je bilo sklonjeno... Naime, Rajsvis je, zajedno sa Kašanim, odmah preduzeo da ti objekti, koji su mogli da budu odneti, da se sklone i da se o tome čuti. Ne zna se gde su. Ni mi, koji smo radili u Muzeju, nismo znali gde se te stvari nalaze. One su se pojavile tek posle rata.

- Da li sada znate gde su bile?

- Nemam pojma, bile su negde sakrivene.

O muzejskom kursu

Onda je, dakle, organizovan takozvani muzejski kurs. Držala su se predavanja iz svih muzejskih predmeta: Grbić je predavao praistoriju, Zisi je predavao antičku arheologiju i muzeologiju, Drobnjaković etnologiju, Radojičić epigrafiku, Mošin numizmatiku... Arhitekta Zdravković je predavao arhitekturu, počevši od klasične, pa do moderne. Kurs je trajao tri semestra. Posle tog kursa se polagao ispit, koji nije bio neozbiljan, tako da je to, u neku ruku, nama nadoknadilo to što nismo imali predavanja na Fakultetu. Ja sam tu, kao asistent, naravno, pomagao Grbiću. I moja žena isto. I tako smo, sve u svemu,

radeći u Narodnom muzeju i preko toga muzejskoga kursa, vrlo mnogo naučili, i praktično nismo izgubili te četiri godine koje su bile pod okupacijom. Zajedno sa Zisijem, 1944. godine, bili smo na iskopavanjima u Crnoj Bari u Banatu. Direktor Muzeja u tadašnjem Bečkereku je bio Laza Nikolić, arheolog-amater. On je uspeo da dobije neke pare da se u Crnoj Bari obave iskopavanja. To su bila prva iskopavanja na kojima sam učestvovao, ravnopravno, tako reći, sa Zisijem.

- I prva ratna iskopavanja?

- Ne, prva ratna iskopavanja, gde sam takođe učestvovao, bila su iskopavanja koja je Unverzagt vršio na beogradskoj tvrđavi. Tu je Grbić mene i moju ženu poslao da budemo na iskopavanjima koja je on vršio. Iskopavanja su bila vršena u Gornjem gradu, na onome delu ispred bedema. Tada je tu prvi put pronađena praistorija, tu su prvi put otkriveni i delovi rimskoga kastruma. To je bilo jako korisno, jer je Unverzagt u to vreme zajedno sa Bersuom, koji je posle bio direktor *Römisch-germanische Kommission*, važio kao najbolji tehničar arheoloških iskopavanja. Tako nas je on naučio crtanju profila, merenju, crtanju profila u boji, onda crtanje zidova kamen po kamen, ciglu po ciglu,... I to je bilo isto jako korisno. Prema tome, to vreme pod okupacijom mi smo za naše studije, moram reći otvoreno, vrlo dobro iskoristili. Kad se završio rat, Fakultet je počeo da radi tek 1945. godine. I onda smo mi intenzivno studirali, tako da smo vrlo brzo, čak i pre roka, završili studije.

O životu u Beogradu tokom rata

- Kako je izgledao društveni život jednog mladog intelektualca tih godina u Beogradu?

- Vrlo teško... Nije bilo apsolutno ničega. Mi smo se, tako, drugovi, kolege, sastajali, jednom kod jednoga, drugi put kod drugoga. Sednemo i razgovaramo, pričamo, uglavnom do najkasnije 9 sati. Jer, u 10 sati je bio policijski čas, tako da više

niste smeli da budete na ulici...U jednom momentu je bio veliki pritisak... Pričalo se - doduše, to nikad nije izašlo na videlo, ali se pričalo - da će se deportovati svi oni koji nisu zaposleni, odnosno da će biti poslani na rad u Nemačku. Baš tim povodom je i organizovan muzejski kurs, koji nam je davao nekakvu legitimaciju, da svi koji su na tom kursu nešto rade. Na tom kursu bili su slušaoci - od onih danas poznatih - Jovan Kovačević, Kaća Ambrozić, Ivanka Nikolajević, Radmila Antić, Dobrosav Pavlović, arhitekta, društvo koje se posle toga i afirmiralo...

- Tada ste upoznali profesora Kovačevića?

- Ne, mi se znamo još iz III muške gimnazije. On je bio godinu dana stariji od mene, ali zbližili smo se baš za vreme ovog muzejskoga kursa...

- Profesor Kovačević je bio i Vaš kum na venčanju?

- Da, da... Moj otac je ostavio jedan sanduk prošeka, koji je kupio u Baškoj Vodi 1933.godine. Dakle, 1943.godine, u času Lalkinog i mog venčanja, vino je imalo 10 godina. I taj prošek se pio na našem venčanju... Drugi deo ove priče dolazi od Jovine majke. Ona se brine što ga nema, vreme prolazi i bliži se policijski čas. Ne zna šta da radi, pođe da vidi da li dolazi. Otvori vrata, a pred vratima Jova leži i spava. Dotle je stigao...

- Da se vratimo na Fakultet. Posle rata je profesor Vasić ponovo počeo da predaje?

- Odmah, 1946.godine, kad je počela nastava, i on je počeo ponovo da predaje. Mi više nismo išli na predavanja, pošto smo u međuvremenu svršili ispit pod B. Kad smo mi polagali ispit, Vasić se još nije bio vratio. On se vratio krajem 1946.godine. Mi smo polagali ispit kod Radojčića, Ostrogorskog i Viktora Novaka.

- Hoćete sada da nam nešto više ispričate o profesoru Vasiću?

O profesoru Vasiću

- O profesoru Vasiću ima mnogo šta da se priča. Nešto su mi prepričavali studenti, a nešto sam i lično doživeo... Recimo, bio je jedan student, veliki aktivista. Dođe kod Vasića i kaže mu: "Gospodine profesore, Vi predajete marksističku arheologiju". Na to Vasić odgovara: "E, znate li - to mu je bila uzrečica - gospodine, ja nikad nisam čuo za tog gospodina Marksa, ali ako gospodin Marks misli kao ja, onda tim bolje za gospodina Marksa". Ili druga, koju je meni pričao. Kaže: "Idem ja tako, znate li, pored Skupštine i gledam tamo one konje. Razmišljam nešto, znate li, u celom svetu ljudi jašu konje, a samo kod nas u Skupštini konji jašu ljude".

U sećanju mi je i doživljaj kome sam lično prisustvovao kada sam bio asistent u Arheološkom institutu. Dolazi jedna grupa ruskih profesora, na čelu sa Ribakovom. Bio je Tokarev, etnolog, bio je Arcihovski, koji je bio profesor slovenske arheologije, bio je i Tretjakov, koji je delovao vrlo neprijatno, za razliku od ovih ostalih. Ostavljao je utisak da je imao i posebnu misiju. I tako su oni došli u Akademiju nauka, kod Belića. I Belić mene pozove i kaže: "Vi ćete prisustvovati kao asistent Arheološkog instituta. Molim Vas, pozovite akademika Vasića da dođe". Ja odem kod Vasića i kažem mu. A na to će Vasić: "Šta ću ja tamo? Zna li, ako hoće gospodin Belić da dođem, neka mi pošalje kola". Belić mu pošalje kola. I sad dolaze Rusi. Sednemo, prvo ih Belić pozdravi, i sad treba i Vasić da ih pozdravi. Ne mogu tačno da reprodukujem reči, ali to je, otprilike, izgledalo ovako: "Zna li, gospodo, vi ste ovde došli, a niste morali da dođete. Ali kad ste već došli - dobro, tu ste. Nego, znate li, gospodo, Vi možete da nam učinite jednu uslugu. Objasnite ovoj našoj ministarki prosvete da i ta arheologija ima neke vrednosti. Možda će Vaša reč da pomogne, pošto reč naših arheologa ne pomaže".

- On je, svakako, bio prilično maliciozan čovek. Da li je on, kao predavač i pedagog, na Vas ostavio odlučujućeg traga?

- Kao predavač ne, ali načinom rada na seminarima i velikom sistematičnošću - da. Vasić je, uopšte, jedna vrlo neobična figura, on je zbilja vrlo mnogo uradio.

O datovanju Vinče

Nesrećno je to što je on napravio tu svoju hronologiju Vinče, u koju koliko je bio uveren, ne mogu da tvrdim... Jednoga dana mi je rekao: "Znate, gospodine, ja sam ovako uradio sa Vinčom, ovako sam datirao Vinču. I sam se nekad pitam da li je to tako ili ne, ali, eto, tako sam uradio i tako će ostati. Suviše sam star da to proverim". Dakle, ta njegova poslednja datacija Vinče, po mom mišljenju, dolazi iz dva razloga. Jedno je fasciniranost antikom. Vasić je bio Furtvenglerov (Furtvöngler) đak. On je prošao tadašnju najbolju arheološku školu, čistu klasičnu arheologiju, u starome smislu klasične arheologije, dakle: arheologije kao istorije umetnosti. Došao je na jedan teren na kome je silom prilika odmah počeo da radi nešto sasvim drugo. Otkrio je Vinču. On je zbilja imao vrlo veliku zaslugu što je u svojim prvim radovima, kada je još Vinču tretirao kao prais-torijsku, a ne kao grčku koloniju, u članku u *Annual of the British school at Athens*, 1907/1908. godine, otvoreno, daleko pre Čajlda, ustao protiv nordijske teorije. On je jasno insistirao na vezama sa jugom. Dakle, time je već došao u sukob sa tadašnjom nemačkom školom. Taj sukob se posle pooštravao, mada je on lično imao i vrlo dobrih prijatelja među Nemcima, i to prijateljstvo je održao. On je, recimo, bio prijatelj sa Hubertom Šmitom (Hubert Schmidt), i čak ga je, navodno, Hubert Šmit upozorio da će Beograd biti bombardovan, kada je 1914. godine izbio rat. Zatim, znam da je sa Bersuom bio u dobrim odnosima. Kad je Bersu dolazio ovamo i držao predavanje u Arheološkom institutu, on, koji nije hteo da ide ni na jedno predavanje koje su držali Nemci, na Bersuovo predavanje je došao. Kad je Bersu bio ovde i razboleo se od gripa, i ležao u hotelu bolestan, Vasić je

otišao da ga poseti. Dakle, Vasić je svojim stavom došao u sukob sa nemačkom školom. Fasciniran je antikom i klasičnom arheologijom u najužem smislu. Taj sukob sa nemačkom arheologijom se sve više zaoštrava i Vasić je energično protiv svih zastupnika nordijske teorije. Taj odnos, opravdano negativan, prema nordijskoj teoriji i ta fascinacija antikom delovali su na njega da ode predaleko u svojim stavovima. Ako pratite njegovu evoluciju: Vinča je najpre bila neolitska, onda je postala bronzanodopska. U prvoj knjizi *Praistorijske Vinče*, Vinča se vezuje za mikenski svet i za srednjeheladsku kulturu, za minijsku keramiku, i najzad dolazi teorija o jonskoj koloniji. Čini mi se, s jedne strane, fasciniranost antikom i, s druge strane, otpor prema nordijskoj teoriji, delovali su na njega da on u ovome pravcu ode predaleko. Pored toga, bio je potpuno sam. Nije bilo nikoga pored njega sa kim je mogao da razmeni misli i ko bi mogao eventualno da deluje na njega da koriguje te svoje stavove.

- Vi ste, dakle, diplomirali bez direktnih ispitivačkih kontakata sa profesorom Vasićem? Na kojoj temi?

- Onda nije bilo diplomskih radova, samo diplomski ispit. Imali ste pismeni ispit. Četiri sata pišete, i imate usmeni ispit. Tema na diplomskom radu je bila: Arheološka nalazišta u Srbiji. To mi je Radojčić dao.

O doktoratu u Ljubljani

- Godine 1950. doktorirali ste u Ljubljani sa temom o Vinči. Da li, posle razgovora o profesoru Vasiću, smemo da pitamo...?

- Situacija je bila takva da, već kad sam ja predao za štampu u *Starinaru* moj rad "Potiska kultura u Banatu", profesor Vasić je bio nezadovoljan. Pozvao me je i oštro me je kritikovao. Ja sam rekao: "Gospodine profesore, ja tako mislim, ja sam tako napisao". Onda su se odnosi prekinuli. Više sa Vasićem nisam imao nikakve veze, nije hteo da razgovara sa mnom. Situacija je

bila takva da očigledno sa takvom temom ne bih mogao kod Vasića da doktoriram. U međuvremenu, negde 1947-1948. godine, ne znam tačno, bila su organizovana školska iskopavanja za mlade arheologe iz cele Jugoslavije. To je organizovano u Ptuju, iskopavanje je vodio Josip Korošec. Tu sam se onda upoznao sa njim i sa nizom drugih arheologa, koji su bili učesnici na tim iskopavanjima, poslati iz raznih krajeva Jugoslavije. Tu je bio Duje Rendić, Zdenko i Ksenija Vinski, Stipe Gunjača, Ivo Petričoli, Irma Čremošnik, Dušanka Vučković, Gavela, ja, Draga Garašanin, Jova Kovačević, Rastko Rašajski... Iz Crne Gore, pošto nisu imali arheologa, poslali su jednog profesora gimnazije, koji nije bio naročito zainteresovan... Eto, to se društvo sastalo, i upravo smo mi uspostavili prvi put kontakt na jednoj široj jugoslovenskoj liniji, među arheolozima. Tu sam se upoznao sa Korošcem, koji je, inače, kao student radio u vinčanskoj zbirci i rekonstruisao onaj veliki pitos. On je baš u to vreme postao profesor u Ljubljani. I on mi je predložio da dođem da branim disertaciju kod njega. Tako smo i ja i Draga Garašanin, i Benac - jer, i Benac svoju neolitsku temu ne bi mogao da brani kod Vasića - otišli u Ljubljanu. Kasnije, prvi doktorat iz arheologije branjen u Beogradu bio je doktorat Petra Lisičara - "Crna Korkira"... Kasnije su se doktorati branili i u Akademiji; tako je, na primer, Jova Kovačević u Akademiji branio svoj rad.

- Vaši odnosi sa profesorom Vasićem se više nikad nisu popravili?

- Čuo sam, ali znatno kasnije, da je kratko pred smrt rekao da bi želeo da se vidi sa mnom. Međutim, ja to nisam saznao u to vreme. Da sam znao, ja bih otišao. Jer, ja prema Vasiću nisam imao nikakve animoznosti. Jednostavno, pisati da je Vinča jonska kolonija, ja to nisam mogao. A on, opet, kao što mi je rekao: "Ja možda i sumnjam u to, ali" ...

- Kakav je odnos Milojčićev sa Vasićem u to vreme?

- U vreme studija, isti kao i moj. A posle toga, nije Milojčić imao direktnoga sukoba sa Vasićem. Jednostavno, posle rata oni nisu imali kontakta... A Milojčić je umeo da bude,

kao što sam rekao, strašno drzak... Često je to dobijalo i formu anegdote: imao je da sprema seminarski rad kod Marića iz antičke istorije. Marić je sedeo u kabinetu u kome je bila i bibiloteka, do seminara za stari vek. Milojčić dolazi da traži knjigu, čuje da u sobi neko kuca na mašini. On kuca na vrata, mašina prestaje, ali niko ne odgovara. On ponovo kuca, tajac. On se udalji. Posle dva minuta vraća se, opet mašina kuca. On opet kuca na vrata, mašina prestaje. Onda pritisne kvaku, vrata su otključana. On ulazi, Marić sedi i kuca. Milojčić kaže: "Dobar dan, gospo'n profesore, hteo bih da uzmem jednu knjigu". Marić se udubi u pisaću mašinu i ne odgovara. Onda Milojčić, koji je znao gde ta knjiga stoji, ode i uzme je, izađe i tresne vratima. Marić skoči i kaže: "Šta to znači! Kakav je to način, da tako lupate vratima?!" A Milojčić mu kaže: "Izvin'te, gospo'n profesore, ja sam mislio da nema nikoga". Vidite, to su bili veoma strogi profesori, kojima se ipak moglo ponešto reći.

O dolasku u Arheološki institut

- Arheološki institut je osnovan 1947.godine, a Vi ste došli nekoliko godina kasnije. Koga ste zatekli u Institutu?

- Da, ja sam došao tek 1950. Institut je onda bio organizovan ovako: direktor je bio Vladimir Petković, pomoćnik direktora je bio Đurđe Bošković. Organizovano je da svi ljudi koji se bave arheologijom budu članovi Arheološkog instituta, pored svoga stalnog posla. Tako su tu sedeli Radoslav Grujić, Lazar Mirković, Aleksandar Deroko... Dolazio je i Grbić, iako je bio van svih poslova. Mano-Zisi je bio u Institutu, Ivan Zdravković iz Narodnog muzeja, Draga Garašanin iz Gradskog... Tu su se održavali sastanci jedanput nedeljno. Bio je napravljen jedan plan rada, odnosno, sve što smo mi planirali kao naše radove, moralo je da se uklopi na neki način u rad Instituta.

O posleratnim rekognosciranjima

Đurđe Bošković je organizovao rekognosciranje Srbije, što je bila izvanredna zamisao. Na žalost, nije uspela. Prvo, nikad nije završena, a drugo, to je, na žalost, bilo suviše letimično i pod vrlo teškim uslovima. Nismo imali prevoza... Na primer, naša grupa: Draga Garašanin, ja, tu su bili još Radoslav Galović, Blaženka Stalio, Duško Krstić, Aleksandra Jurišić... Prvih godina mi smo išli od sela do sela, bez ičega... Dobili smo bonove, na kojima su nam se seljaci smejali. Sa njima niste mogli ništa da kupite. Prevoz - kako se snadete... Mi smo radili tako što bismo se, došavši u jedno selo, naravno, prvo javili Mesnom odboru. Imali smo jednu potvrdu koja je u zaglavlju nosila, tad se to tako zvalo: Komitet za nauku, kulturu i obrazovanje. I vi dođete u Mesni odbor, brzo pokažete tu potvrdu onom predsedniku ili sekretaru, taman toliko da vidi magičnu reč "komitet" i kažete: "Druže, mi smo iz Komiteta." Onda, naravno, dobijete sve. E, sad, pošto vas smeste na konak kod nekoga od seljaka, naravno kulaka, dolazi drugi deo cele predstave - razgovor sa seljakom. To je bilo u vreme otkupa žita, takozvanog otkupa - oduzimanja, i možete misliti kakvo je bilo raspoloženje seljaka. Tu, međutim, brzo uspostavimo kontakte, i seljaci onda pozovu druge. Vi pitate ima li tu neko selište, staro groblje, da li se nešto nalazi... Tako smo uspevali da obiđemo pojedine terene i da vidimo sve i svašta, i da skupimo podatke, a usput da čujemo mnogo šta od realnosti tadašnjeg seoskog života.

- Kako se posleratna vlast odnosila prema vama kao potomku porodice Garašanin?

- Pa, ta vlast nikada prema meni nije bila u tom smislu direktno negativna. Ono što je mene, kao i mnoge druge, pogodilo bilo je to da je oduzeta nepokretna imovina, da je nacionalizirano sve... U radu nisam imao nekih teškoća. Mislim da to dolazi otuda što nije bilo nikoga drugog, i što je bilo potrebno da neko radi i na arheologiji. Tako da mogu da kažem da sam bio toleriran, da mi se u izvesnom smislu čak izlazilo u susret, jer sam, recimo, poslat na kongres u Cirihi 1950. godine,

ako se ne varam... Data mi je mogućnost tri meseca rada u Beču kod Pitonija... Kasnije, već kad sam bio afirmiran, onda je to išlo normalno. Ali, eto, na početku su me gledali kao mladoga čoveka koji može nešto da uradi na tome polju, a nema nikoga drugoga koji bi to radio.

24.februar

O pedagoškom radu

- Kako se Vaš pedagoški rad odnosi prema Vašem istraživačkom radu? Da li Vas podatak da je najveći deo danas aktivnih arheologa u Srbiji i Makedoniji sastavljen od Vaših đaka, ispunjava ponosom ili užasom?

- Više ponosom, nego užasom.

- Pre svega, mislim na to kakvi smo mi mladi arheolozi, da li Vam se dopadamo?

- Uglavnom da. Ja sam, u stvari, sa studentima počeo da radim još pre nego što sam došao na Filozofski fakultet u Beogradu, naime, kao saradnik Arheološkog instituta. Jer, za projekte koji su se tada radili, pojedina naša iskopavanja, rekognosciranja, istraživanja, trudio sam se da angažujem izvestan broj studenata. Studenti su tada bili prilično podeljeni, zbog odnosa koji je postojao između mene i profesora Vasića. Tako je bilo jednih koji nisu hteli sa mnom da razgovaraju, dok su, opet, drugi vrlo rado dolazili i išli sa mnom i na iskopavanja i na rekognosciranja. Tako sam sa priličnim brojem studenata tada imao kontakta. Tu je ona najstarija generacija, koja je sada manje-više sva otišla u penziju: Ružica Bižić-Dreksler, koja je u Zagrebu u Arheološkom muzeju, koja je vodila istraživanja Japoda u Lici i zapadnoj Bosni. Zatim je tu bio Dušan Krstić, Blaženka Stalio, Ljubiša Popović, Aleksandra Jurišić i drugi... To je bila prva grupa studenata koji su sa mnom radili i išli na teren. Potom je došla druga generacija. To su već oni koji su još danas aktivni, ali blizu penzije; među njima je bila Ljubica Zotović, sa kojom sam i kasnije sarađivao, i ostao do danas u velikom prijateljstvu, zatim Gordana Tomašević, koja je sa nama bila na iskopavanjima u Ražani, onda Obrad Tomić iz Muzeja grada Beograda, pa Mihajlo Zotović. Tako sam imao prilično kontakata sa studentima već pre nego što sam došao na Fakultet.

Naravno, tu je kasnije bio i Bogdan Brukner, koji je takođe bio sa nama na iskopavanjima na tumulima u Rađevini u jugozapadnoj Srbiji, Milica Kosorić... Ja sam pored toga, pre nego što sam došao na beogradski Univerzitet, bio izabran za vanrednog profesora na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, gde sam držao katedru arheologije i predavao, ali samo za istoričare. Tu sam imao jednu sjajnu generaciju istoričara, koji su uz to studirali i arheologiju. To je bila prva generacija Filozofskog fakulteta u Novom Sadu uopšte, a meni je isto tako bila prva generacija studenata, tako da smo se vrlo lepo slagali. Ja sam dolazio dva puta nedeljno, držao im časove, ostajao ceo dan, tako da sam posle časa imao konsultacije. Išli smo na ekskurzije zajedno, i jednom rečju, imao sam vrlo lepe kontakte sa njima... Bio sam vrlo zadovoljan njihovim rezultatima. Ja sam u to doba, kao i svaki mlad profesor, bio, naravno, daleko stroži nego kasnije. Međutim, moram reći da je u toj generaciji - bilo ih je oko sto i nešto - bilo na ispitu nekih jedanaest ili dvanaest desетки, što ja nisam inače tako lako davao u to doba, pa ni kasnije. Tako da mi je ta generacija ostala u najlepšoj uspomeni. I danas se tu i tamo susretnem sa nekim od njih, koji, naravno, nisu otišli u arheologe. Neko je postao profesor gimnazije, neko je otišao na televiziju, neko i na Univerzitet; često mi se desi kad odem u Novi Sad da mi se javi neko i kaže: "Ja sam bio vaš učenik". Između ostalih, tu je bio Čedomir Popov, istoričar iz Novog Sada, danas akademik.

Kad sam došao na Fakultet u Beograd, ja sam sebi pre svega postavio pitanje kako da radim sa studentima. U to doba nije bio ovoliki broj studenata kao što je to danas slučaj, tako da je bilo mnogo lakše raditi. Nastavnik je imao mnogo više kontakata sa svojim učenicima. Odlučio sam se da malo izmenim način predavanja. Naime, osnova je svakako ostala, da se radi klasična arheologija, ali ne u starom klasičnom smislu. Težio sam da kroz svoja predavanja obuhvatim jednu određenu temu i da o toj temi govorim, pokušavajući da studente uvedem u naučni rad. Jedna tema je, na primer, bila Dakija u rimsko doba, koju sam držao, mislim, jedno četiri semestra. Jedna tema je bila kritsko-mikenski period, koju sam držao isto tako četiri semestra. Potom sam imao teme o rimskoj keramici, zatim o rimskome limesu, o čemu sam dva puta držao kurs - pre Đerdapa II, i u toku i posle

Đerdapa II, kada mi je taj materijal bio svež i kada sam direktno na tome radio. Prema tome, ja sam im davao uvod u temu sa osnovnom literaturom, a potom sam razrađivao temu, uvek se vraćajući na literaturu, i uvek iznoseći postojeća mišljenja, kontraverze, diskusije, i zauzimajući svoj stav, objašnjavao zašto, recimo, ne prihvatom ovo gledište, a zašto prihvatom ono drugo. To je ono što se ticalo direktno nastave. Naravno, kontakta sam imao u razgovorima van časova. U to doba je još postojalo ono što danas više praktično ne postoji, jer je postalo obična formalnost - postojao je seminarski rad. Tu sam se, moram reći, oslonio na način na koji je to Miloje Vasić radio sa nama. Davao sam temu, kandidat bi izašao pred celu grupu, pročitao bi svoj rad, ja bih eventualno tokom njegovog izlaganja intervenisao, ili bih se po čitanju vraćao na pitanja. Uvek sam uključivao i ostale studente, tako da nisam diskutovao samo sa kandidatom, nego je svako mogao da pita ili dopuni. Mislim da su takvi seminarski radovi bili jako korisni. Jer, to je zapravo cilj seminarskoga rada: da nauči studenta da samostalno nešto uradi. Ovo što se danas radi, do čega je doveo ceo sistem nastave, obična je formalnost, kada vam student donese napisan seminarski rad i kada to služi samo za to da on dobije potpis.

Eto, tako je išla moja nastava na Fakultetu. Kontakti su sada bili mnogo jači, jer je mnogo više studenata dolazilo na moja iskopavanja. Međutim, tu je odmah nastala jedna teškoća: pitanje materijalnih sredstava za njihovo učešće na iskopavanjima koje nikad nije bilo rešeno kako treba preko Fakulteta. Teorijski, u nastavu je bio uključen i praktičan rad, i ta letnja praksa je čak bila obavezna. Međutim, kad je dolazilo do njenog ostvarivanja, Fakultet nikada nije imao novca, i jedino što sam ja mogao da uradim je bilo da uključim studente kao saradnike preko projekta na kome sam radio, a i ta su sredstva uvek bila ograničena. Prema tome, ja nisam mogao da uzmem onoliko studenata koliko sam želeo, nego maksimum tri-četiri. Onda dolazi jedna druga teškoća, upravo sukob između pedagoškoga rada, koji je neophodan, i onoga što je interes samog istraživanja. Kad sam ja nekoliko studenata uputio da dobro rade, meni je logično bilo da ih dalje uključim u saradnju na projektu, a na taj način se gubila mogućnost uvođenja drugih studenata u rad.

Fakultet je tu pokazao vrlo malo razumevanja. Bilo je mnogo puta govora o školskim iskopavanjima, koja realno, praktično, nisu bila ostvarivana.

O Đerdapu I

Jedna od boljih prilika je bila kada su vršena iskopavanja na Đerdapu I, kada je veći broj studenata bio uključen, gde ja, međutim, nisam učestvovao.

- Iz kog razloga?

- Razlog je bio: sve je bilo u najboljem redu, i bilo je dogovoreno da ja budem u rukovodstvu istraživanja Đerdapa I. Đurđe Bošković me je pozvao i rekao da on smatra da ne bi trebalo da ja to radim, nego da se opredelim samo za jedan lokalitet. Ja sam smatrao, ako su svi bili saglasni da ja to vodim, ne sam, nego nas nekoliko, da to nije u redu i onda sam rekao da ja neću raditi. I tako sam se povukao sa Đerdapa I. Ne znam zašto je Đurđe Bošković to učinio... On je vrlo često imao nekih svojih predubedenja, koja su mogla da budu štetna. S jedne strane, bio je pozitivan za Arheološki institut, jer je zbilja pokrenuo rad Instituta. Ali, s druge strane, bio je čovek koji se uvek prilagođavao političkoj direktivi, tako da kažem. Recimo, Institut je prvobitno imao taj vrlo lep običaj, nadam se da ćemo ga obnoviti, da se radovi koji će se štampati u *Starinaru*, pročitaju u okviru Instituta. Tako su se tu sakupljali mladi ljudi, dolazili su i studenti i drugi arheolozi, čak i iz unutrašnjosti. Tu se diskutovalo i održavao se kontakt između ljudi. Sem toga, Institut je prvobitno bio zamišljen kao centralna arheološka ustanova koja će voditi arheologiju u zemlji. Onog momenta kad je došla ona fatalna težnja razbijanja i dislociranja svega, počevši od države, pa do opština, to se odrazilo i na rad Instituta. Odjednom je on izgubio svoju vodeću ulogu i postao zavistan od raznih provincijskih sitnih muzeja i drugih ustanova, koje su, opet, bile zavisne od svoje regionalne politike. Tako se, umesto jednoga zajed-

ničkog arheološkog rada razvila neka vrsta arheološkog feudalizma. Smatram da je Đurđe Bošković jako pogrešio što je dopustio da do toga dođe.

O nastavi

- Da se vratimo na Fakultet u Beogradu. Kada ste došli, 1957.godine, tamo su već bili profesori Kovačević, Gavela i Glumac, i profesorka Cermanović, tada kao asistent. Kako je u to vreme na Katedri bila podeljena arheološka materija?

- Gavela, pošto je već vodio praistoriju, to je i zadržao, Saša Cermanović je uzela uglavnom da radi klasičnu antiku, a ja sam uzeo antiku, u smislu ne onoga dela klasičnoga, nego ono što se obično zove provincijska arheologija, upravo arheologija, ako hoćete, Balkana. Moja predavanja sam počinjao od kasnomikenskog i protogeometrijskog perioda, dakle gvozdenoga doba, pa do kraja rimske Imperije.

O podeli arheologije

- Da li o korpusu svoga znanja razmišljate tako izdvojeno na praistoriju i klasiku? Da li smatrate da je to dobra podela?

- Ja smatram da to uopšte nije dobro, ali to nije lako savladati. To nije pitanje samo kod nas, nego se i u celom svetu ono postavlja, i nigde nije rešeno na potpuno zadovoljavajući način. Englezi su tu daleko elastičniji, Nemci su napravili jednu vrlo ostru podelu. Ova podela, kada se jednom na Fakultetu postavi, čoveka usmeri u celom njegovom profesionalnom životu. Zato je neprekidno moja tendencija bila da to na neki način premostim, da praktično negiram tu ostru podelu, i u tom smislu su bila usmerena i moja predavanja. Sem Tere, o kojoj sam predavao jedan semestar, koja, recimo, spada u ono što se naziva klasičnom arheologijom, sve moje teme su bile upravo

vezane za ovaj pristup arheologiji. Jer, moja je osnovna koncepcija, i na to sam pokušavao da ukažem svojim studentima, da je arheologija, u stvari, nepisana istorija. Prema tome, arheologija ne treba da se tretira kao neki aneks istorije, nego je sa istorijom često potpuno ravnopravna. Pa i u antici, kad uzmete koliko malo podataka nam daju pisani izvori, i koliko su često subjektivni i iz druge ili treće ruke, koliko kontradiktorni... Kod Strabona ima tri razna podatka o tome gde žive, recimo, Ardijeji, jednostavno zato što je on vršio kompilaciju, koristeći razne izvore. Arheološki, vi to možete eventualno da vidite i ispravite, kad vodite računa da u njegovim podacima ima takođe stratigrafije i hronologije.

- Da li je arheologija nauka? Da li arheologija može težiti merljivim, proverljivim zaključcima?

- Svakako da može. To pitanje nastaje upravo zbog toga što su počeci arheologije, kao i svake nauke, bili ograničeni na samu tu nauku. Danas je potpuno preovladao interdisciplinarni pristup, kako u smislu istorijskih nauka, tako i u smislu prirodnih nauka. Prema tome, arheologija je, sarađujući sa drugim naukama, jedna potpuno naučna disciplina i, čak, u izvesnom smislu, u nekim momentima, daje prvu reč, prve i osnovne, odlučujuće podatke.

O beogradskoj arheološkoj školi

- Da li možemo govoriti o beogradskoj arheološkoj školi?

- Ja mislim da u osnovi nedostaje što ta arheološka škola nije stvorena ranije. Školu je trebalo da stvaraju, upravo da daju smernice te škole, oni koji su bili prvi nastavnici arheologije. To su bili Valtrović i Vasić, koji nisu to uradili. Valtrović nije ni mogao, jer je počeo kao svaštar, u najboljem smislu te reči. On je morao da radi sve od praistorije do srednjeg veka, i radio je pod tim uslovima vrlo korektno. Ali, to nisu bili uslovi u kojima je mogla da se stvori arheološka škola. Vasić se zadovoljavao time

da nam da izvesno znanje, ali nije imao ambiciju da stvori od ljudi oko sebe svoju školu, ili, ukoliko ju je imao, ta se ambicija nije mogla ostvariti zbog njegovih stavova u nauci, koje njegovi učenici potom nisu prihvatili. On je imao niz učenika - Korošec, koji je bio njegov asistent, sa njim radio u Vinči... Benac takođe. Pre toga je još bio Dušan Karapandžić, koji je potom otišao za profesora gimnazije. Onda, bio sam ja, Gavela, Draga Garašanin... Za kasnije generacije bio je već prestar. Ali svi su se, manje-više, razišli sa njim... Posle rata, Korošec je dolazio u Beograd, i Vasić ga je vrlo lepo primio, jer je sa njim bio u velikom prijateljstvu dok je Korošec bio student. Korošec mi je, recimo, pričao, da je on kod Vasića u kući provodio, tako reći, dane. Bio je primljen kao član porodice. Evo opet jedne anegdote. Vasić je imao jedan vrlo određen način života. Dok smo radili u Konaku kneginje Ljubice, u ekspozituri Narodnog muzeja, Vasić je stanovao u Pop-Lukinoj broj 1. Mi smo mogli da navijemo sat po Vasiću, jer je on tačno u 12 izlazio iz kuće, u 12.02 je prolazio pored Konaka, išao na Kalemegdan i vraćao se tačno u deset do jedan. I popodne je bilo isto tako od pet do sedam. Gospođa Vasić volela je da igra karte, a Vasić je bio veliki protivnik toga. I kad Vasić ode u šetnju u pet sati, onda ona zove Korošca i oni igraju karte od 5 do 7, jer u sedam dolazi Vasić. Oni spuštaju karte, čuju se koraci na stepenicama.

Dakle, to su bili njegovi učenici, koji su se, međutim, svi distancirali od njega, i uslovi za školu su nestali. Posle rata su se u izvesnome smislu stekli neki uslovi, međutim, mi smo se već svi razvili u svom pravcu, uključujući i danas vodeću generaciju. Bila je još jedna teškoća, koja se mnogo osećala - izvestan, neću reći antagonizam, ali nepoverenje, koje je Đurđe Bošković gajio prema arheološkom Seminaru. Pošto sam ja ranije radio u Arheološkom institutu, kad sam prešao na Fakultet, ja sam mogao da nastavim da radim sa njim, ali Bošković nikada nije pokazivao težnju za bližom saradnjom, bližim kontaktom. Tako ste imali ljude u Institutu i ljude na Fakultetu koji su bili podeljeni jedni od drugih, uprkos ličnim prijateljstvima. Bilo je teško sve okupiti na jednom mestu. Sem toga, negde su bile i razlike u idejama između jednih i drugih, u stavovima, u gledištima... Sve to utiče na stvaranje jedne škole.

Ja, lično, mislim da je pitanje škole pitanje koje ima i svojih pozitivnih, i svojih negativnih strana. Stvorene su mnoge arheološke škole, i svaka od tih škola u jednome momentu je delovala pozitivno. Potom, međutim, ona se učauri, ostane na svojim pozicijama i na taj način koči dalji napredak. Mi smo u tom smislu nešto postigli, govorilo se o "beogradskoj školi"... Mada, ja se pitam postoji li ta "beogradska škola"? Lično sam se trudio da usadim studentima - što bi bila jedna nit te "beogradske škole" - da treba biti kritičan i da treba raditi vrlo objektivno, kritički. Tu je i tehnika istraživanja veoma značajna. Meni se čini da je beogradska katedra u tome pogledu mnogo uspela - da stvori ljude koji, manje-više, poseduju obazrivost. A obazrivost je vrlo značajna da se ljudi ne zanesu svojom idejom i da je pošto-poto svima nameću. To je negativna strana škole. Naprotiv, škola treba da da osnovna znanja i principe naučnoga pristupa - a to je uglavnom uspevala "beogradska škola", s tim, naravno, što je to još uvek opterećeno prevelikim brojem studenata i odgovarajućim finansijskim teškoćama, koje su permanentno prisutne, od trenutka kada sam došao na Fakultet, do mog odlaska u penziju. Danas nije ništa bolje.

- Da li se može govoriti o teorijskom pristupu u okviru beogradske arheološke škole?

- Interpretacija može da bude različita. Mislim da je bitno da studenti u školi nauče da su razlike u interpretaciji normalna stvar. Prema tome, ne treba ići za tim da jedno mišljenje bude Sveto pismo i da, ako profesor zastupa to mišljenje, mora uvek da bude tako. Ja sam protiv jednogmišljenja koje škole obično nameću. Toga u Beogradu nema. Sam sam, radeći, relativno često dolazio do toga da sam svoja ranija mišljenja korigovao i morao da ih menjam, jer su novi podaci dali mogućnosti novog tumačenja.

O poučnosti primera Vasića i Vulića

- Da li vam je primer profesora Vasića poslužio da razvijete oprez?

- Svakako. U izvesnoj meri je bila sreća što sam imao dva antipoda, Vasića i Vulića. Vasićev primer me je upozorio na opasnost od predubeđenja. S druge strane, Vasićev primer me je takođe upozorio na savestan metodski rad. Jer, Vasić je nesumnjivo bio veliki radnik i vrlo savestan u tome radu, bez obzira na svoja mišljenja. Vulić je bio manje pedantan, nekad gotovo do aljkavosti, ali hiperkritičan. Ja sam pročitao gotovo sve njegove radove iz antičke istorije, a pisao je veoma mnogo. U svakome svom radu - on je gotovo preterivao u kritičnosti - u svakoj njegovoj studiji, kada je diskutovao neki problem, on bi prošao kroz sva postojeća mišljenja, kritički se osvrnuo na njih, i kada je sve to učinio, na kraju je, u većini slučajeva, ostavljao otvoreno pitanje. Njegov bi se stav, otprilike, mogao iskazati ovako: "Da li je tako ili nije, ne znam. Ja bih bio sklon da to bude tako, ali nisam siguran". To je zaista preterano, ali ta hiperkritičnost Vulićeva u odnosu na Vasićevu, tako da kažem, ekskluzivnost, vrlo dobro je delovala da se te dve komponente spoje. Čini mi se da spajanjem tih dveju komponenti treba i da se stvara škola.

O budućnosti Fakulteta

- Šta bi bila Vaša osnovna poruka mladim predavačima, generaciji koja preuzima nastavu na Fakultetu?

- Moja bi poruka bila da budu kritični, da budu obazrivi, da se ne daju zavesti fantazijama, iako je izvesna doza mašte uvek potrebna. Jer, fantazija je lepa stvar, ali - maločas ste me pitali da li je arheologija nauka ili nije... Arheologija nije fantazija, ne sme da bude romantična. Svaki od nas mora da ima svoj entuzijazam, svoje ideje koje ga nose, ali ne sme se prepustiti

idejama. Mora ostati kritičan, mora prihvatiti da negde može da pogreši, da se negde zaneo, da je negde otišao predaleko. Dakle, obazrivost, kritičnost i saradnja. Saradnja - da ne bude sukoba, da ne bude podmetanja, intriga, negativnog karijerizma. Ja se bojim, gledajući današnju situaciju, da tu ponegde postoje izvesne klice zla, nekritičnosti, lažnog patriotizma, koje mogu zatrovati nove generacije koje će preuzeti mesto. To bi bio kraj arheologije u našoj sredini.

- Danas više nego u vreme profesora Vasića?

- U vreme profesora Vasića na Katedri je bilo malo ljudi - praktično, on je bio sam sa po jednim asistentom. Zatim je došao Gavela. Danas vi uz nastavnike imate jednu seriju asistenata, imate Centar... Mora da postoji jedna nit zajedničkog rada, jedan pristup studentima koji bi trebalo da bude isti. Naravno, svako svoj individualni pečat tome daje, prema svojim sposobnostima i idejama, ali taj pristup bi trebalo da bude isti kada je reč o naučnom moralu.

- Jedna od osnovnih odlika koja je pratila našu arheologiju bio je individualizam, koji je, čini mi se, ostavio za sobom dosta negativnog?

- To nije samo stvar Katedre, to je stvar uopšte sistema. Cela ta rascepanost, razjedinjenost, nastaje od onoga momenta kada je došla razjedinjenost cele zemlje, kada je svaka republika postala feud, kada je svaka ustanova postala feud, kada je kustos muzeja u Murtenici, da karikiram, postao feudalac. Mogao je da radi što god hoće, bez obzira da li je to u skladu sa potrebama arheologije. Ono što je potrebno danas, jeste da bude što više saradnje, to jest da se ljudi uključuju u velike projekte, koji imaju za zadatak da rešavaju izvesna pitanja. Da u tome sarađuju institucije - Fakultet, Centar, Institut, da naučne ustanove, a ne opštine i laici, budu vodeće u tom pogledu. To je nama nedostajalo. U početku je tako i bilo. Doduše, Institut je imao glavnu reč, ali potom je to izgubio. Fakultet nije dobio, nauka nije dobila. Dobili su oni koji nemaju snage, znanja, ni mogućnosti da sami rešavaju probleme. Ja vrlo mnogo kritikujem ono što se

dešavalo u istočnim zemljama, pa se sad popravlja. Ali, u svemu tome je bila jedna dobra stvar. U Rumuniji, na primer, imali su Arheološki institut, koji je bio centralna arheološka ustanova. Izgleda da je i tu sada popustilo, pa je došlo do izvesne pseudo-demokratizacije. U tom Institutu su se satajali svi i pravio se program. Išlo se na velike projekte. Taj i taj period nije istražen, prema tome, pristupićemo radu na tome periodu. Znači: ne znamo kako je izgledao, recimo, neolit u Banatu i Olteniji. Koncentracija na neolit Banata i Oltenije - to je jedna tema. U grčko-rimskome periodu, mi nemamo dovoljno predstave o tome kako su izgledale grčke kolonije na Pontu - Histrija: opet veliki projekat. U okviru toga velikog projekta, naravno, ima niz manjih, propratnih radova, koji osvetljavaju probleme šta se oko grada odigrava u to vreme: druga naselja, stanovništvo, ne samo grada, nego i njegove okoline. Mislim da bi u tom smislu trebalo da se stvori saradnja; reč centralizam je danas na neki način prokazana, ali nauke nema bez izvesnog centralizma.

- Imate li nade u ljudske potencijale naše arheologije danas?

- Iskreno da vam kažem, ja sam pomalo pesimista. Ne toliko zbog ljudskih potencijala, to bi se dalo savladati. Pesimista sam zbog toga što se u poslednjim decenijama uvrežio duh partikularizma, pocepanosti. Vrlo je teško to popraviti. Ja se, čak, bojim da sa dobrim delom generacija koje danas sede po muzejima ili zavodima za zaštitu, tu neće moći da se mnogo popravi, da će tek nove, mlađe generacije, ukoliko pođu dobrim putem, moći nešto da urade. Ali, ako kod mlađih generacija dođe do toga da jedna grupa hoće da preuzme apsolutno vodstvo, da radi što god hoće, onda se opet vraćamo unazad. Danas je prošlo vreme velikih individualizama. Ne možete imati Momzena, više nema Momzena, ili, ako hoćete u našim relacijama, jednog Vasića, jednoga Vulića, koji su stvarali ovu nauku. Oni su sami radili i sami joj davali pravac... Nije bilo koordinacije - Vasić je počeo da radi na nekoliko lokaliteta, pa se koncentrisao na jedan. Radio je taj jedan, dao je bogat materijal, stvorio je bazu za poznavanje neolitske Vinče, početaka eneolita i rane bronz. Grbić je pošao drugim pravcem,

i pokušao da pored toga ukaže i na neke šire okvire van jednoga lokaliteta... Moja je ideja bila, i to sam pokušao da sprovedem, i da ulijem svojim studentima u glavu: prvi zadatak je da se stvori opšta slika razvoja kroz jednu veliku epohu, bilo da je to praiistorija ili antika, ili rani srednji vek. U praiistoriji i antici se dosta uspelo, u srednjem veku, na žalost, se prilično zaostalo. Ono što smo mi uradili, a to će reći: solidna arheološka iskopavanja na relativno velikim površinama, do oko 200 m², gde možete dobiti osnovne stratigrafske podatke i osnovnu orijentaciju o kulturno-istorijskom razvoju, ta faza je, po mom mišljenju, praktično završena. Sada je na redu da se u velikim projektima pristupi istraživanju pojedinih lokaliteta na velikim površinama, što su naši susedi već počeli da rade, dakle etapa velikih istraživanja na dobro odabranom lokalitetu, koji vam daje kompletan presek jednog perioda ili etape, sa svim interdisciplinarnim istraživanjima. Ono što je fatalna greška, a što se danas dešava, jeste što mladi ljudi koji odu u provinciju, u većini slučajeva jure za lokalitetima koji im pune vitrine. To se od njih zahteva. Jedno vreme je u modi bio neolit. Kopano je na bezbroj lokaliteta starčevačke i vinčanske kulture, bez ikakve potrebe, jer ono osnovno što znamo o Starčevu i Vinči je dovoljno. Da li ćemo imati sto lokaliteta ili sto i jedan, potpuno je beznačajno. Čak se treba vratiti na samo Starčevo i Vinču, ne sa malim iskopavanjem, nego velikim radovima na dobro izabranome mestu. Tu je antika otišla dalje od praiistorije, pošto se tu radi na velikim projektima: Sirmijum, Caričin grad, Viminacium, Gamzigrad. U praiistoriji, mogu se navesti samo Gomolava i početak radova na Vinči. To bi, prema tome, bio jedan od osnovnih zadataka u daljoj perspektivi.

O publikovanju

Drugo je pitanje publikacija, gde svi imamo pomalo svojih dugova. Veliki deo materijala nije publikovan. Iz mog ličnog iskustva mogu reći da je vrlo teško onome ko je radio na

jednom velikom terenu, posle deset ili dvadeset godina se vraćati i to ponovo raditi. To zahteva veliki napor.

- *Ali još je veći napor za nove ljude. Šta je, na primer, sa Đerdapom I?*

- Ja, iskreno da kažem, ne znam. Posle mnogo godina izašao je broj *Starinara* koji je sumirao, okvirno dao arhitekturu pretežno, jednu osnovnu hronološku podelu, i to je sve. Nedostaju monografije. Nedostaje detaljna obrada. Kad vi pogledate, vrlo je mali broj članaka koji daju relativno kompletnu sliku o lokalitetu. Recimo Čezava, koja je dobro obrađena, dalje Boljetin, ali jedan niz lokaliteta je ostao na osnovnim podacima. Drugo je pitanje: šta je s tim materijalom. Opasnosti su dve: ako se ne zna gde je deo materijala, ili ako je raštrkan na raznim mestima, on je praktično izgubljen.

- *Da li je sklonost naših arheologa da polažu pravo na prvo publikovanje, pitanje mentaliteta ili je tako i u drugim arheološkim sredinama?*

- To je stvar o kojoj treba posebno razgovarati. Toga je bilo u svim našim generacijama. Mi smo se borili protiv toga. Mi smo u jugoslovenskom Koordinacionom odboru arheologa donosili zaključke, i ti su zaključci praktično bili obavezni za sve arheologe u zemlji. Bio je jedan izričiti stav, da je svaki rukovodilac iskopavanja dužan da u roku od, recimo, pet godina publikuje materijal u celini, ili da jedan odgovarajući terenski izveštaj. Ukoliko to ne uradi, gubi autorska prava. Međutim, to nikada u praksi nije moglo biti sprovedeno. Tu sad dolaze naši mentaliteti. Sve je prihvaćeno, ali niko to nije poštovao. Sa velikim iskopavanjima to pitanje postaje još složenije.

O etici arheologa

- *Koliko arheolozi treba da očekuju da društvo kodifikuje naš rad, da neke druge instance intervenišu u našu profesiju?*

- Delom nesumnjivo treba, ali razumno. Ovde treba reći jednu stvar iz mog ličnog iskustva u jednoj oblasti gde zakonski propisi postoje - to je zaštita spomenika kulture. Šta se tu dešava? Spomenici se uništavaju, ljudi na naše oči idu i divlje kopaju, odnose materijal. Muzeji nemaju para da materijal kupe, kupuju ga stranci. Sve je to zakonom zabranjeno, ali ako zavod i pokrene akciju, to se razvodni u komuni, u opštini, u regionalnoj zajednici, i sve ode do đavola.

- *I arheolozi o tome ćute.*

- To je neetički i u izvesnom smislu saučesnički. Ali, moramo voditi računa i o tome da mi, arheolozi, često o tome saznajemo iz desete ruke i *post festum*. Kada se pokrene pitanje da se o tome nešto napiše ili uradi, onda se to i ne pojavi u našoj štampi, koja se hvali da je vrlo demokratska i kritična, ali koja je demokratska i kritična manje-više na senzacionalnim stvarima. Onda - jer arheologija nije senzacionalna, sem kad se nađe zlato - sama štampa neće da vam to objavi, televizija neće da vam to prihvati, nadležni zataškavaju, vi nemate gde da plasirate to što imate da kažete. Ja ne kažem da arheolozi to uvek rade kako treba, da ne bi trebalo da budu energičniji, ali sumnjam, i pored najveće energije, da bismo mi mogli nešto da promenimo. Desilo se nekoliko skandala, u Čupriji, u Požarevcu, povedu se istrage, i šta se dešava? Zašto to zamire? Zato što se neće da se izvesna pitanja rešavaju. Konkreno ću vam reći, mi sarađujemo sa Čuprijom, na obnavljanju čuprijskog muzeja. Šta je tamo bilo, to je katastrofa. Potom su eksponati iz Muzeja prodavani u inostranstvu, ja lično znam za dva-tri eksponata koji su izašli na aukcije napolju. Novi predsednik opštine je prvi koji je sada, kada smo počeli da radimo, rekao da će on goniti do kraja i da će se saznati šta se zapravo desilo, i da se stvari vrate koliko se mogu vratiti. A nalazi su doslovno razgrabljeni pre dvadesetak godina.

Tek sada se nešto ozbiljno pokreće. Hoću da kažem da ljudi nisu hteli to da urade. Vi ste nemoćni ako se prema vama stvara zid ćutanja.

O Srpskom arheološkom društvu

- *Da li Srpsko arheološko društvo, kao esnafsko udruženje, snosi deo krivice? Treba li od Društva očekivati da ono o takvim stvarima najpre vodi računa, ili je, po Vama, neko drugi za to nadležan?*

- Mislim da bi tu Društvo bilo nadležno, jer ono ima najbolji uvid, ono najviše povezuje ljude - a iza toga bi stajali Katedra i Institut, i, naravno, Zavod za zaštitu.

- *Šta bi, po Vama, Društvo moglo i moralo da uradi na kordinaciji i poboljšanju našeg rada?*

- Arheološko društvo u ovoj situaciji još uvek može samo da pokušava da daje neke opšte smernice. Arheološko društvo bi trebalo da se angažuje oko stvari kao što je, recimo, slučaj Požarevca ili, ranije, Čuprije. Da ono pokrene to celo pitanje, u ime arheologa Srbije. Međutim, arheološko društvo izgleda da nije mnogo zainteresovano.

Moralni kodeks arheologa

- *Mislite li da je moralna komponenta naše profesije ono što nedostaje u obrazovanju naših arheologa? Da li bi bilo uputno da se arheolozi eksplicitno uče šta je njihova moralna obaveza jednih prema drugima, kad je reč o publikovanju, na primer, ili njih prema društvu.*

- Da, da. Ja mislim da bi to bilo potrebno. Ja lično sam u svojim predavanjima to uvek isticao. Ali, druga je stvar kada vi to

govorite *ex catedra*, i kada bi to postao jedan zvaničan kodeks. To bi, recimo, bio zadatak Arheološkog društva, da nam da Kodeks ponašanja članova društva. To se zna, ali je zaboravljeno, jer se kod nas zaboravlja na mnoge stvari. Prema tome, i taj arheološki kodeks se tretira kao aksioma. Međutim, ljudi tu aksiomu ne znaju, ili neće da znaju... Mi smo, na primer, imali ranije jedan slučaj, koji je bio jako sumnjiv, ali se ništa nije moglo dokazati i stvar je vođena na jedan krajnje nedostojan način. To je bio slučaj dr Joze Petrovića, numizmatičara u Muzeju kneza Pavla. Za njega se znalo da je imao kontakta sa raznim numizmatičarima-amaterima, između ostaloga i sa italijanskim kraljem, koji je bio strastven numizmatičar. Jozo Petrović je, s druge strane, 1941. ili 1942. godine, postao direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On se tamo izuzetno dobro ponašao. Štitio je Srbe pred ustašama, a štitio je i materijal Muzeja. Tako je jedna od njegovih velikih zasluga što je spasao čuvenu Hagadu. On je bio u stanju da u Glasniku Zemaljskoga muzeja, ako se ne varam - tada se to zvalo *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja*, sa Pavelićevim grbom - objavi jedan članak, koji naučno nema nikakve vrednosti, *U Stobima danas*. Ali, tu je govorio o istraživanjima u Stobima, izričito pozitivno o svojim kolegama iz Beograda, i objavio jednu fotografiju gde on prilazi Stobima sa kraljicom Marijom. Možete misliti da, u jednome časopisu ustaškog vremena, to nije bilo oportuno. Dakle, on se tu beskrajno pozitivno poneo. Godine 1945. on je doveden u Beograd sa lisicama na rukama, jer su ga numizmatičari-amateri optužili da je on pokrao muzejsku zbirku... Kasnije, on je tražio da radi u biblioteci, na dokumentaciji za svoju odbranu, a Jova Kovačević, Dejan Medaković i ja bili smo određeni da ga čuvamo dok on to radi. Naravno da je naša situacija bila užasno neprijatna. Ja sam okretao glavu, rekao sam mu: "Molim Vas, gospodine Petroviću, radite". Ignorisao sam, kao da ga nema. Nisu mu ništa dokazali. S druge strane, inventar numizmatičke zbirke je bio u tako katastrofalnom stanju, da je to dopuštalo svakakve malverzacije. Da li ih je bilo ili ne, ne znam. U svakom slučaju način na koji je ta stvar rešavana sa njim bio je krajnje nedostojan. To je trebalo svakako drugačije rešavati, ne optužiti i uhapsiti čoveka, staviti mu lance, nego ga dovesti i sa njim proći kroz celu zbirku...

Kasnije, u poslednjih dvadesetak godina, bilo je priča da su pojedini muzejski kustosi sarađivali sa ljudima koji su se bavili prodavanjem materijala. Istraga, koliko je meni poznato, nikada nije bila pokrenuta, jer su ljudi koji su prodavali bili dobro plasirani u svojoj sredini. Ponavljam, bilo bi dobro sugerisati Arheološkom društvu da se taj moralni kodeks formuliše, publikuje i da bude svima pri ruci. S druge strane, trebalo bi apsolutno pokretati odgovornost u ovakvim slučajevima, kao što je to sad učinila Čuprija. *Post festum*, naravno, jer je u ono vreme čovek za koga su svi znali bio pokriven, i ma ko da je pokušao da krene, a kretano je, dobijao je odgovor: "Da, da", i posle toga...

- *Društvo ima i Sud časti koji funkcioniše po tim aksiomima...*

- Ti sudovi časti nikada nisu ničemu služili.

O studentima

- *Da se vratimo na Vaš rad sa studentima. Radili ste celog života paralelno kao pedagog i kao istraživač. Koliko su te dve komponente Vašega rada uticale jedna na drugu? Da li su studenti svojim pitanjima, ili svojom inercijom, uticali na Vas?*

- Ako hoćete, studenti su i svojim pitanjima uticali na izvesne stvari. Tu naravno treba praviti razliku, jer ćete imati pitanja koja su glupa, na koja nema šta da odgovarate. Ali, ima izvesnih slučajeva kada pitanje jednog ozbiljnog studenta, koji je zašao u problematiku, može da vas iznenadi i vrati na razmišljanje o nečemu o čemu niste osetili da treba razmišljati. S druge strane, mi polazimo od toga da studenti imaju izvesna predznanja, koja često realno nemaju. Ja sam se, recimo, kad sam predavao i starijim studentima arheologije o pojedinim temama, kao što je limes, uvek vraćao na istorijski aspekt problema i u dva-tri časa davao baš taj aspekt, koji sam posle konfrontirao sa arheološkim materijalom. Ali, osnovne istorijske podatke sam morao da dam, jer sam došao do iskustva da naši

studenti to ne znaju. Ja, recimo, kažem: prva Olimpijada, i računam, svako mora da zna tu godinu. Međutim, on je ne zna. Dešavalo mi se, kad sam ispitivao istoričare, da hoću da im pomognem. Pitam recimo jednoga o dačkom latenu, i, u vezi sa tim, "Burebista kao dački vladar". On ne zna ni koje je to vreme, a ja, da bih pomogao, kažem da postoji podatak u antičkoj historiografiji, da je Burebista umro iste godine kao i Julije Cezar. I na sve to dobijem kontra-pitanje: "Koji Julije Cezar?" Tu staje sve.

O predavaštvu

- *Da li postoji talenat za predavača?*

- Ja mislim da postoji. Predavač bi morao, po mom mišljenju, da se pripremi za predavanje tako kao da priprema jednu malu studiju o nekoj temi. Predavač mora da govori, ne da čita svoja predavanja. Kad sam držao predavanja u Nemačkoj, obaveza predavača bila je da ne čita. Mora da govori, kao da drži govor, jer čitanje razbija kontakt sa studentima.

- *Da li sve to podrazumeva i glumački talenat?*

- Pomalo. Uvek je bilo studenata koji su se više interesovali za stvari, i onih koji su, da tako kažem, bazali na predavanjima. Ja sam, govoreći, šetao između klupa, ili sa katedre pratio pogledom auditorijum. Ono što je važno, naglašavao sam malo povišenim tonom, sporije, i onda, znajući one koji se interesuju, pogledam u jednog, drugog, i tako im privlačio pažnju. Sem toga, predavanje ne sme da bude duže od sat i po. Toliko možete da zadržite interesovanje kada je reč o ovakvim stvarima, kada to nije beletristika, koja zanese čoveka. Kada iznosite fakta i dajete kritičku analizu, morate voditi računa da sat i po radite. Ja sam držao časove *in extenso*, to jeste - dva spojena časa, jer sam želeo da zaokružim čas i da ga ne razbijam pauzom, jer se onda gubi nit i kontinuitet.

- A ispitivački talenat? Da li je to posebna vrsta talenta, da se na jedan benevolentan način pomogne kandidatu da istakne svoju ideju? Koliko to zavisi od poznavanja materije, a koliko od veštine?

- Zavisi mnogo od poznavanja materije, a kad je reč o veštini, to je veština koja se stiče iskustvom. Mislim da nastavnik mora, što je danas veoma teško, s obzirom na veliki broj studenata, da se na neki način uživi u položaj svoga studenta. To, naravno, zavisi od toga koliko studenta poznajete. Meni je situacija bila lakša, jer, kad sam došao, nije bio toliko veliki broj studenata. Kasnije sam na predavanjima imao studente starijih generacija, koji su pripremali diplomski ispit, i dobro sam ih poznao. Tako sam u nekim slučajevima mogao da tempiram, da tako kažem, način svoga ispitivanja. Ako vidim da student ima tremu, da se zamorio, ja onda pomalo i popustim, pošto znam da on zna, ali da u tom momentu ne može da se seti. Od toga nisam pravio katastrofu... Ja sam imao sreću da sam uvek studente vrlo dobro poznao. Mentorski sistem je takođe vrlo važan. Najidealniji je u Engleskoj - Kembridž, Oksford... Ja sam, kad sam video taj sistem, rekao: Pa neko mora da bude kreten, ako ne uspe nešto da nauči.

- Da li profesor sme da radi na tome da nekoga odvraća od arheologije?

- Na žalost, ponekad sme, pogotovu u ovoj situaciji, kad arheolozi nemaju gde da se zaposle. Ja sam se trudio da ljudima za koje osećam da su nesposobni za arheologe, na nekakav lep način to dam do znanja. Onda ostaje pitanje šta ćete kad on to nije razumeo. Treba biti eksplicitan. Moram priznati da sam tu popuštao, mada znam da nije trebalo.

- Da li osećate odgovornost pred činjenicom da ste i time učestvovali u stvaranju profila arheologa koji danas rade u Jugoslaviji?

- Znam vrlo dobro, kad sam uradio ovo što sam rekao, da sam pogrešio... Primer: imali smo jednu takvu studentkinju koja je padala nekoliko puta, i koja poslednji put dolazi na ispit

u drugom stanju. Znanja nema... Propustio sam je. Rezultat je bio da je ta studentkinja dobila mesto u svojoj maloj sredini, i da je time bilo zauzeto mesto za nekog drugog ko je bio sposoban. Prema tome, subjektivno sam popustio, a objektivno se kajem... Tu je Vasić bio beskompromisan: "Gospodine, vi niste za arheologiju, ostavite se. Idite, studirajte nešto drugo, recimo prava, ostavite se arheologije". Ja nisam čovek koji može na taj način da nastupi. Ja mu kažem delikatno, ako je tvrd obraz, ja ne mogu da pomognem.

O interdisciplinarnosti

- Stiče se utisak da je za Vas najvažnije da arheolog bude sposoban da prihvati zaključke drugih nauka, odnosno da je interdisciplinarnost stalan momenat u Vašem radu. Da li arheologiju vidite prvenstveno kao društvenu nauku, ili kao kompleksnu disciplinu koja može i mora povezivati empirijske, egzaktna nauke i istoriju, klasičnu filologiju?

- Arheologija povezuje obe vrste nauka. Ja lično sam evoluirao u tom smislu, u vezi sa metodom C-14, koji je potpuno bacio u zasenak neke naše koncepcije. To je bio jedan pravi šok. Celokupna hronologija se podiže bar za 1200-1500 godina. Ja sam sa krajnjim nepoverenjem pristupio toj metodi. Ostao sam dobrim delom nepoverljiv prema njoj. Moje je bilo mišljenje: to je jedna egzaktna nauka, koja, međutim, nije razradila svoj metod. Milošević ju je strašno napadao, ja je nisam prihvatao. Danas je i ona dosta evoluisala, i moram reći da me je to na neki način podstaklo da revidiram izvesne svoje ranije stavove. Mnoga datiranja smo mi bazirali na onome što smo smatrali importima. Kasnije se pokazalo da to nisu importi, nego, jednostavno, konvergentne pojave. U vreme kad smo mi počeli da radimo, o neolitu Balkana praktično ništa nije bilo poznato, sem Grčke. Mi smo se vezivali za Troju. Pokazalo se kasnije da jedan argument veze sa Trojom - takozvani prosopomorfni poklopci, nemaju nikakve veze sa Trojom, i da se slične stvari kao te trojanske pojavljuju u eneolitu u Mađarskoj. Dakle, niz onoga

što smo mi smatrali importom ili direktnim uticajem, moralo je da otpadne. To je pitanje metodološkoga pristupa, tako da sam više ostao na tome da povezujem i upoređujem celine, i danas i ja koristim metod C-14, upravo njegove rezultate, ali uz punu obazrivost. Jer, taj metod ni do danas nije usavršen.

Da ne govorim o paleobotanici i paleozoologiji, koje su izvanredno dragocene, potvrđujući ili pobijajući izvesne teze. Prema tome interdisciplinarnost je osnovni elemenat rada svakog arheologa danas. Govorili smo o praistoriji. U antici, pisani izvori su često vrlo nepouzdan, podaci su primljeni iz druge ruke, prenošeni kompilativno iz nekih starijih izvora. Ali, treba ih analizirati, proučavati, i treba ih kontrolisati. Interdisciplinarni rad je jedina mogućnost kontrole rada u jednoj užoj disciplini, a da biste to mogli koristiti, morate biti orijentisani o tim drugim disciplinama i njihovom radu. Što se tiče lingvistike, ja tu nisam nikakav stručnjak, ja ne umem da radim sa lingvističkim materijalom. Ali, trudim se da koristim rezultate lingvistike, i da vidim čemu nas oni vode, i gde tu možemo imati dodirnih tačaka. To je jedan pristup koji je, po meni, dobar. Ako se izvesni lingvistički elementi mogu poklopiti sa onim do čega dolazimo u arheologiji, onda je to još jedna potpora moga rada... Na studijama, Budimir nam je predavao lingvistiku sa etimologijom. Prvo nismo razumeli ništa. Posle nešto malo, ali nikada do kraja. Utešio sam se, međutim, pre pet-šest godina, kad sam na simpozijumu u Nišu i Blagoevgradu, o balkanskim plemenima između Jadrana i Crnog mora, razgovarao sa Katičićem, koji je svakako danas jedan od najboljih lingvista, čiji se zaključci u lingvistici vrlo često poklapaju sa onim do čega dolazimo kroz arheologiju. Između ostalog, i on je jedno vreme slušao profesora Budimira. Pitam ga da li je razumeo do kraja Budimira, i u predavanjima, i u njegovim publikovanim studijama. On je rekao: "Ne".

- Ukoliko se vaši arheološki zaključci ne slažu sa, recimo, paleolingvističkim, da li više verujete arheološkom materijalu? Kako rešavate nesuglasice?

- Možda u nekim stvarima moram više verovati lingvistici. Odnosno, onda moram da revidiram svoje zaključke. S druge

strane, arheologija ima opipljive dokaze. Ono što nedostaje lingvistici, jeste hronologija. Ona takozvana glotohronologija, na osnovu proračuna koliko vremena treba da se u jednom jeziku izvrše te i te promene, jeste čista aproksimacija. Verujem arheologiji, stoga što verujem da, kada se poklope istorijski, lingvistički i arheološki podatak, ili pokazuju liniju povezivanja, tada mi arheologija dopušta da, prateći kroz vreme i na opipljivim materijalima jedan proces evolucije, dođem do momenta kad je taj proces počeo, što mi lingvistika ne može dati. Georgijev, koji je bio veliki lingvista, je, recimo, govorio da je najstariji supstrat na Balkanu, supstrat toponima i hidronima - indoevropski. Prateći ga na tlu Tračana, on ga je povezivao, u krajnjoj liniji, sa Tračanima još od neolita. Ja sam mu nekoliko puta u diskusijama postavio jedno pitanje: "A po čemu Vi znate da li je to najstariji supstrat uopšte ili samo najstariji koji znamo?" E, na to pitanje nije mogao da mi odgovori. Na to pitanje, međutim, arheologija može da odgovori.

O postdiplomskim studijama

- *Postdiplomske studije predstavljaju poslednju zvaničnu priliku da utičete na rad mlađih kolega. Kako zamišljate idealnu sliku ove završne faze školovanja i ulogu mentora?*

- U magistarskom radu, onako kako ga ja shvatam, kandidat treba da obradi jednu zaokrugljenu celinu, po mogućnosti izvesnu građu koja prethodno nije bila obrađena, ni prezentirana. Naravno, tu podrazumevam i saglasnost kandidata u izboru teme, ali sam uvek sugerisao u kom smislu bi trebalo da ide. Naime, u antici postoji mnogo arheološke građe koja nikada nije bila prezentirana u celini. I to je jedna od osnovnih slabosti naše arheologije u odnosu na arheologiju susednih zemalja. Jer, ako pogledate, recimo, Mađarsku, oni su, u svojim *Dissertationes Pannonicae* i delom u *Archaeologia Hungarica*, štampali baš tu vrstu materijala. Recimo, pojedine knjige su posvećene fibulama ili koštanim objektima na teritoriji provincije Panonije. To su radovi u kojima dolazi do izražaja sposobnost kandidata da obavi uspešno onu tehničku stranu rada, tipološku, stratigrafsku i hronološku podelu materijala. U tom smislu je bio jedan niz magistarskih, pa i doktorskih, radova kod mene - ja se sada, naravno, ne mogu setiti svih... Smatram da je apsolutno neophodno da se takvi radovi publikuju. Ali, tu sada dolazimo do onih naših velikih teškoća sa nedostatkom sredstava. Međutim, mislim da bi se tu moglo dosta učiniti ako se rad naših velikih arheoloških ustanova, kao što su Arheološki institut i Centar, odnosno Katedra sa svojim Centrom, i Narodni muzej, kome pripada materijal, ako bi se orijentisali na štampanje tih radova, i da to, u stvari, bude publikovanje arheološke građe. Ta arheološka građa je, otprilike, ono isto što je i u istoriji građa koja se objavljuje, i bez koje istoričar ne može da radi. Ali, kao što istorijska građa treba da bude obrađena kritički, isto tako to mora da bude i arheološka građa.

Što se tiče ideje da disertacije treba da budu više teoretskog karaktera, ili da se više upuštaju u izvesna pitanja metoda, metodologije arheološkog rada, to je svakako korisno. Ali, mislim da bi bilo vrlo opasno ako bismo se upustili u to da sada samo dajemo disertacije teoretskog karaktera. Jer, onda bismo odjednom imali jednu seriju teoretskih radova, za koje se uvek postavlja pitanje u kojoj meri za njih postoji osnova u materijalu. Mislim da teorijskim radovima arheolog može da pristupi tek kad stekne iskustvo.

Čini mi se da je kod disertacija potrebno da se obrađuju veći i širi problemi sa jednog šireg kulturno-istorijskog prostora. Studenta bi trebalo od jednog određenog momenta, kada se on već približuje magistarskom radu, i kada se vidi da će on ići i na magistraturu, od tog momenta ga početi usmeravati na određeni materijal. Naročito je kod naših mlađih generacija često slučaj da ljudi smatraju da je to, kako da kažem, naučni rad druge ili treće klase. Prva klasa je davanje velikih sinteza i čovek koji je tek juče diplomirao - vrlo često se to dešava - odmah ide na pravljenje takvih sinteza; odmah smatra da on zna sve. Naravno, to je jedna odlika od koje niko nije imun, pa nisam bio imun ni ja. Svi smo imali malo tu ideju, da možemo sve da rešavamo sami. Međutim, baš treba pokazati studentu, ako ga uputite na rad na materijalu, koliko tu postoji važnih i zanimljivih problema.

Već smo govorili o tome da je neophodno da se konačno ostvari povezanost između svih arheoloških institucija. Prema tome, student bi za diplomski rad mogao, na primer, da za temu dobije neku grupu nalaza sa đerdapskih lokaliteta, a onda, ukoliko želi da magistrira, njegov mentor proširuje temu. Onda doktorat može zaista da zaokruži ceo problem i da da neophodnu sintezu... Čini mi se, ako se ne varam, da je baš bila suprotna tendencija, da tema doktorata mora da bude potpuno nezavisna od teme magistrature. To, međutim, nije dobro: magistratura je samo početna etapa. Ako se neko ozbiljno upušta u jedan problem, onda on kroz magistraturu, doktorat i dalji svoj rad na toj problematici i na tim pitanjima postaje zaista majstor svoga posla, da tako kažem.

- Koliko kandidatu treba ostaviti prostora za njegove iracionalne simpatije ili antipatije prema temi?

- Vrlo ograničeno... U izvesnom smislu, da. Recimo, ako vam ja ponudim da obradite, sada karikiram, rimske fibule, a vi nemate afiniteta i kažete: "Meni ne leže rimske fibule, ja bih uradila nešto drugo", onda Vas ja pitam: "A šta biste Vi radili?" U tom razgovoru bih mogao da ocenim šta je Vaša ideja, i da li biste Vi nešto što je adekvatno tome mogli da uradite, i da li je tema koju vi predlažete prihvatljiva. Čovek mora u izvesnom smislu imati emocionalni odnos prema temi. Iracionalni odnos je takođe neka vrsta kontrole onoga što vi radite. Ako smatramo da se sve može matematički rešiti, onda smo napravili grešku. Treba maksimalno težiti da se na osnovu arheološkog materijala, na osnovu određenih principa njegove obrade, dođe do nekoga osnovnog zaključka. Međutim, uvek treba imati u vidu i mogućnost da i sam arheološki materijal može da vas dovede u iracionalnu situaciju. Imate stvari koje ne možete objasniti. Ako hoćete silom da ih objasnite, napravili ste grešku. Ili, onda idete u pravcu koji ne vodi ničemu...

- Šta radite ako se u osnovnim tezama ne slažete sa svojim kandidatom?

- Ako je u pitanju besmislica, onda je stvar jasna. Ako je, međutim, to teza za koju on ima protiv-argumenata sa kojima može dosta ozbiljno da nastupi, onda smatram da taj rad treba prihvatiti i, naravno, pri tome mu ukazati da postoje potpuno suprotna mišljenja, druge mogućnosti rešavanja. Treba tražiti od kandidata da ispravi ili izostavi ono što apsolutno ne stoji, što su istinske greške, a ostalo je njegova stvar. Ja bih vam naveo kao primer Blagoja Govedaricu, sa kojim sam vrlo mnogo radio. Kao mentor, sastajao sam se sa njim dok je radio svoju disertaciju, razgovarali smo i zajedno gledali te hronološke tabele... Sve je to bilo i ostalo u najboljem redu. Ipak, kad je rad bio gotov i kada sam ga pročitao, ja sam došao do zaključka da je on u svojoj obradi ranog bronzanog doba previše insistirao na alpsko-zapad-nopanonskoj komponenti, a premalo uzeo u obzir onu drugu, centralno-balkansku- donjepodunavsku. Ja sam na to skrenuo

pažnju prilikom odbrane disertacije, i mi smo o tome diskutovali. On je ostao pri svome, i to je u redu. Ako bih ja, recimo, sutra napisao prikaz te knjige, ja bih isto tako na to ukazao. Ja ne mogu da ga sprečim da tako misli, ako postoje argumenti, ali mogu da mu ukažem da to, ne da nije tačno, nego nije ispravno, nije potpuno. Uvek polazim od toga da će ozbiljan naučni radnik tokom svoga rada sam doći do zaključka šta treba da ispravi.

- Da li se nekada desilo da kandidat kod Vas ne odbrani magistarski rad?

- Ne, nije se desilo nikada, zato što sam uglavnom bio dobro upućen u ono što kandidat radi. Moglo se desiti da rad ne bude dovoljno dobro sređen, da bude preopširan - što je inače česta odlika magistarskih radova, češće su preopširni, nego prekratki. Jer, i to je jedna osobina protiv koje se treba boriti i koju ponekad zadržavaju svršeni i već poznati arheolozi - da u jednome radu moraju da pokažu sve što znaju. Tako odjednom dobijate dva velika toma magistrature ili doktorata, sa materijalom od koga je jedna trećina realno relevantna za temu. Onda se ukaže kandidatu da prilikom štampanja, ne samo skрати, nego i kada izvrši sve ispravke, da dođe ponovo kod mentora ili člana Komisije i da sa njima vidi da li je stvar dovedena do toga da se može štampati.

- Da li smatrate da doktorske teze treba publikovati, naravno prerađene i u manjem obimu? Jer, kod nas postoji jedno nasleđe ranijih generacija, koje su smatrale nepotrebnim da se teza publikuje.

- Ja mislim da je to velika greška. Ja ću vam navesti dva konkretna primera... Čak mogu da vam navedem i imena. Jedan je slučaj Jovana Glišića, koji je u svoje vreme napravio jednu odličnu disertaciju o neolitu na Kosovu i Metohiji. To je bilo vreme kada se o tome vrlo malo znalo. On je poznavao taj materijal, pošto je tamo radio. Imao je odlično sakupljen i interpretiran materijal. To je trebalo štampati. On je, međutim, odugovlačio. Čak, u jednom momentu je bio obezbeđen novac za štampanje, recimo tri-četiri godine posle odbrane; trebalo je

samo uklopiti ono što se dogodilo za poslednjih par godina, izvesne stvari prilagoditi novim rezultatima. On to nije uradio, i teza nikada nije objavljena. Da se danas objavi, posle 25 godina, to više nema nikakvoga smisla. Ali, u onome momentu, da je bilo objavljeno, pomoglo bi da se dalje radi. Recimo, kad sam radio neolit za *Praistoriju jugoslavenskih zemalja*, ja sam uvek zapinjao na tom kosovskome materijalu, jer nikada nije bio prezentiran u celini.

Drugi slučaj je iz antike, disertacija Miloja Vasića, koja je bila o rimskim nadgrobnim spomenicima provincije Dalmacije. To jeste bio jedan vrlo veliki rad, koji je trebalo apsolutno sužavati pre objavljivanja. Zašto to nije objavljeno, ne znam... Dakle, tu imamo nekoliko velikih praznina, sa radovima koji su mogli biti štampani. Treba insistirati na tome da se radovi štampaju. Ovako kako ih ja koncipiram, neophodno je da se štampaju.

Imate drugačijih slučajeva, recimo jedna teza iz prais-torije - profesor Srejski i ja smo stavili vrlo ozbiljne primedbe, jer je kandidat radio sa zastarelom literaturom, stavovi o tim problemima potpuno su se promenili u međuvremenu. Dosta je bilo reči o tome na odbrani, i to mu je jasno predočeno. Rečeno mu je da izvrši ispravke, da tekst prilagodi stanju nauke u tom momentu. Kandidat je našao mogućnost da štampa svoj rad i štampao ga je *in extenso* u onoj formi u kojoj je prvobitno dat. A tamo piše: članovi komisije - Srejski, Garašanin, i tako dalje... Prema tome, mi odgovaramo za to što je on tamo štampao.

- Da li su ispravke mogle biti unete pre odbrane?

- To je pitanje kandidata koji ne dolazi redovno na konsultacije. Može se zbilja uspešno raditi samo u stalnom kontaktu sa kandidatom. Ima ljudi koji smatraju da je takav način rada nametanje volje mentora, što bi moglo biti tako, ali to je stvar poverenja između kandidata i mentora. Meni se čini da nije najpoštenije da kandidat ne kontaktira sa mentorom. Kao da smatra: "Kad donesem gotov, ukoričen rad, profesoru će biti nezgodno da mi ga vrati".

- Kako gledate na učešće članova komisije za odbranu sa drugih grupa ili van Fakulteta?

- Ja sam imao jako dobra iskustva sa katedrom za stari vek. Mi smo imali više disertacija koje su branjene kao zajedničke, sa komisijom oformljenom od arheologa i istoričara. Petar Petrović, Nada Proeva, Petar Popović, Slobodan Dušanić, Miroslava Mirković... I sada Eleonora Petrova, koja radi pitanje Frižana interdisciplinarno, tako da postoje dva mentora, Fanula Papazoglu i ja. Naravno, oboje pročitamo sve. Onda tu postoji garancija da je komisija kompetentna. Mi smo imali i magistrature gde su dolazili prirodnjaci. Bilo je i slučajeva naučnika iz inostranstva, koji su pozvani, ali nisu došli... Recimo, kod Maje Parović smo planirali člana komisije iz Sovjetskog Saveza.

- Predavali ste u Novom Sadu, Beogradu, neko vreme i u Prištini. Jeste li menjali svoje kriterijume s obzirom na različite sredine?

- Morao sam da snizim nivo u slučaju prištinskog Univerziteta, zbog opšteg nivoa studenata obe nacionalnosti. To su, kao i u Novom Sadu, bila predavanja samo za istoričare. Ja sam u Prištini morao da promenim kriterijum u odnosu na, recimo, Novi Sad. Ali, kada je u pitanju disertacija, onda već ne. Kod disertacija ne pravim razliku.

O arheologiji Bliskog istoka

- Beogradski fakultet je jedini u ovom kraju Evrope koji arheologe obrazuje u oblasti bliskoistočne arheologije i egiptologije. Da li bi se ova znanja mogla aktivnije upotrebiti u obrazovanju naših arheologa?

- Mislim da bi moglo. U izvesnom smislu sam prema orijentalnoj arheologiji pomalo skeptičan, onakvoj kakva se pojavila kod nas. Profesor Glumac je predavao, u stvari, kulturnu istoriju Bliskog istoka. Ta su predavanja bila jako korisna i jako

dobra. Kasnije su se predavanja bliskoistočne arheologije ograničila samo na jedno područje i na jedan uski period. Mislim da bi bilo jako korisno kada bi neko vodio bliskoistočnu arheologiju u saradnji sa Katedrom za praistoriju, jer tu je veoma blizak kontakt. Naravno, i za kasnije epohe - sa antičkom arheologijom, recimo helenizam u Egiptu ili na Bliskom istoku. Ali, imam utisak da je katedra za Bliski istok ostala potpuno zatvorena u sebe, u regionalne probleme, gde se onda gubi smisao Bliskog istoka za nas. Bliski istok je za nas značajan zbog kontakata.

- Da li to važi, recimo, i za egiptologiju, posebnu disciplinu koja vrlo teško može da se dovede u vezu sa našim područjem, ili je možemo ostaviti kao posebnu?

- Egiptologiju bi trebalo ostaviti kao posebnu, kao jedan deo opštih znanja arheologa. Mada je, po mom mišljenju, egiptologiju vrlo teško raditi iz beogradske perspektive. Ono što je radio profesor Glumac, to je bila jedna mogućnost rešavanja problema bliskoistočne arheologije u našim uslovima. To nije bila arheologija u onom smislu u kome je mi shvatamo, više je bilo kulturna istorija, ali je potrebama našeg studenta odgovaralo.

- Kada govorimo o bliskoistočnoj arheologiji, i problemima koje kolege imaju sa nedostatkom terena, dolazimo na pitanje koliko je terensko iskustvo presudno za arheologa?

- Terensko iskustvo je neophodno svakom arheologu, bez obzira hoće li se baviti terenskim radom ili ne. Čak, bez obzira ima li on smisla za terenski rad. Jer, imate arheologa kojima ne leži terenski rad, koji nisu terenci. Svako mora da prođe kroz školu terenskoga rada, da bi shvatio na koji način se dolazi do toga materijala, koji materijal se može koristiti, a koji ne. Da bi mogao kritički da pristupi građi, on mora da zna šta su osnovni principi igre kod terenskoga rada. Mora da bude orijentisan šta terenska arheologija pruža, jer to je osnov od koga svi u svojim teoretisanjima polazimo.

O terenskim otkrićima

- Postoji opasnost da materijal koji poznajete sa terena i koji vam je tako najbliži, koji pomalo osećate kao svoj, da vas taj materijal u interpretaciji šireg konteksta zavede, povuče.

- Pa, jednu izvesnu dozu nežnosti prema tom materijalu svaki od nas ima. Pitanje je tu sada do koje mere je autor istraživanja kritičan. Postoji sentimentalni momenat, svakako.

- Vi ste imali tu nesreću da tokom svog rada ne naidete na veliki lokalitet. Kako ste se osećali?

- Ja sam polazio od toga da je to, u krajnjem slučaju, pitanje sreće. Ja sam bio vrlo zadovoljan nekim svojim lokalitetima koji nisu, da tako kažem, spektakularni, a za koje mislim da su vrlo važni. Recimo, Bujanj je vrlo mnogo učinio za rešavanje ključnih problema eneolita jugoistočne Evrope. Danas je Bujanj postao pojam u okviru kulturnog kompleksa Krivodol-Salkuta-Bujanj, oko koga se sada sve grupiše. Prema tome, taj Bujanj je dao vrlo mnogo značajnih rezultata. Slično je sa Medijanom, koja se svuda pominje, da ne govorim o Anzabegovu, koje je, pored toga, dalo i zbilja najlepši neolitski materijal. Meni je jednom jedan kolega rekao: "Ti nisi imao sreće, nikada nisi naišao na neki spektakularan lokalitet". Time se u krajnjoj liniji vraćamo na to što je čak i jednog Vulića najviše zanimalo zlato, možda više nego sam problem Trebeništa. Bio je opsednut zlatom i lepim predmetima.

O medijima

- *Istorija arheologije, kako je doživljavaju ljudi van naše struke, na prvi pogled izgleda kao istorija senzacija, velikih otkrića, gomila zlata, što je verovatno kod publike razvilo ideju da je arheologija bitna jedino ako pruža tu vrstu podataka.*

- Tu je prvenstveno kriva naša štampa, koja je u svojoj osnovi bila i ostala senzacionalistička. Ako vi novinaru ispričate svoja naučna dostignuća i objasnite mu šta je značaj tih naučnih rezultata za opštu arheologiju, on to u većini slučajeva neće shvatiti, ali ako mu, recimo, prikazete zlato iz Trebeništa i Novog Pazara, onda je to senzacija. Ne zato što je to zbilja istorijski i arheološki značajno, nego zato što su to skupi i luksuzni predmeti. Šta je, prema luksuznim predmetima, više od deset hiljada sistematski istraženih rimskih grobova iz Viminacijuma? Još uvek je ostala kod naše štampe ona koncepcija arheologije koja je, u krajnjoj liniji, vladala u XIX veku.

- *Ako nije zlato, bar da bude "najstarije".*

- Danas na televiziji, glavni argument za značaj neke stvari je to što je stara osam hiljada godina. U stvari, da li je neolit bio osam ili šest hiljada godina pre naše ere, potpuno je beznačajno. Važan je naučni rezultat. Drugo je pitanje hronologije. Hronologija je, naravno, važna, ali senzacija je za novinara kada kaže: "To je osam hiljada godina staro". Novinari su u tom smislu nedovoljno školovani.

- *Mi u tom smislu nosimo izvesnu krivicu, jer nikada nismo na pravi način reagovali.*

- Mi uopšte vrlo često nismo reagovali na pravi način. Ali, sada se dešava da, ako reagujete, onda se kaže da ste zastareli, pa čak i zlotvor svog naroda. Da kočite napredak nauke, i tako dalje.

O hronologiji

- *Pomenuste pitanje hronologije. Veliki deo Vaših radova bavi se upravo pitanjima uporedne hronologije. Na koja pitanja hronologija može da odgovori, a na koja ne? Koji je sledeći korak, pošto je jedan hronološki sistem uspostavljen?*

- Sledeći korak jeste, pre svega, da se taj hronološki sistem proverava. Tu moram da kažem da sam ja i sam imao takvu situaciju, da je u toku rada došlo do velikih promena u pogledu hronologije. U momentu kad sam ja počinjao, nije se znalo mnogo o neolitu, tako da se sve vezivalo za Mikenu, Krit, ranoheladsku kulturu, Troju, te rane egejske faze, i neolit se paralelisao sa tim. Postoji jedna velika opasnost - takozvane varljive analogije, koje vas mogu povući da nešto protumačite kao import, pa se posle vidi da su to *de facto* pojave koje su se paralelno razvijale. U raznim vremenima, dakle dijahrono, mogu se pojavljivati slične stvari koje nemaju nikakve međusobne veze. Međutim, ako proverite u osnovi hronološki sistem, i ako dobijete sinhronizme, koji su vrlo važni, onda na osnovu takvoga jednoga hronološkog sistema možete doći do širih interpretacija izvesnog fenomena.

To je, konkretno, ono što se sada dešava sa počecima metalurgije u eneolitu. Tako sam ja u vinčanskoj grupi opredelio gradačku fazu, i konstatovao da sa tim momentom u celokupnom razvoju vinčanske kulture i u susednim područjima dolazi do velike promene - kakve i koji su razlozi, to nisam mogao svojevremeno da kažem. Ali, video sam da je to jedna odlučujuća faza, ne samo vinčanske kulture, nego na jugoistoku uopšte. Borislav Jovanović, koji je radio na Rudnoj Glavi, dokazao je da je upravo ta moja gradačka faza period kada počinje metalurgija. Kada sam dalje to analizirao, prateći hronologiju, to jeste sinhronizme, i fenomene koji se u tom momentu u istoj formi pojavljuju, kako kod nas u vinčanskoj grupi, tako i u Rumuniji i Bugarskoj, Ukrajini, južnoj Mađarskoj, pa čak i u Tesaliji, došao sam do zaključka da je to jedan veliki hronološki horizont, ista hronološka faza koja se u celom tom području provlači u tome momentu i da ona *de facto* stoji u vezi sa onim što je Jovanović

pokazao kao početak eneolita. Prema tome, tu sada, pomoću hronologije, kontrolišući je, dolazite do toga da istorijski fenomen, koji je izvan granica pojedinih država, širite na veliki sektor kulturne istorije Evrope. Hronologija je samo jedno, mada osnovno, sredstvo rada arheologa.

- Postoji latentna opasnost da arheolozi, koji neminovno moraju pribegavati hronološkim sistemima, i sistematizaciji građe uopšte, bivaju sputani time i izgube iz vida da se kultura ponekad kreće nekim manje pravilnim i manje predvidljivim putevima.

- Tu ima odstupanja i te kako. Međutim, potrebno je, da biste probleme rešavali, da imate jednu osnovnu shemu, od koje morate poći. Greška je u tome ako se ta osnovna shema shvati kao Sveto pismo, to jest, da u njoj nema odstupanja i razlika, da je ona permanentna za čitav jedan niz područja. Tu je vrlo značajna uporedna hronologija, i čini mi se da je tu veliki uspeh postignut za bronzano i gvozdeno doba u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, gde su naznačeni regionalni sistemi. Sada te razne regionalne sisteme treba među sobom paralelisati, i videti gde se oni uklapaju. To je odgovor na Vaše pitanje: ako se to uradi, konstatovaćete aberacije koje postoje. Da, recimo, na Glasincu evolucija nije savršeno ista kao u Pomoravlju ili Povarđaru, da tu jedne etape mogu trajati duže ili se drugačije razvijati, da proces nije bio jedinstven. Dakle, hronološka shema je osnov od koga polazite da bi, konfrontirajući razne hronološke sisteme i proveravajući ih, došli do jednoga šireg kulturnog horizonta.

- Hronološki sistemi vrlo često uvode nove faze, sa novim imenima za pojedine pojave. Postoji li opasnost olakog uvođenja novih hronoloških termina?

- Tu je osnovni problem sam pristup materijalu, odnosno kulturnoj evoluciji i kulturnim fenomenima. Mi smo, možda, imali sreću što je Vasić Vinču obradio kao jednu celinu. I tako smo svi koji smo pošli od njega konstatovali vinčansku kulturnu grupu, i locirali je na jedan relativno široki prostor. Posle II svetskog rata intenzivno se radilo na arheologiji u Rumuniji,

dosta i u Mađarskoj, pri čemu se došlo do toga - sada karikiram - da se svako nalazište, svaki horizont jednoga naselja, svaki sloj, tretira kao nezavisna kultura. I odjednom, imate jedno more kultura u kojima se ne možete snaći i ne možete ih spojiti među sobom. Da smo mi pošli tim putem, mi bismo danas imali, ne vinčansku kulturu, nego jednu pločničku kulturu, predioničku na Kosovu, jednu tuzlansku kulturu u severoistočnoj Bosni, i tako dalje. Sve bi to bile zasebne kulture. Dakle, arheolog treba da gleda uvek, ne iz svoga uskog regionalnog aspekta, nego mnogo šire, preko veštačkih državnih granica, i da tako povezuje stvari. To je, isto tako, jedna osnova iz koje se razvijaju nacionalističke ideje, da svako kaže: "Zašto bi se to zvala Vinča, kad može da se zove ovako i onako" - po nalazištu u njegovoj zemlji. Pa ni Đurđe Bošković, kome je nacionalizam bio stran, nije mogao da se pomiri s tim da u Jugoslaviji postoji badenska kultura.

O analogijama

- Drugo važno oruđe arheologa jesu analogije. Pomenuli ste varljive analogije. Koliko su analogije uopšte pouzdane?

- Analogije su pouzdane, pre svega, ako imate originalan import. Ako, na primer, imate sigurnu crnofiguralnu vaz u kontekstu jedne naše kulture, to je sigurno jedna solidna polazna tačka. Ako nemate to, onda analogije treba primati sa izvesnom obazrivošću i rezervom, što zavisi od materijala koji se pojavljuje. Analogije treba posmatrati pre svega globalno. Ako na jednom području, recimo, osamdeset posto materijala potpuno odgovara materijalu sa jednoga drugog lokaliteta, onda to znači da tu postoji veza, pod uslovom da vi možete fiksirati i put kojim je ta veza išla i da možete konstatovati da se to hronološki slaže. Inače, nastaju varljive analogije, gde jedan mnogo kasniji predmet liči na jedan mnogo raniji. Ako to jednostavno povežete, pravite grešku. To je napravila Pija Lavioza Zamboti (Laviosa-Zambotti), koja je zastupala ideju o jedinstvenome razvoju kulture i na kraju došla do toga da izvesne pojave slikane keramike kod američkih Indijanaca odgovaraju Diminiju u

Tesaliji. Kad pogledate, formalno to zaista liči, ali nemoguće je računati s tom vezom. Ako su analogije sa velikih udaljenosti, moraju se primati sa krajnjom rezervom. Osim, naravno, ako je to jedna vrsta predmeta koja je mogla da bude proizvedena u jednom centru, i trgovinom ili razmenom, ako su za to postojali uslovi, preneti mnogo dalje. To je većinom slučaj sa metalnim predmetima, a posebno sa luksuznim. Tu se mora računati sa postojanjem izvesnih centara-radionica, koje su te predmete izvozile u druge krajeve, ili su predmeti po uzoru na takve rađeni u nekome drugom području.

Dakle, analogije treba primati sa rezervom i uvek voditi računa o materijalu od koga su objekti izrađeni i o mogućnostima veza. Imate, međutim, jedan primer, koji ja uvek navodim, i koji smatram da ilustruje kako analogija može da vam pomogne da ustanovite izvesne veze. To je onaj monumentalni pitos iz Vinče. To je ogroman sud lošega kvaliteta. Takvih pitosa ima koliko hoćete u Potisju u Mađarskoj, u jedno vreme koje odgovara baš onom trenutku kada se taj pitos pojavio u Vinči. Taj pitos, međutim - na stranu to što je on po svom karakteru jedan tamošnji proizvod - nije mogao ovamo da bude prenet. Jedan toliki sud prenositi u ono vreme sa odstojanja od nekih 250 km bilo je nemoguće. Znači, on je morao biti izrađen na licu mesta, a izradio ga je neko ko je na taj način proizvodio keramiku. Ja sam tu došao do pretpostavke da bi to moglo biti pitanje egzogamnih veza, i da je takva jedna egzogamna veza omogućila da se pojave takvi sudovi - jer nije u pitanju samo taj pitos, u Vinči ima još sudova potiskoga karaktera. Treba mnogo računati na pokretljivost ljudi, na koju mi možda premalo mislimo.

Ja sam imao ideju takozvane sukcesivne migracije, koju sam formulisao kao proces međusobnih kontakata i akulturacije, što ne znači da je uvek moralo da bude većih pomeranja. Sigurno je da je bilo kretanja, ali i ugledanja i kontakata, kroz koje se, recimo tako, izvesna moda prenela iz jednoga kraja u drugi. Naravno, pod uslovom da postoji mogućnost geografskog kontakta između dva područja. Sigurno da su takvi kontakti morali postojati i da su bili mnogo jači nego što smo dosad mislili. Rut Tringam (Ruth Tringham) je u poslednje vreme iznela jedno

gledište o kome se vrlo malo vodilo računa, a koje u krajnjoj liniji polazi od iste pretpostavke, da je bilo kontakata, migracijom, akulturacijom, ili uzajamnim prožimanjem dvaju kultura: demografski porast je u jednoj plemenskoj, rodovskoj zajednici u datom momentu nametao podelu i raseljavanje dela zajednice, pogotovu kad se izvesna naselja, recimo vinčansko, u doba svog punog procvata, jako razviju. Deo stanovništva, odlazeći dalje, prenosi sa sobom svoju kulturu, dolazi u kontakt sa drugim grupama, i dolazi i tamo do izvesnih promena. Dakle, širenje kultura može da se odvija i na taj način. Prema tome, tu analogije igraju značajnu ulogu, i pri tom ne mora biti importa. Import je, naravno, potpuno jasan kada je crnofiguralna vaza, mikenski mač u pitanju. Ali, i to je klizavi teren: može da bude mač nastao po uzoru na mikenski... Hemijske analize su tu vrlo važne, koje mi, na žalost, nemamo. Analogija je, kao i hronologija, samo jedna polazna tačka. Ona ne znači, u suštini, rešenje celoga problema. Analogija je jedan od argumenata koji možete koristiti u interpretaciji. Ali, da na osnovu jedne analogije dođete do zaključka, i rešite celo pitanje, to naravno, nije moguće. Međutim, to je, kako da kažem, dečja bolest arheologije u svim njenim fazama.

O metodi C-14

Nemojte da zaboravite, recimo, kad se pojavio C-14, imali ste mišljenja da su svi problemi rešeni. Arheolog je imao samo da iskopa nešto, da na analize i konstatuje datume, uporedi ih sa datumima na drugim mestima i kaže: "Ovo sve je istovremeno". Istorijski proces je time "rešen", bez obzira na to što su ti postupci dovodili do strahovitih kontradikcija, i što se pokazalo da to ne mora uvek biti tačno. Isto kao što je C-14 samo jedno pomoćno sredstvo, tako je to i analogija. Meni se čini da su arheolozi koji rade komparativnim metodom tu otišli korak dalje i da su postali jako obazrivi kada je reč o mogućnostima koje daje analogija. Možda su manje obazrivi oni arheolozi koji se koriste metodom C-14, jer smatraju da su to rezultati prirodnih nauka.

Međutim, još u vreme početaka metoda C-14, čak i Brejdvdud (Braidwood), koji se zalagao za C-14, govorio je: "Dajte mi kontekst nalaza, i onda ja mogu koristiti C-14". A mi smo, arheolozi, pošli suprotnim pravcem: "Dajte nam datum, a mi ćemo rešiti kontekst". Uglavnom, kod C-14 moramo voditi računa da dobijemo veliki broj datuma, da ih konfrontiramo i analiziramo zašto neki datumi iskaču, bilo naviše, bilo naniže. Ali, opet idemo samo prema proseku.

- Koji period u arheologiji Jugoslavije najviše zahteva temeljno preispitivanje?

- Početak neolita, svakako. Zapravo, velike prelazne etape uopšte. Recimo, prelaz iz bronzanog u gvozdeno doba. U dobroj meri i početak ranog srednjeg veka - seoba naroda, doseljivanje Slovena. Tu je potrebno vršiti revizije, ne u smislu karikatura koje se danas javljaju, sa praćenjem Slovena do neolita, nego u smislu redosleda i odnosa između pojedinih grupacija.

O svrsi arheologije

- Pošto smo se danas bavili "čišćenjem alata" - šta je svrha arheologije? Šta je naš krajnji cilj?

- Naš krajnji cilj je da damo najstariju istoriju jednog područja, recimo, u našem slučaju: jugoistočne Evrope. Da damo sliku velikih istorijskih zbivanja, razvoja kulture, razvoja ekonomike, socijalnih odnosa, kroz arheološki materijal. Jednom rečju, da damo sliku istorije tih perioda za koje nemamo, ili imamo nedovoljno pisanih podataka. Arheologija, sa svojim sredstvima i u granicama svojih mogućnosti, u tom momentu potpuno zamenjuje istoriju. Dakle, da istoriju jugoistočne Evrope, ili Balkana, pomerimo unazad što više možemo i da do istorijskog rešenja dođemo našim arheološkim sredstvima. Naravno, kad to kažem, ne mislim samo na arheologiju, nego baš na tu interdisciplinarnost. Konačno, tu je isto toliko važna i

paleozoologija, paleobotanika, pedologija, i ako hoćete, i geologija. Sve to u jednom interdisciplinarnom pristupu, u krajnjoj liniji, služi istorijskoj interpretaciji. Arheologija, po mom mišljenju, ima za zadatak, ne da dopuni, nego da proširi istoriju.

- Možda je pouka koju arheologija može dati drugim istorijskim naukama, njena priroda koja je ograničava upravo na istoriju sporog ritma, kako je definišu istoričari-analisti.

- Odnosno, sama suština arheologije je izučavanje mehanizma toga ritma. A mehanizam toga ritma je već sastavni deo istorije. I tu dolazimo do onoga momenta iracionalnoga i apsurdnoga, koji uvek može da se pojavi u arheologiji, i što dolazi kao ona veličina koju ne možete rešiti.

- To je možda lepota arheologije...

O eksperimentalnoj arheologiji

- Kakav je vaš odnos prema eksperimentalnoj arheologiji?

- To je apsolutno potrebno. Vasić je u tom smislu imao ideje, recimo kada je reč o keramičarskim pećima. On je na seminaru pitao: "Šta je to keramičarska peć? Zašto ima rešetke, onaj otvor dole, zašto je ovakva i onakva?"... Tako je na to ukazivao. Postoji opasnost, kada idete na sagledavanje širokih istorijskih aspekata, da taj momenat zanemarite. To je jedna strana koja se kod nas zanemaruje, a koja bi apsolutno morala da dođe u obzir. To je u celom svetu manje-više slaba strana, osim što je *nova arheologija* nešto u tom smislu pokušala, a onda opet preterala.

Ja ću vam navesti jedan primer onoga što mi ne znamo, a što je, u stvari, strahovito jednostavno. Kad sam radio na Bubnju, na terenu su radili osuđenici. Oni, naravno, nisu imali cigareta; onda im mi dajemo cigarete. E, sad, za paljenje njima treba kremen. Ne mogu da mu dam kremen, pošto ga vodim kao arheološki objekat. Jedan kaže: "Imaš dosta, daj mi jedan, pa ću

već ja sebi da napravim kremen". Bio je seljak iz nekog zabačenog kraja. Ja mu dam, da vidim šta će da uradi. On pogleda onaj nukleus, uzme jedan drugi kamen, udari na određenom mestu, ono se rascveta. Dobio je mala sečiva. Niko od nas arheologa to ne bi znao. On je to znao, jer je tako dolazio do kremena u svom selu. Isto, kad smo u Tarincima kod Štipa iskopali kola. Sad, tu imate seriju onih šipki, niko ne može da se snađe. Uzmem onu veliku publikaciju Venedikova, o trakijским kolima, da vidim njegov opis. Sve se svodi na to: šipka. To znam i ja. I na kraju smo se raspitali, u selu je bio kolar. Pozovemo kolara i on nam lepo objasni: "Ovo ti je ovo, ovo ti služi za ovo..."

- Što nas vodi na pitanje etnografskih analogija...

- ... koje su neophodne. Arheolozi bi morali da znaju etnologiju, ali bi bilo potrebno da se nastava etnologije adaptira za ono što je nama potrebno. Jer, naša etnologija se posle Cvijića dobrim delom svodila na čisto opisnu, upravo na etnografiju.

11.mart

O novoj arheologiji

- Volela bih danas da govorimo o novoj arheologiji, kao o jednom od vrlo značajnih trenutaka u razvoju arheologije uopšte. Kakav je bio Vaš stav u trenutku kada se ona pojavila, i da li se on menjao do danas?

- Pa, moj se stav možda unekoliko promenio od vremena kada se ona pojavila. Jer danas je, naravno, posmatramo sa dovoljno velike vremenske distance. Pre svega, sve te stvari oko *nove arheologije* su se stišale, pa se možda može dati jedna dosta realna slika. Ja lično smatram da je ceo taj pokret imao jedno pozitivno dejstvo na dalji razvoj arheologije, pored niza, da tako kažem, slabosti koje su se u tome pojavile. Binford (Binford) i Klark (Clarke) su tu, naravno, ključne ličnosti - više Binford nego Klark, jer je Klark posle bio uzdržaniji...

Treba imati u vidu i činjenicu da je celokupna *nova arheologija* evoluisala od početnog, vrlo netolerantnog, prema izvesnom, neću da kažem kompromisnom, ali u svakom slučaju pomirljivijem, stavu. Binford i Klark nastupili su najpre kao revolucionari u arheologiji. I, kao svi revolucionari, bez obzira da li će revolucija na kraju imati pozitivnih ili negativnih efekata, polazili su od onog, parafriziram, ne: "posle nas - potop", nego: "pre nas - potop". Prema tome, pre njih nije bilo ničega, *tabula rasa*, i tek sada dolazimo do nečega potpuno novoga. Da je *nova arheologija* u potpunosti nova - nije tačno, jer, trebalo bi spomenuti da su izvesni začeci tih novih ideja, tog šireg i kompleksnog shvatanja arheologije, postojali i pre nego što je *nova arheologija* izdala, da tako kažem, svoj "manifest". Tu podsećam na Soudskog u Čehoslovačkoj, koji je baš po tim principima radio istraživanje jednog neolitskog naselja sa njegovom okolinom, tako da su postojali svi elementi koji su ukazivali na njegovu ekonomsku strukturu, na strukturu materijalne kulture, života, društva... U izvesnom smislu, tu se sa

Balkana mogu pomenuti radovi Milojevića i Teoharisa u Grčkoj, u kojima je počelo intenzivno istraživanje paleozoološkog i paleobotaničkog materijala, kako bi se dobila ta šira interdisciplinarna slika.

Ponešto od toga znalo se i kod nas. Nismo imali odgovarajućih stručnjaka, ali je antropološki i ostali koštani materijal brižljivo skupljan za neke bolje dane. Kakvo je danas stanje tog materijala u muzejima, ne smem ni da pomislim. Kada je u pitanju duhovni i ekonomski aspekt istraživanja, pomenuću samo dva rada koja bi se u izvesnom smislu mogla tretirati kao začeci tog novog pristupa. To je, najpre, jedan članak Jovana Glišića, koji je ostao prilično nezapažen, u *Neolitu centralnog Balkana*, u kome se on bavio problemom ekonomskih struktura neolita, i pri tome zalazio dublje i u sociologiju i etnologiju. Draga Garašanin, u istom zborniku, u tekstu o praiistorijskim kultovima, u sličnom smislu je išla na poređenje sa etnološkim paralelama i, uopšte, sa paralelama iz istorije religije.

Dakle, izvesni začeci, jače ili manje izraženi, su postojali. Naravno da je *nova arheologija* napravila jedan svoj novi program. Ono što ja tom programu, bar u njegovoj prvobitnoj fazi, zameram, jeste stav da treba poći od jedne unapred stvorene hipoteze i onda ići na njeno dokazivanje ili opovrgavanje. To ima dve posledice: s jedne strane se ide sa izvesnim predubedenjem, a s druge strane se kod istraživanja težište isključivo baci na jednu stranu radova, koja je, naravno, u funkciji unapred formulisane hipoteze. To je jednostrano, jer preti da dovede do unapred formiranih zaključaka. Ja smatram da je dobro da se ide na velika iskopavanja, da se tim radovima pristupi kompleksno, dakle interdisciplinarno, ali nikako sa nekim predubedenjem. Ako hoćemo da rešimo jedno pitanje, antropološko u ovome smislu, mi ne možemo poći od unapred utvrđene pretpostavke, nego moramo taj antropološki problem da pratimo na taj način što ćemo ga rešavati na materijalu i na terenu. To znači: treba ići na mikroregionalna istraživanja, da bi se u jednoj mikroregiji, koja je geografski i kulturno dobro opredeljena, mogao dobiti jedan - može se upotrebiti reč - model. Isto tako, treba voditi računa - a mislim da to nije bilo dovoljno urađeno - upravo o tim modelima na kojima se insistira. Nijedan model ne može biti

apsolutan i potpun. Ako želimo takav pristup, onda treba kroz više tako dobijenih modela, možda, doći do jednog sumiranoga modela sa varijantama. To mislim da, u svome prvom zamahu, *nova arheologija* nije dovoljno shvatila. Isto tako, u tom prvom zamahu bilo je čak i otvoreno govoreno da, na kraju krajeva, kvalitet iskopavanja i nije mnogo važan. Od toga su posle odustali, ali ta ideja, da je kvalitet iskopavanja sekundaran, sasvim je pogrešna, jer iz loše otkopanog materijala izvlačite nepotpune ili pogrešne zaključke. Iz pogrešno izvučenih zaključaka dobijate pobijanje ili potvrdu jedne hipoteze bez dovoljno argumenata. To bi bile moje zamerke *novoj arheologiji*. Ali, s druge strane, smatram da je vrlo mnogo učinila time što je, tako da kažem, razdrmala arheologiju. Bila je nastala izvesna letargija, išlo se utabanim putem, ili prikupljanja građe, ili sa već, i u ovom slučaju, unapred formiranim idejama, idejama često obojenim nacionalno. Dobro, posle II svetskog rata je to jako opalo. Ali, između dva rata to je bila dominantna težnja. Međutim, i danas imamo, ne nacionalnu, nego nacionalističku arheologiju, koja je još uvek prisutna, i kod nas dobija zamah. U drugim zemljama vidim da je to jako oslabilo. Mnogo se govorilo o toj nacionalističkoj arheologiji u Rumuniji. Moram da priznam da ja to nisam primetio u toj meri. Oni su težište stavljali na dako-getske elemente i na njegov nastanak i razvoj, ali bez falsifikovanja. I u Bugarskoj je bilo takvih tendencija, koje, međutim, koliko sam mogao da zaključim iz publikacija, nisu bile jako izražene - sem antropologa Bojeva, koji je bio veoma nacionalistički nastrojen. Bilo je parola, recimo kad je bila velika izložba tračkog blaga u Sofiji. Iznad vrata je pisalo: "U našim žilama teče tračka krv". Međutim, sve to nije imalo reperkusije na naučni rad ozbiljnih arheologa. U Albaniji, međutim, imalo je, i ima još uvek. A kod nas se nazire da će početi.

O istorijskim zakonitostima

- Povodom pojave nove arheologije, najviše kontraverzi izazivao je stav da arheologija može utvrditi zakonitosti ljudskog ponašanja. Otud, da li istorijske nauke uopšte, pa i arheologija, mogu raspolagati nekakvom mogućnošću predviđanja društvenog razvoja? Odnosno, da li su pojave u razvoju ljudskog društva zakonomerne, tako da se uopšte mogu podvesti pod modele?

- To je vrlo teško reći. Ja mislim da postoji mogućnost predviđanja ili naslućivanja u izvesnoj meri, ali ne predskazanja. To su dve sasvim različite stvari. Ipak, smatram da su veliki istorijski tokovi uvek izazvani izvesnim zakonitostima. Jedan primer, koji, mislim, može ilustrovati tu situaciju: ako je jedno društvo došlo na vrhunac svog razvoja, ako je to društvo sa svojom celokupnom strukturom, da tako kažem, umorno - iscrpilo mogućnosti daljeg razvoja, onda, naravno, nastaju novi momenti. U tim momentima dolazi do gubitka ravnoteže, do novih impulsa, do rušenja onoga staroga i pojave nečega novoga. To je jedna opšta zakonitost; u kojoj formi i kojim ritmom se ona ostvaruje, to je drugo pitanje. Ako se govori o revolucijama, ja u arheologiji ne vidim revolucije. Smatram, kao i mnogi, da i Čajldov termin "revolucija" nije na svome mestu, da to nije nikakva revolucija, već proces. Prema tome, pad jednoga antropološkog sistema, uključujući sve njegove elemente, zamor jednoga takvog sistema zahteva i nameće da se stvori nešto novo. To su, po pravilu, dugi procesi. Nisu, dakle, to nikakve revolucije koje idu od danas do sutra.

Ja bih, recimo, tu napravio paralelu sa pojavom metala u praistoriji, koja je jedan fenomen u kome imate raznih komponenata - jedna je, nesumnjivo, ekonomska, sa razvitkom rudarstva i njegovim posledicama. Onda, gubitak ravnoteže između pojedinih grupacija koje poseduju ležišta rude ili ih nemaju. Tu je i treći momenat na kome je upravo insistirala *nova arheologija* - pedološki i klimatološki uslovi. Sad se sve više pokazuje da su postojale seobe stepskih plemena, ali da je taj klimatsko-pedološki momenat igrao odlučujuću ulogu. U tom smislu, novija iskopavanja u Drami u Bugarskoj dala su vrlo

interesantne podatke, baš sa pedološkog aspekta. U to doba, karakter, sastav zemljišta se menja, i stvara se situacija povoljna za one koji su naviknuti na nomadski, stočarski život, i to je jedan od razloga koji izaziva njihovo kretanje. Drugi bi primer bila seoba naroda, sa oslabljenim i raspadnutim Rimskim carstvom, i pojavom, uporedo sa tim, ne samo plemena koja dolaze sa strane, nego i onoga nižeg domorodačkoga sloja u okviru Carstva, koji dobrim delom prima blagonaklono najezde koje dolaze. Dakle, prelaz iz starog u srednji vek je jedan takav fenomen.

No, ti fenomeni nisu revolucije, nisu jedan momenat; to je, ponavljam, jedan dugi proces. Ja mislim da smo mi danas svedoci jednog takvog procesa, *de facto* opadanja kapitalističkoga društva i reakcije na to, koja se javlja, naravno, u više etapa. Ali, sve je to što se danas dešava samo deo jednoga procesa koji, u krajnjoj liniji, dovodi, i dovešće, do stvaranja novih formi društva i nove društvene organizacije u najširim razmerama. Razmera i brzina tih procesa zavisi od nivoa razvoja epohe u kojoj se odvijaju. Ti procesi idu sve brže i brže, s obzirom na sve intenzivniji razvoj tehnike. Treba da računate da sam ja živio u industrijskom veku i atomskom veku - dakle, tokom jedne generacije došlo je do suštinskih promena. U starije vreme nije bilo osnova da se taj proces toliko ubrzano odvija, i trajao je dugo. Mislim, dakle, u takvom smislu, velike pojave istorijskog i društvenoga razvoja možemo podvesti pod izvesnu pravilnost. U detaljima je to nemoguće. Prisutan je niz komponenata, a kako će se one razvijati, zavisi od niza regionalnih, lokalnih uslova. Prema tome, mi ne možemo u detalje predviđati. Možemo samo da predvidimo razvoj velikih istorijskih procesa.

O odnosu nove i klasične arheologije

- Nova arheologija vrlo dugo nije ni pokušala da se približi klasičnoj arheologiji, već su se istraživanja ograničavala na prais-torijske periode i nalazišta. Mogućnost komparativne analize, recimo, sa pisanim izvorima, ostala je praktično neiskorišćena.

- Mislim da je to osnovna greška, što se pošlo samo od praistorije, ali ne samo greška nove arheologije, nego i greška klasične filologije, istorije staroga veka, koje su, manje-više, negirale vrednost arheologije i smatrale da se ona svodi na to da se objekti analiziraju sa umetničke strane, ili da se prikupljaju lepi predmeti i pune muzejske vitrine.

- Nova arheologija se, onda, može smatrati nekom vrstom arheološke reakcije iz uvređenosti?

- U izvesnom smislu, možda da. Po mom mišljenju, do izvesne mere i iz neznanja. Da je bilo dovoljno znanja, pažnja bi se obratila baš na taj momenat antičke i srednjevekovne arheologije. Antička istorija svoja rešenja sve više mora da traži od arheologije, jer je broj postojećih pisanih izvora, bez obzira što on raste novim epigrafskim materijalom, ipak skučen. Sem toga, izvori govore sa određenoga aspekta. Epigrafika je interesantna za niz problema, ali niz problema ostaje nerešen. A pisana istorija nam tek tu i tamo daje podatke koji se ne tiču ličnosti i političke faktografije, i to često u jednome kontradiktornome kontekstu, što zavisi od raspoloženja i naklonosti samoga autora, i od izvora kojima se on koristio. Naveli smo primer Strabona. Dakle, to je ono što je nova arheologija apsolutno zanemarivala, da ceo postupak mora da se primeni i kod antičke i srednjevekovne arheologije. Ako je arheologija tumačenje arheoloških izvora, ako je to pitanje methodsko i metodološko, onda je taj princip isti, i mora biti isti u svim slučajevima, bez obzira na to da li praistoričar ima samo zemunice i kolibe, a antika monumentalne građevine. Uostalom, u antici, pored tih monumentalnih građevina, postoji još nešto. I to je greška stare klasične arheologije, da je jurila za monumentalnim objektima i

vrhunskim dometima stvaralaštva, a zanemarivala svakodnevni život, upravo te elemente koji nam mnogo više daju. Dakle, arheologija pomaže i doprinosi, čak ima vrlo značajnu ulogu u širokome kompleksnome posmatranju istorije.

O odnosu arheologije i društva

- Upravo post-procesualistička arheologija pokušava da nas vrati, uslovno, na početak, da pomiri krajnosti nastale između nove arheologije i tradicionalnog pristupa... . Postavlja se i pitanje društvene uslovljenosti arheologije, neminovnosti uticaja koji na nas vrši naše društveno okruženje i, najzad, društvene odgovornosti arheologa i, na kraju, političkih konotacija. Mi smo, upravo, svedoci pojave interakcije našeg poziva i društva u kome živimo. Do koje mere arheolozi smeju da se odvoje od stvarnosti u kojoj žive i da ne odgovaraju na izazove politike?

- Što se tiče učešća arheologa u političkom životu, ja smatram da arheolog treba da ima svoja politička ubeđenja i treba da ih izražava. Pre svega, treba da ukazuje na ono čime je on potkovano, kao izvesna vrsta društvenog regulatora. Sad, koliko se to ceni, to je sasvim drugo pitanje. Ja lično mislim da se čak i u zemljama mnogo razvijenijim od naše to mnogo ne ceni. Kod nas pogotovu ne. Kod nas se smatra da svaki čovek treba da se bavi politikom, tako reći aktivno. Aktivno bavljenje politikom angažuje celoga čoveka, i on ne može više da se bavi ničim drugim. Kad se neki naučnici bace na politiku, onda su oni za nauku izgubljeni. Ako neki naučnik, sa svojim iskustvima, znanjima i sagledavanjem stvari, može da zauzme stav prema izvesnim pojavama i da taj svoj stav izrazi, onda ja mislim da je to pozitivno.

- Da li nas očekuje vaskrs ili beznađe?

- Čini mi se, beznađe.

- *To kažete kao arheolog ili kao građanin?*

- I jedno i drugo.

- *Da li arheolog, ako mora učestvovati u političkom životu, sme da izlazi u susret društvenim zahtevima trenutka, i da nudi ono što misli da od njega zajednica očekuje?*

- On to ne sme da učini. To više nije pitanje nauke, to je pitanje morala.

- *Ukoliko njegov politički stav i njegov naučni zaključak dolaze u sukob, šta onda?*

- Onda treba da se bori za svoj naučni stav. Nauka, mislim, ostaje najvažnija. Pitanje je, naravno, kako se arheolog može boriti kao naučnik. Navešću vam primer Nemačke u doba nacional-socijalizma. Zvanična je, direktivna, teorija arheologije, praiistorijske i protoistorijske, bila ona koja je počela od Kosine i Šuharta, bez obzira što ja mislim da ni jedan ni drugi nisu mislili da će to dovesti do onoga do čega je dovelo. U to vreme bila je jedna vodeća grupacija, naravno, kao što je to uvek slučaj, slabih naučnika, ali jakih politikanata. Oni su, manje-više, nametali ton celokupnoj nauci. Međutim, Bitel, direktor Nemačkog arheološkog instituta u Istambulu, u to doba uporno je pisao, ignorišući jednostavno stavove nordijske teorije i, s obzirom na njegov ugled, to je i štampano. Na primer, nordijska teorija je veliki značaj pridavala megaronu, zato što je, takav kakav je, sa tremom, mogao nastati samo na severu, i svuda gde se javlja doneli su ga ljudi sa severa. Evo vam jednog dokaza za nordijsku teoriju. Bitel je u svome članku u *Istambuler Mitteilungen* 1942, napisao i pokazao da se megaron javlja na niz nalazišta, da nije vezan za jedno podneblje, a pored toga, da sav arheološki materijal pokazuje da je megaron raniji na jugoistoku, nego što je na severu. Bez komentara. To je bila jedna vrsta protesta.

Druga je vrsta protesta bio protest Merhartove škole u Marburgu, iz koje su proistekli manje-više svi poznati arheolozi Nemačke posle II svetskog rata. On se okrenuo na jedno sasvim drugo polje, baš prema mikroregionalnim istraživanjima, i

stvaranju modela na osnovu njih. Merhart je radio period polja sa urnama. Iz njegove škole izašao je niz disertacija o ovom periodu u različitim područjima, iz čega je dobijena građa, solidna osnova za kasniji rad. Ukazivao je na izuzetan značaj karpatско-podunavskoga i severnoblakanskog područja, na njegovo zračenje u pravcu severa i na njegove kontakte sa Italijom i Grčkom. Dakle, jedan potpuno drukčiji stav. Ti su se ljudi svojim naučnim radom oduprli nordijskoj teoriji. Više nisu mogli da urade u onom momentu, jer bi verovatno bili i fizički likvidirani.

- *Šta smo mi uradili?*

- Pa... Mi nemamo zajednički stav u detaljima, ali imamo jedan zajednički stav, kojim osvetljavamo postojeću situaciju, pokušavamo da dokažemo da su izvesne teorije i stavovi apsolutno netačni i neodrživi. Povodom pitanja nacionalizma u arheologiji, mislim da je materijal sa naše serije predavanja *Iliri i Albanci* dao sliku o tome da prećutkivanje izvesnih činjenica, u smislu afirmacije nacionalnog prioriteta jednog naroda, ne stoji. Mislim da je dosta učinjeno time što je pokazano da se o narodima kao formiranim ne može nikako govoriti od neolita, niti od paleolita, a takvih težnji je bilo. O tome se može govoriti tek sa prelazom iz bronzanog u gvozdeno doba. Tek od tog momenta možemo, prateći regionalno proces razvoja, doći do izvesnih elemenata, koji, povezani sa podacima pisanih izvora, mogu da nam dadu osnove za izvesne zaključke. Dakle, mislim da je u tom smislu učinjeno dosta. Mi smo, naravno, pozvali na diskusiju arheologe koji drugačije misle. Oni se, međutim, na taj poziv nisu odazvali. Postoje stvari gde arheologija u tumačenju istorije - a mislim da u tom smislu mi svi ovde radimo - može da bude jedan regulator i da zaustavi izvesne hipertrofirane pseudo- ili para-naučne stavove i ideje.

- *Ako se u okviru struke pojavi težnja da se arheologija upotrebi dnevno-politički, i ako su te tendencije potkrepljene nekim argumentima koji su arheolozima smešni, ali javnosti nisu, da li onda postoji nekakav efikasan, a naučno zasnovan način da se tome arheolozi suprotstave?*

- Postoji. Jednostavno, da pravim naučnim argumentima dokažu nemogućnost i apsurdnost takvih stavova. Mislim da su arheolozi dužni da to urade. Tu sad postoji gradacija: ako jedan novinar napiše neku očiglednu besmislicu, ili ako jedna dama napiše da je od vinčanskog pisma nastala ćirilica, to je toliko glupo, da to ne treba dokazivati.

- *Ili slučaj Salinasa Prajsa i priča o blagu Stefana Prvovenčanog, od koje su se distancirali svi arheolozi...*

- To je samo jedna epizoda... Hoću da kažem da tu arheolozi moraju vrlo ozbiljno da brane pozicije nauke i naučne stavove, da pokažu da takve stvari nisu na svome mestu. Neću ići sada u detalje raznih epizodica, kao što je bilo, recimo, vinčansko pismo i ćirilica, mada i o tome treba progovoriti. Arheolozi moraju da se bore, ali tu je teškoća: pitanje je u kojoj meri je to što oni pokažu i dokažu prodiru u javnost. *Iliri i Albanci* su vrlo dobro odjeknuli u stranoj javnosti, vrlo slabo kod nas. Ostalo je, tako reći, nezapaženo.

Ponovo o medijima

- *To je opet pitanje senzacionalizma... Nacionalistički obojene teze su prijemčivije za široku javnost, prvo zato što su jednostavnije, zatim zato što gode nacionalnom samoljublju. Postavlja se pitanje da li arheolozi smeju da od svoje nauke naprave cirkus, ne bi li je prezentirali...*

- Opet dolazimo na pitanje morala. Bilo je nekoliko ozbiljnijih reakcija, recimo u jednoj TV-emisiji, gde smo profesor Srejšević i ja govorili o tim pitanjima, i jednom profesor Ćirković

i ja... Ja bih vam rekao da nije bilo dovoljno reakcija zato što novinari imaju sklonosti ka senzacionalizmu, a ovo što mi, naučnici, govorimo, nije senzacionalno. Naprotiv, to na one kojima je namenjeno, koji čitaju novine, deluje kao hladan tuš i stvara duboko razočarenje za njihovo nacionalno osećanje snage i moći. To je, u krajnjoj liniji, ona priča koja se stalno ponavlja o onim zlatnim kašikama kojima se kod nas jelo, dok su drugi, u najboljem slučaju, jeli prstima... To su sve bolesne, ako hoćete - romantične ideje... Romantične ideje su bile korisne u doba romantizma, danas one postaju jedan komični fosil. Međutim, taj komični fosil godi ljudima. Naši novinari idu na jeftinu popularnost i, umesto da čine ono što bi trebalo, a to je da utiču na formiranje jednog racionalnog javnog mnjenja, oni potpiruju negativne instinkte tog mnjenja. To nije samo u nauci, nego i u politici, u svemu - zato što to godi masama. Umesto da se oni nametnu masama i usmere ih na viši nivo, oni idu na to da ih spuste na najniži. Isto kao sa muzičkim programima naše televizije: ta takozvana novokomponovana narodna pesma je užas jedan, koji sa narodnom pesmom nema veze, koji degradira narodnu pesmu, a koji godi onima koji slušaju. Oni uživaju dok slušaju: "Otišo si, sarmu probo nisi". To su divne pesme, i uvek su u vrhu prilikom anketiranja. Bilo je, mislim, još nekoliko emisija na televiziji i radiju u kojima se o tome govorilo, ali vrlo malo, jer novinari, pre svega, nisu zainteresovani. Blago Stefana Prvovenčanog ih interesuje. Interesovala ih je Troja, i te kako. Ono što smo mi govorili, da Troja nije na Neretvi i da ne može biti, to je ignorisano. Štaviše, jedan novinar Radio-Sarajeva je pretio Đuri Basleru kao neprijatelju ove zemlje, zato što ne prihvata teorije gospodina Prajsa.

Ja sam, međutim, imao i ovakve slučajeve: dođe mi novinar i traži da zauzmem stav o određenim pitanjima, recimo, povodom jedne srednjovekovne izložbe. Ja mu iznesem ceo svoj tekst, izdiktiram mu prosto, on kaže: "Ja ću gledati da to plasiram, ali ne znam da li će urednik prihvatiti". To nikada nije izašlo, niti je taj novinar posle dolazio da od mene traži intervju. On lično je bio voljan, ali... Pre neki dan javio mi se, baš u vezi sa Stefanom Prvovenčanom, jedan novinar. Ja slučajno nisam bio kod kuće, Lalka mu je rekla nek' se javi popodne... Više se nije

javio. I to jedan od onih novinara koji baš pišu dosta kritično. Dakle, hoću da kažem da je pitanje kako javnost obavestiti o našem radu. Mislim da to teško možemo da učinimo. Nije samo kriv režim kao takav. Kriv je celokupni smer kojim idu naši mediji, koji su na neki način demagoški, i ne prenose narodu ono što je istina, a ne godi mu.

- Tu bi veoma pomoglo štampanje jednog naučno-popularnog časopisa iz oblasti arheologije.

- S tim da se taj časopis plasira. Ako biste u tom časopisu napisali apologiju blaga Stefana Prvovenčanoga, i, s druge strane, šta je u toj priči realno, ja mislim da biste sa prvom alternativom imali mnogo veći tiraž.

- To znači da bi arheolozi morali biti agresivniji u plasiranju svojih naučnih zaključaka...

- Da, ali recite mi kako.

- Ne znam.

- Ne znam ni ja. Ja mogu, kad mi se novinar javi, da mu kažem šta mislim. Ja mogu i da potražim novinara, pa da mu kažem da želim da razgovaram sa njim, ali... Na tome se završava. Čak i opoziciona štampa se takmiči ko je veći Srbin...

O arheologiji i istoriji umetnosti

- Arheologija i istorija umetnosti kod nas nikad nisu imale naročito srećan odnos.

- Istorijska umetnost je pošla sa pozicija sa kojih polazi i stara klasična arheologija. Arheologija je bila potrebna kao snabdevač građom. Uvek treba novog materijala. U tome se dobrim delom arheologija tretira kao slušče, pre svega u tome smislu da su čak neki istoričari umetnosti, koji nemaju pojma o

iskopavanju, vršili sama iskopavanja, i naravno, zabrljali. Sećam se jednom, šezdesetih godina, možda i ranije, u Arheološkom institutu bilo je reči o jednome manastiru, gde je trebalo videti šta je oko tog objekta. I onda je arhitekta koji je vodio te radove rekao: "Ja ću tamo nešto malo da kopnem, pa ćemo videti". To je bilo njegovo shvatanje. Naglašavam, naravno, da i arhitekta može da bude dobar arheolog, ako ozbiljno shvati stvar. Recimo Digve (Dyggve), koji je svakako i u arheologiji bio vrlo savestan. Druga etapa tog odnosa je bila da su arheolozi učestvovali u radovima na srednjevekovnim objektima i da su oni vršili iskopavanje. Tu je dosta učinjeno.

Međutim, nikada istoričari umetnosti nisu pokazali želju da se problem sagleda kompleksno, nego je to služilo samo da se dobije detalj više, da se podupru njihove teze. Istoričari umetnosti nisu do danas promenili svoj pristup, svakako sa nekim izuzecima. Nesumnjivo ako, recimo, Vojislav Đurić traži rešavanje pitanja majstora i radionica, uticaja i porekla, to je nešto sasvim drugo. Ali, niko od istoričara umetnosti arheologiju ne smatra ozbiljnim partnerom. Ona treba samo da pruži neku građu, iz koje će selektivno biti odabrano ono što je za njegovu tezu potrebno. To je do danas ostalo tako.

U isto vreme, tu iznenađuje što je osnivač naše moderne istorije umetnosti, onaj koji joj je dao savremeni pravac, kod nas bio Svetozar Radojčić. On je paralelno radio arheologiju, u Skoplju je čak bio profesor arheologije. Pred II svetski rat, Radojčić je, kao asistent, učestvovao na iskopavanjima u Sadovecu, u Bugarskoj. To je bila jedna korisna aktivnost, koju je vodio Gerhart Bersu, dok ga iz Nemačke nisu oterali nacional-socijalisti, pošto je on bio Jevrejin. Težnja je bila da se što više razmenjuju mladi ljudi, studenti, bilo na iskopavanjima, bilo na studijskim putovanjima. Tu smo praksu nastavili posle rata, ne bez teškoća, opet blagodareći Bersuu, koji se posle rata vratio za direktora *Römisch-germanische Kommission*, i sa kojim smo prvim mogli da uspostavimo takve kontakte. Tako su naši ljudi išli na niz iskopavanja u Nemačkoj, i na niz studijskih putovanja. Išli smo Lalka, ja, Dušanka Vučković, Dušan Krstić, Blaženka Stalio i drugi. Dakle, Svetozar Radojčić je bio upućen u arheologiju, razumeo je arheologiju. Sa njim lično nikada nisam imao

problema. Međutim, u njegovoj školi je arheologija opet stavljena u zapecak, i vratili su se na onaj stari pristup.

O etnologiji

To je isto slučaj i sa etnologijom, koja je, pre svega, kod nas etnografija. Mi smo posle rata imali dva primera ljudi koji su mnogo šire shvatali arheologiju. Jedan je bio Milenko Filipović, koji je vrlo mnogo išao na upoznavanje arheoloških paralela, kod narodnih verovanja - na upoznavanje antičkih izvora i elemenata u narodnim verovanjima koji u tome smislu nešto mogu da pokažu. Na žalost, Milenko Filipović je, zbog svoje političke prošlosti, bio posle rata stavljen na sasvim sporedan kolosek. Prvo nije mogao ništa da radi. Potom je mogao individualno da radi, to je nesumnjiva činjenica. Ali, nikad mu nije omogućeno da radi sa studentima, da se vrati u nastavu. Mislim da bi njegov uticaj bio veoma koristan. Drugi je slučaj, možda ćete se nasmejati, Špiro Kulišić. Šteta je što se on kasnije potpuno promenio. Pretvorio se u čoveka koji je radio upravo ono što ne treba da se radi, ne na nacionalnoj, nego na nacionalističkoj etnologiji. Međutim, on je u svojim početnim radovima - mislim da je to jako interesantno - pristupao jednoj, ako hoćete, etnološkoj stratigrafiji. Pri proučavanju verovanja, običaja, analizirao je, prema karakteru običaja, od koga bi vremena to moglo da nastane, vodeći računa o prirodi zemljoradničkih i stočarskih običaja, i njihovoj kasnijoj fuziji, prožimanju. To je jedan vrlo pozitivan pravac. Kažem, na žalost, posle toga Špiro Kulišić nije nastavio u tome pravcu.

- *Etnologija je, čuli smo, predstavljala vrlo važan deo obrazovanja arheologa u Beogradu još pre rata, mnogo više nego danas.*

- Apsolutno. Koliko se ja sećam, posle rata etnologiji više nije pridavan taj značaj.

- *Da se vratimo opet na profesora Vasića. Kakav je bio njegov odnos prema etnologiji?*

- Mogao bih da kažem, selektivan. Ono što je Vasića interesovalo, tu je tražio izvesnu podršku u etnologiji. Na primer, u pitanjima kultova, verovanja, praznoverica i tako dalje. Što se tiče drugih elemenata, svakodnevnog života, on nije cenio etnologue. Smatrao je da etnolozi nisu ništa naučili. Ne mogu tu da ulazim u detalje, jer ih ne znam, ali Vasić nije mario Cvijića. Tu je bio izvestan antagonizam, a Vasić je u tom smislu bio uvek ekskluzivan. Prema tome, ako nije trpeo Cvijića, sve što rade "naša gospoda etnolozi", to je sve koješta. Ruku na srce, u izvesnom smislu imao je pravo, jer je to bila faza čisto opisne etnologije, koja zaista za nas nema velikoga značaja. Tako, on nije cenio etnologiju na Fakultetu, prema tome ni etnologue koji su izlazili sa te katedre, ali je etnologiju kao nauku smatrao značajnom.

- *Jedan od razloga, možda, što ne postoji srpska arheološka škola, jeste i taj što smo se vrlo malo bavili istorijom naše arheologije, u smislu izvlačenja pouka iz istorije nastave i arheoloških istraživanja u Srbiji. Da li je sada kasno?*

- Ja mislim da nije kasno. Mislim da je momentalno najhitnije, kad je reč o nastavi, a i o praktičnom terenskom arheološkom radu, da naša arheologija spase svoju objektivnost. Već sam rekao da o školama u klasičnom smislu imam ne baš pozitivno mišljenje, jer smatram da svaka škola upućuje ljude na jedan određen način mišljenja. To znači ono isto kao kada vam *nova arheologija* kaže: "Formulišite prvo hipotezu, pa posle radite".

Postoje još dva problema. Prvi je što kod nas još uvek nije prevaziđena ideja o isključivo individualnom radu. Mnogi od nas su od toga odustali. Ali, jedan čovek ne može sam da obradi ogroman materijal sa velikih istraživanja. On može da koordinira rad, ali mora da deo ramišljanja poveri nekome drugome. Dakle, timski rad je kod nas još uvek zapostavljen. To je nasleđe prošlosti. Dokle god bude ljudi koji insistiraju ekskluzivno na individualnome radu, dotle, ma kakvu školu vi imali, nećete moći

mного da uradite. To je, mislim, stvar koja koja će prostim prirodnim tokom fizičke zakonitosti odumreti. Dolaze novi ljudi. Danas više niko ne zamišlja da može sam sve da uradi.

Drugi deo problema jeste ono kako ja shvatam arheološku školu. Pre svega, student mora da nauči osnovne elemente naučnog, metodskoga i kritičkog pristupa arheološkom materijalu. Naravno, student mora da ima i opšte znanje iz arheologije. Opšta evropska i svetska arheologija je bez sumnje veoma važna. Ali, njoj treba posvetiti pažnje tek toliko da bi ljudi mogli da se orijentišu i po potrebi potraže podatak o bitnim i karakterističnim pojavama u svetskoj arheologiji. Dakle, treba dati opšte znanje. Ja sam sa starijim studentima pokušavao ono što mislim da je mnogo važnije: da nastavnik izabere jednu konkretnu temu, da upotrebimo izraz "model", da na tom modelu, na osnovu raspoloživih podataka, prikaže rešavanje problema: iznesu se sva postojeća mišljenja - i suprotna. Nastavnik tu mora - i mislim da je tu greška onoga što se zove škola - da bude vrlo objektivan, iznese svoje mišljenje i argumente, ali da upozori studenta da postoji i drugo mišljenje, i drugi argumenti. Student tako može, prateći kritički pristup arheološkoj građi - a prethodno mora da zna dovoljno arheologije da to može da prati - da shvati da mora kritički da pristupi radu, i da nisu sva pitanja uvek rešiva. Mislim da je to osnovna stvar koju naša škola treba da da našim arheolozima. Ja sam se trudio da tako radim i nadam se da se nešto u tom smislu postiglo. Čini mi se, u celini uzevši, da se studentima sada daje mogućnost jednog objektivnog pristupa i sagledavanja celine. Ono što student treba da nauči kroz kontakte sa profesorom jeste da nijedna istina nije apsolutna, da i moju istinu mora da primi kritički. Ako nađe kontra-argumente, neka je mirno obara. Studentu uvek treba predložiti opšti pravac kojim treba da ide, ali on mora prethodno da prođe kroz ono kroz šta smo svi prošli, a to znači: kroz obradu građe, kritiku građe, i na taj način stvori sebi osnove za rešavanje problema, sa kojim će da ide napred. Student sve češće misli da je sposoban da rešava velike probleme odmah posle diplomiranja - počinje od onoga sa čime bi trebalo da završi. Studenta treba naučiti disciplinovanom radu, obradi i korišćenju građe. Mislim da niko od nas nije dobro naučio studente obradi građe - zato što

nismo imali ni odgovarajućih mogućnosti. Teren je, naravno, druga stvar. Ali, kroz naše terene je prošao jedan vrlo mali procenat studenata.

- Pitanje škole je povezano sa postojanjem jedne jake individue - rodonačelnika, koja svojom ličnošću ponekad sputava, ograničava. Govorili smo o profesoru Vasiću, neminovno, kao o dominantnoj ličnosti. Da li ponekad mladalačka tvrdoglavost i potreba za rušenjem autoriteta može biti korisna?

- Nesumnjivo da može, ali zavisi od mere - od čoveka i njegove opšte kulture i kritičnosti. Svako je u životu napravio greške, nemojmo se zavaravati. I ja sam napisao neke stvari koje danas smatram da nisam smeo, ili koje ignorišem. No, s druge strane sam vrlo srećan ako se još uvek ozbiljno citiraju stvari koje sam napisao pre trideset-četrdeset godina.

O Grbiću

- Formiranje Katedre, odmah posle rata, vezano je gotovo isključivo za profesora Vasića.

- To je bilo neizbežno. Nikoga nije bilo ko je mogao da preuzme katedru. Grbić je bio potpuno politički eliminisan zbog aktivnosti za vreme rata... Pri tome se nije vodilo računa je li ta aktivnost bila pozitivna ili negativna. Recimo, Mano-Zisi je u *Obnovi*, listu koji je izlazio za vreme okupacije, napisao jedan članak - mislim da je bio božićni broj - o japanskoj umetnosti. On je par puta bio pozvan na saslušanje kod komisije za ratne zločine. Grbić je, međutim, za vreme rata bio direktor Zavoda za zaštitu spomenika, što smatram da je bilo pozitivno. Taj zavod nije mogao mnogo šta da učini, ali je bilo prvi put da se kod nas osniva zavod za zaštitu. Pre neki dan je bila neka proslava 150-godišnjice zaštite u Srbiji. Ja ne znam šta se misli sa tom proslavom, sem ako nisu u pitanju neke odredbe koje je potpisao knez-Miloš o tome da treba čuvati stare ruševine...

- *I obnavljati džamije...*

- I obnavljati džamije, što je vrlo zanimljivo. Međutim, prava organizovana zaštita je Grbićevo delo, i to mu pripisujem u pozitivno. Grbić je zatim organizovao taj muzejski kurs, što je opet pozitivna stvar, jer su ljudi mogli nešto da rade dok nije radio Fakultet. Tu se ozbiljno radilo i, s druge strane, pružalo je zaštitu od opasnosti deportacije, koja je uvek lebdela u vazduhu. Treća je stvar koju su mu ozbiljno zamerili, što je pristao za vreme rata da bude izabran za vanrednog profesora na Filozofskom fakultetu, koji u to doba nije radio. Tu mislim da je zaista učinio grešku, ali, u izvesnom smislu, ta greška se može i opravdati. Grbić je u periodu između dva rata na neki način uvek bio na sporednom koloseku. Tu ima i njegove lične krivice. Grbić je došao iz odlične škole - on je bio učenik Niderlea, Schranila i Stockog u Pragu, tamo je i doktorirao, vrlo zapaženo. Kad je došao ovde, on se nekako utopio u sredinu koja nije bila naročito povoljna za rad na arheologiji. Sa Vasićem nikako nije mogao da uspostavi kontakt. Vasić ga nije cenio, i Grbić je tu činio izvesne greške. On nije imao strpljenja za dugi sistematski naučni rad, ali je bio čovek od ideje i izvanredne intuicije. Vasić se ograničio na jedan lokalitet - bila je samo Vinča. Grbić je prvi rekao da ne postoji samo Vinča, nego da postoji i nešto drugo, odgovarajuće, i za vreme Vinče, i pre i posle nje. Grbić je na taj način stvorio prvi hronološki i kulturni okvir naše praistorije, bez obzira što je taj okvir bio vrlo površno urađen, i što je pretrpeo mnoge izmene. Izvesne stvari su ostale i, sem toga, to je bila početna tačka od koje smo mi dalje radili. Međutim, Vasić nije cenio taj način rada, kako je on govorio: "Čeprka malo ovde, malo tamo..." Vasić nije mogao da prihvati da je potrebno šire pristupiti našoj arheologiji.

Dakle, Vasić ga nije trpeo, i zbog toga on nije mogao ni da dođe pre rata na Fakultet. U toj situaciji, a imao je ambicija da bude profesor, on je jednostavno loše procenio. Mi smo, svi koji smo sa njim radili, tada bili još vrlo mladi, i teško bi bilo uticati na njega da to ne uradi. Možda, da ga je neko stariji opomenuo, on bi se od toga uzdržao. Jer, Grbić nije bio nikakav heroj - naprotiv, bio je prilično plašljiv. Da ga je neko upozorio, on bi se povukao. To mu je, naravno, uzeto kao najveće zlo.

Posle rata, bio je najpre bez službe i ležao je, Boga mi, mislim dva meseca u zatvoru, pošto ga je saslušavao Dušan Nedeljković, kao predsednik Komisije za ratne zločine. Posle toga je bio pušten, ali nije mogao da dobije službu i mislim da je neko vreme radio, možda čak i volonterski, u Novom Sadu, gde je organizovao rad u Muzeju. On je bio odličan organizator. Mislim da je godinu-dve posle osnivanja Arheološkog instituta vraćen, kao naučni saradnik. Onda je nastavljena njegova karijera, ali tako da nije mogao da znatnije napreduje. Njemu treba odati priznanje da je pokrenuo niz radova posle rata: Medijan, Sirmijum, Nosu. Uvek je pomagao istraživanja koja su vodili mladi. Ali, sam nije mogao mnogo da daje. Njemu je uvek više ležala organizacija, nego sistematski, produbljeni naučni rad.

- *Grbićeva sudbina ponovo nas postavlja pred pitanje odnosa arheologa i njegovog okruženja. Prvenstveno mislim da sada društvo ima izvesna očekivanja i traži potvrdu svoje nacionalne euforije od nas, a neki arheolozi su spremni da tu potvrdu pruže, i oni su bućniji. S druge strane, arheolozi koji nemaju tu ideju, povlače se, ili se stvar svodi na individualne pokušaje da se tome suprotstavimo. Treba li u tom smislu društvu postavljati svoje uslove igre?*

- Mislim da bi to trebalo uraditi. Reći ćete da sam fatalista, ali rekao bih da su uvek negativne pojave agresivnije. To je bilo tako i u naše vreme, tako je uvek u vreme velikih nacionalističkih euforija - recimo u doba nacional-socijalizma. Ja to razmišljanje pozdravljam, ali postavlja se pitanje kako ćete se izboriti protiv demagoško-oportunističke struje. Postoji li snage u ovom "pozitivnom taboru", koji je onaj koji treba da pobedi, postoji li snage da se suprotstavi i da nešto uradi. Neki ljudi za koje sam mislio da su pozitivni, danas su se pokazali kao krajnje negativni. Ja sam uvek bio sklon rešenjima diplomatskim putem, međutim, sada mislim da se ovo više ne može rešiti taktiziranjem, ustupcima, kompromisima.

O fizičkoj antropologiji

- U vezi sa političkim pitanjima stoji i uloga fizičke antropologije u arheologiji. Koliko, po Vašem mišljenju, ta vrsta analiza igra ulogu u arheološkom istraživanju?

- Smatram da bi fizička antropologija morala da bude sastavni deo našeg istraživanja, ali da ona još uvek nije na tom stepenu da bi mogla u potpunosti da pomogne. To je, naravno, jedna čisto prirodna nauka, u kojoj su velike opasnosti rasističkih istupa, ako se rasa izjednači sa pojmom etnosa, etničke pripadnosti. Ono što nedostaje fizičkoj antropologiji, jesu velike serije sa raznih lokaliteta i za razne periode. Takva serija kod nas postoji samo iz Viminacijuma.

Sećam se jednog takvog primera sa jednog simpozijuma u Beču, gde je bilo reči o Indoevropljanima na osnovu podataka fizičke antropologije. Ja sam u diskusiji postavio pitanje koliki je ukupni broj antropoloških podataka, i koliko je podataka povezano. Ispalo je da je ogromni broj, koji je na početku naveden, bitno redukovano. Sa malo podataka rešavati pitanje kretanja na jednome velikom području, na osnovu fizičke antropologije, nemoguće je. Tu su potrebni podaci sa nekropola od nekoliko stotina grobova, i to sa više istovremenih nekropola. Zatim, porediti sa isto tako velikim dijahronim serijama, i pratiti evoluciju tipova i varijabilnost. Ja mislim da celokupna fizička antropologija, sa onom građom kojom danas raspolaže, nema dovoljno materijala. Stvar je budućnosti istraživanje velikih nekropola sa učešćem antropologa.

- Da li arheologija, uz pomoć fizičke antropologije, pa i pisanih izvora, uopšte može da rešava pitanja etničke distribucije, pogotovu s obzirom na politički kontekst?

- Možda baš s obzirom na politički kontekst. Neću da kažem da smo obavezni, ali treba nešto učiniti. Treba pokušati ustanoviti da li postoje izvesni elementi na osnovu kojih se, uvek uz puno rezerve, može govoriti o takvim pitanjima. Tu je, u krajnjoj liniji, pitanje migracija, odnosa sedelačkog i migracionog

elementa, i, naročito, od kog momenta se može govoriti o formiranju etničke zajednice.

O narodima

- Šta uopšte definiše etničku zajednicu?

- O narodu se može govoriti ako postoji jedna opšta srodnost u svim manifestacijama njegovim: duhovnoj i materijalnoj sferi, ako se te pojave mogu fiksirati za jednu određenu teritoriju, ako postoji neprekinuta evolucija. Ali - i tu je razlika između naroda i saveza plemena, koji ne moraju biti srodni - s tim da postoji svest o zajedništvu, i to je odlučujući elemenat kod naroda. Prema tome, ako sam rođen ovde, a osećam se da sam Namac, Francuz, ili nešto treće, onda ja kao individua više nisam pripadnik ovog naroda. Tu se uvek, kada je reč o antici, sukobljavamo sa jednim pitanjem, a to je što taj pojam nije ni starim piscima bio jasan. Jedan će vam reći da su Tribali bili narod, a drugi da su pleme. Pleme nesumnjivo ima svest o zajedništvu, ali pleme je jedna homogena celina. Narod nije homogena celina. Iskreno da vam kažem, kada je reč o antici i onoliko koliko možemo projektovati u praistoriju, mi ne možemo sa sigurnošću govoriti o narodima, o plemenima i plemenskim savezima. Jer, pojmovi država i narod daleko su od toga da budu jedno isto. Uvek navodim kao primer da je Gencijeva ilirska država propala za trideset dana. Imala je određen administrativni sistem, upravu i vlast, porez i drugo. Raspala se za trideset dana, zašto? Zato što tu nije postojala svest da su oni jedan narod, nego je svako pleme vuklo na svoju stranu. I kada je Lucije Anicije diktirao mir, onda je on davao privilegije onima koji su još od početka bili protiv Gencija, znači - zadržao je staru podelu.

Meni se čini da možemo govoriti o plemenima ili narodima i o većim etno-kulturnim grupacijama, kao što su, recimo, Iliri. Isto tako shvatam i slovensko jedinstvo, koje je u suštini jedinstvo u srodnosti jezika i, donekle, kulture, ali svest slovenskoga jedinstva nije svest jednoga naroda. Kad se govori o

slovenskoj svesti, to je više jedan proizvod romantičarskih ideja, nego proizvod stvarnosti. Neki Sloveni se među sobom duboko mrze. Nijedna kategorija nije konstantna i nepromenljiva. Jedan narod se menja. Šta je bio pojam jedinstva Srba u srednjem veku, a šta je danas? Meni pitanje srednjeg veka nije jasno. Šta znači narod u srednjem veku? Ako je sve to bilo vezano za određen politički sistem, koji je imao osnove u feudalizmu, narod je išao za svojim feudalcem. Prema tome, despot Oliver je bio Grk, ali je bio Dušanov feudalac. Narod je u tom momentu uz Dušana, znači on je pripadnik srpske države. Da li je on u tom momentu Srbin? To jest, da li u tim kategorijama koje su van političkih kategorija, postoji u toj masi, koja je, na žalost, ostala anonimna, jer je o njoj u istoriji vrlo malo pisano, da li je u njoj postojala takva svest? Treba ukazati da u tome nema pravilnosti, da vi nekoga ne možete prisiliti da se oseća pripadnikom jednog naroda, ako on to neće. Vi ne možete da učinite da neko bude pripadnik jednog naroda, ako ti ljudi koji su navodno pripadnici tog naroda, to ne žele.

O pojedincima

- Koliko arheologija može da govori o individuu?

- Vrlo malo, mislim. Međutim, može da govori o porodici, rodu, plemenu. Meni se čini da je u disertaciji Ivane Radovanović, u analizi grobova, dat jedan momenat o kome se nedovoljno vodilo računa. To je momenat povezivanja izvesnih grupacija, koje imaju strogo izdvojene karakteristike. Grupe imaju iste kulturne elemente, ali se izražavaju drugačije. Na osnovu toga možete govoriti o jednoj manjoj grupaciji - o porodici. Isto tako, kada govorimo o sahranama pod tumulima. Tu su napravljene velike greške, pa se govorilo o velikim nekropolama. Kada se pristupilo detaljnijoj analizi, onda se pokazalo da to nisu ogromne nekropole, nego niz manjih. Ceo Glasinac, gde se u proceni sa sto došlo na deset do dvadeset hiljada tumula, smatran je velikom nekropolom svih Autarijata, koji su svi svoje mrtve donosili tamo. Ti tumuli su, u suštini, male

nekropole, izdvojene često i vremenski jedne od drugih. Dakle, to je mesto gde se ljudi sahranjuju kroz jedan dug period. Manje grupe tumula predstavljaju jednu manju zajednicu, koja može da bude rod ili porodica. Ostaje drugo pitanje koje treba rešiti: sahranjivanje uvek na jednom istom mestu kroz duže vreme. Da li je to svest naroda ili nije... Ja lično mislim da ne mora biti, i navodim jednu drugu komponentu - transhumancu.

- Govorili smo o jednoj individualnoj proizvođači keramike potiskog tipa u okviru vinčanske grupe. Da li smemo da pokušavamo rekonstrukciju individualnih, naravno - anonimnih sudbina?

- Pitanje je da li je to usamljena pojava, ili je to stalni odnos koji postoji u okviru zajednice. Recimo, u ovom primeru koji smo izabrali postoji još niz nalaza koji se vezuju za ušće Moriša - sudova koji su po svom karakteru više vezani za stil i način proizvodnje onoga područja, nego Vinče, a nalaze se u Vinči. Tu, nesumnjivo, imate individuu i sve nesumnjivo počinje sa individuu. Međutim, razlozi koji su doveli da se ona tu pojavi, moraju biti sagledani u okviru šireg konteksta zajednice.

O odnosu istorije i arheologije

- U tom smislu, kakav je odnos istorije, koja se bavi prevashodno pojedincem - velikim istorijskim ličnostima, i arheologije, koja za svoj predmet najčešće ima veće grupe individua?

- Pitanje je u kojoj meri je istorija samo praćenje individue i velikih istorijskih događaja - to je uglavnom mišljenje nove arheologije. Moderna istorija je sve više istorija u ovom drugom smislu, ne političkih događaja i individua, nego celine...

- Brodel...

- Da... Sami istoričari to ponekad zanemaruju. Jer, ako se istorija svede na velike i jake individue i događaje, onda je to

samo jedna hronika događaja. Međutim, ona praktično u tom momentu gubi svoj smisao. To nije nekorisno, utoliko što, da bismo rešavali probleme u širem okviru, moramo imati izvesnu osnovnu orijentaciju o događajima i ličnostima koje su delovale na te fenomene. Ali, oni su samo sredstvo, a ne krajnji cilj.

- *Predlaže se da se taj most između istorije i arheologije potraži u antropologiji, odnosno da se relacija između pojedinca i grupe uspostavi na osnovu antropoloških istraživanja.*

- A prihvataju li antropolozi istoriju? Ili se drže pozicije da je istorija faktografija?

- *U tome i jeste stvar, što antropologija kulturu posmatra manje-više statično, a istorija i arheologija u izvesnoj vremenskoj dimenziji. Jedini način da se izvučemo iz slepe ulice jeste da se svaka od tri discipline osvrne na one druge dve.*

- To je upravo osnovno. Ja lično mislim, čitajući Kur-bena (Courbin), koji je jako negativno opredeljen, sto nasto, u odnosu na novu arheologiju, da on u izvesnim stvarima ima pravo. Ja sam se donekle složio sa njim, tamo gde kaže: "Arheolog mora da ostane arheolog, ne može da bude istoričar, ili antropolog". Ali, posle kaže: "Arheolog može i mora da sagleda i istoriju i antropologiju, i da pokuša da ih koristi, iako će tu uvek biti slabiji od stručnog antropologa ili istoričara". Sad se ja pitam da li će arheolog nužno biti slabiji, ukoliko tu relaciju ne sagleda istoričar ni etnolog, a arheolog je sagleda.

- *Koliko je, više puta pominjana, interdisciplinarnost korisna, ukoliko mi samo preuzimamo zaključak, a ne i metod kojim se do zaključka došlo?*

- Tu je velika opasnost. I to se vrlo često dešavalo, recimo u vreme kada se metod C-14 tretirao kao Sveto pismo. To se isto dešava kada se jedan istorijski fakat generališu. Arheolog mora biti upućen, ne samo u zaključke, već i u metod i način na koji se do tog zaključka došlo, kao i u suprotstavljena mišljenja. Možda bi u daljoj budućnosti trebalo povesti računa da i sami

arheolozi - jer danas više nije vreme polihistora, koji mogu sami sve da rade, poput Vasića, Vulića,... poslednji je bio Grga Novak - da se sami arheolozi u svome radu, po naklonosti i individualnom pristupu arheologiji, orijentišu jedni saradnji sa antropologijom, a drugi sa istorijom, sagledajući krajnje rezultate jednih i drugih, da budu u stanju da te rezultate kritički sagledaju. Druga je stvar da je uska specijalizacija sa svoje strane apsurd. Ali, u okviru nužne široke interdisciplinarnosti, arheolog mora biti u stanju da sagleda celinu. Takođe mislim da treba da postoje i arheolozi-prirodnjaci.

17. mart

O arheologiji posle rata

- Kako je izgledala organizacija arheološkog rada u toku rata i odmah po oslobođenju?

- U to vreme, 1943. godine, rađena su iskopavanja u Crnoj Bari, u Banatu, kod Kikinde. Tadašnji direktor muzeja u Velikom Bečkereku, Lazar Nikolić, bio je arheolog-amater, koji je ranije radio sa Grbićem. On je otkrio vinčansku nekropolu u Botošu, koju je Grbić delom publikovao. Uspeo je da smogne pare za iskopavanja u Crnoj Bari. Tu smo radili Đorđe Mano-Zisi, Draga Garašanin, ja, naravno i sam Laza Nikolić - mi smo bili ekipa koja je vodila ta iskopavanja. Materijal je, na žalost, jednim delom propao 1944.godine, a ono što je preostalo publikovano je u *Radu vojvodanskih muzeja*.

Posle rata, naravno, situacija je bila u prvi mah potpuno haotična - nije se znalo kako će ići dalje. Mi smo ostali kao asistenti-volonteri u Muzeju, koji je sada postao Umetnički muzej, i vodio ga je Veljko Petrović. Osnovni nam je zadatak bio da nastavimo onaj rad na sređivanju celokupnoga materijala i reviziji starih inventara. Tu je bilo velikih teškoća, jer pri tome smo se služili starim Vasićevim i Valtrovićevim inventarom, da bismo identifikovali predmete. Dobar deo materijala nije bio prenet iz starih u novi inventar. Sem toga, tokom revizije inventara posle I svetskog rata, to je rađeno vrlo ležerno. Napravljen je jedan pečat, na kome je pisalo: "Nije zatečeno". Taj je pečat udaran manje-više kod svih brojeva staroga inventara Narodnog muzeja. Tako smo mi posle toga identifikovali jedan niz stvari, recimo nalaz iz Mramorca, od koga je nedavno nestala zlatna grivna, što je zbilja tragično, jer je to unikat - jedina zlatna grivna toga tipa. Taj nalaz iz Mramorca bio je registrovan kao nezatečen. Velike ostave bronzanoga doba iz Vinče i Brestovika isto tako su bile obeležene kao nezatečene, i još jedan niz metalnih nalaza iz praistorijske zbirke. Mi smo radili praistorijsku

zbirku, a Mano-Zisi je sa Ljubišom Popovićem radio antičku. Tako smo, dakle, identifikovali jedan niz stvari i iz toga rada proizašao je katalog metala Drage Garašanin, koji je dao celokupni materijal i stanje metalnih nalaza u Narodnom muzeju posle II svetskog rata.

Ja sam u prvi mah bio postavljen za vršioca dužnosti upravnika Gradskog muzeja, gde sam pokušao da radimo to isto što smo radili u Narodnom muzeju. Tu je, pre svega, bila velika Štaudingerova zbirka, sa brojnim slučajnim nalazima prilikom zemljanih i arhitektonskih radova u Beogradu. On je bio opštinski arhitekta, prikupljao je taj materijal i napravio veliku zbirku. Na žalost, tu uspeh nije bio naročito veliki, jer su podaci bili jako loši: izvesni predmeti su evidentirani samo signaturom, a mi nismo imali njegove signature. Ipak, materijal koji je identifikovan tom prilikom pružio je osnov za Bojovićeve knjige o rimskoj keramici i fibulama u Gradskom muzeju.

Posle toga, ja sam vrlo brzo postao asistent Narodnog muzeja. Draga Garašanin je prešla u Gradski muzej, gde je ubrzo postala upravnik, posle Olge Šafarik i Jelene Milošević. U to vreme nije bilo nikakvih iskopavanja. Institut još nije bio osnovan. Postavljalo se pitanje kako i šta praktično raditi. Mogu da kažem da je pritisaka bilo da se radi u jednome određenom pravcu. Bilo je izvesnoga zapostavljanja arheologije. Ne u Narodnom muzeju, gde je Veljko Petrović, koji je bio čovek široke kulture, imao puno razumevanje za sve što treba raditi na arheologiji. Ali, u Gradskom muzeju to nije išlo tako glatko. Jedno vreme je direktor bila Jelena Milošević, istoričar inače, sa kojom su bile velike teškoće, zato što se ona smatrala kompetentnom za sve, kao što je to bio čest slučaj u to doba kod ljudi koji su dolazili na takve položaje. Napravila je, na primer, veliki elaborat o tome kako treba da izgleda postavka Gradskoga muzeja. Tu je arheologija bila sasvim na rubu stvari. Važnije je bilo da ne treba prikazati kneza Mihajla, pošto je on bio "turska ulizica". Dejan Medaković se borio za sređivanje i objavljivanje zbirke gravira, što je i urađeno.

- *Gde je u tom trenutku izlagao Gradski muzej?*

- Na prvom spratu one zgrade u Zmaj-Jovinoj ulici. Na poslednjem, trećem spratu nalazile su se kancelarije. Na prvom su, zapravo, bile prostorije jednog stana koje su adaptirane za izlaganje. Ipak je otvorena jedna izložba arheološkoga materijala u to vreme. Dakle, u tom momentu su mladi ljudi, koji su dolazili da rade na arheologiji, osećali da bi trebalo na neki način organizovati taj rad i poći napred. Sve ovo što smo radili je nesumnjivo bilo vrlo korisno - revizija inventara, starih neobjavljenih materijala, sređivanje - ali su se postavljala pitanja daljih perspektiva rada.

Naravno, moglo se nešto pisati i objavljivati. Prvo se objavljivalo u časopisu *Muzeji*, kasnije se već pojavio i *Starinar*, pa je išlo mnogo lakše. Pre toga, i nešto kasnije, kad je Đurđe Bošković došao za direktora Instituta, on je dobar deo naših ideja prihvatao i imao razumevanja za to. Recimo, da treba preduzeti jedno veliko rekognosciranje Srbije, što je i urađeno. Organizacija toga nije bila najsrećnija. Sem toga, vrlo brzo se izgubio dah, jer više nije bilo ljudi koji su hteli da idu na teren, tako da je ta zamisao tek do pola sprovedena. Sada se opet radi na stvaranju jedne velike arheološke karte Srbije. Dakle, postavljalo se pitanje da treba krenuti i na terenske radove, što je Bošković prihvatao. Ali, on je sebe smatrao kompetentnim u ideološkome smislu, za orijentaciju celokupnog rada na arheologiji. Bilo je vrlo korisno što su se tada organizovali redovni sastanci arheologa Srbije u Arheološkom institutu. Tu su se držala predavanja, koja su potom štampana u *Starinaru*. Tu smo imali prilike da se zbilja svi okupimo. Tada je bilo malo arheologa u unutrašnjosti i svi su rado dolazili na te sastanke, da bi čuli nešto novo i učestvovali u diskusiji. Đurđe Bošković je uvek pokušavao tim diskusijama da da ton marksističkog tumačenja svih stvari. Tako je često u diskusijama dolazilo i do ozbiljnih reči. S druge strane, imali smo podršku Derokovu, što je mnogo značilo.

- *Kako je izgledala situacija u unutrašnjosti?*

- Sad kad razmislim, u prvo vreme, pa sve do 50-ih, u unutrašnjosti nije bilo arheologa, nije bilo ni muzeja. Bio je veliki muzej u Nišu, koji je stvorio Aleksandar Nenadović - čika-Aca, još pre I svetskog rata. Ali, taj muzej je 1944. bio bombardovan. Zgrada je bila srušena, Muzej je bio u derutnom stanju. Ja sam bio poslat da izvršim reviziju inventara, jer u samom muzeju u tom momentu nije bilo nikoga. Bila je jedna mlada žena, profesor istorije mislim, koja je bila vrlo voljna da pomogne, ali nije bila kvalifikovana. Sećam se da je direktor bio jedan prirodnjak, koji totalno nije imao razumevanja za muzej. Kad sam uzeo te inventare da ih pregledam, poslednja uneta stavka bila je: "tri metra drva za zimu". Dakle, osećala se potreba da se i i u unutrašnjosti intenzivira rad, da muzeji koji su postojali dobiju svoje stručne snage i da se na neki način taj rad koordinira.

O Jugoslovenskom koordinacionom odboru

Srećna je konstelacija bila što je, ako se ne varam, 1949. godine, organizovano veliko iskopavanje u Ptuju, pod Korošecovim rukovodstvom. Naišao je na slovensku nekropolu i na praistorijski sloj. Ta iskopavanja organizovana su kao školska, organizovalo ih je savezno Ministarstvo za kulturu - ne znam kako se to tada tačno zvalo, to se menjalo svakih par meseci. Tu se okupio jedan broj mladih jugoslovenskih arheologa. Iz Srbije smo bili Rastko Rašajski, Jova Kovačević, Mirjana Ljubinković, Branko Gavela, Draga, ja. Iz Bosne je došla Irma Čremošnik, koja je postavljena za kustosa u Zemaljskom muzeju. Iz Hrvatske su bili Duje Rendić, Zdenko i Ksenija Vinski, Stipe Gunjača, Ivo Petričoli, koji se posle sasvim orijentisao na istoriju umetnosti. Iz Slovenije je bio sam Korošec, koji je vodio iskopavanja, i sa njim je bila i Paola Korošec. Od mladih ljudi bio je France Stare. Iz Makedonije, koja još nije imala svoje kadrove, Dušanka Vučković, tada direktor Arheološkog muzeja. Nisam siguran da li je bila i Blaga Aleksova. To je bila, u stvari, velikim

delom ekipa onih koji su u celoj Jugoslaviji bili na neki način već vezani za arheologiju i pokušavali nešto da stvore. Ta iskopavanja trajala su mesec dana i tu smo vrlo mnogo diskutovali. Videli smo da se isti problemi postavljaju svuda, na manje-više isti način. Negde je, doduše, bilo rigoroznije zahtevanje marksističkoga posmatranja; čak mogu reći da je u Sloveniji tad bilo najrigoroznije.

Eto tako, prosto smo osetili potrebu da se deluje na Ministarstvo, da se oragnizuje jedan skup arheologa, gde bismo izašli sa svojim primedbama, kritikama sadašnjega stanja i pokušajem da se stvori jedan program koliko-toliko ujednačenog rada na arheologiji, da se postave osnovne smernice. Benac nije učestvovao na tim iskopavanjima. Jova Kovačević i ja smo se, međutim, sa njim upoznali još ranije, 1947.godine, kada nas je Veljko Petrović poslao u Zemaljski muzej u Sarajevu da se upoznamo sa materijalom i sa ljudima. Posle toga sam ja štampao svoj prvi rad u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1947.godine. Tako smo sa Bencem već imali kontakta, i on je osećao te iste probleme koje smo mi imali. Naravno, on je imao više uticaja nego mi, i mislim da upravo njegovom uticaju ima da se zahvali da je održano prvo savetovanje arheologa u Niškoj Banji 1951.godine. Tada je već postojao Arheološki institut. Tu su svi izašli sa svojim idejama, predlozima, kritikom dotadašnjega stanja, i sa tim da tražimo da se naprave ozbiljne smernice arheološkog rada. To je bilo prihvaćeno. Sednicu je vodio Bogdan Osolnik, koji je bio u Ministarstvu, i Vlado Madžarić, koji je posle bio direktor Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Na tom sastanku je doneta odluka da se stvori jedan koordinacioni odbor arheologa, kojim, u stvari, počinje dalja dugogodišnja saradnja u okvirima Jugoslavije, postavljeni su osnovni pravci u kojima se arheologija razvijala.

Benac je bio prvi predsednik toga Koordinacionog odbora, ja sam bio sekretar. U odboru su još bili Stipe Gunjača, Jože Kastelic, Josip Korošec, Duje Rendić, Branko Gabričević, Blaga Aleksova, Dimče Koco i Đurđe Bošković. Prvi je dogovor bio da se svakih šest meseci Odbor sastaje i da se počne sa sistematskim radom. Apelovali smo na to da se krene sa sistematskim rekognosciranjima, iskopavanjima, da se istražuju

dotad nedovoljno istražene teritorije, da se dobije slika o rasprostranjenosti pojedinih kultura, da se stvore okviri i solidna baza za dalji arheološki rad. Jer, pre II svetskog rata, imali ste, kad je reč o praistoriji, samo Ljubljansko Barje, neke halštatske tumule u Sloveniji, Glasinac i Butmir, istraživane još u XIX veku; Vinču, koju je Vasić istraživao modernim metodom. U Hrvatskoj je, od praistorije, bio poznat Vučedol, koji je između dva rata istraživao Rudolf Šmit (Schmidt), i radovi Grge Novaka na Hvaru. Iz antike, postojala je Salona i Stobi, na Sirmijumu još nije bilo ništa rađeno. Pokrenuto je upravo to pitanje, kao i obnova radova na Caričinom Gradu, koji je bio nešto rađen pre rata. Caričin Grad je bio jedan od prvih posleratnih radova našeg Instituta.

Naravno, pokrenuto je još i pitanje publikovanja materijala. Vrlo mnogo se radilo na tome da se krene jedan zajednički časopis, i tako je nastala *Archaeologia Jugoslavica*. Zatim da se krene *Arheološki pregled...* Doneta je odluka da je svaki istraživač dužan da u roku, ako se ne varam, pet godina objavi svoju građu. To ne znači da publikuje ceo materijal, ali da ponudi prethodnu publikaciju. Naravno, sve to nije bilo učinjeno u jednom momentu. To je išlo sukcesivno, a postepeno je išlo i opadanje toga Odbora. Najpre je to bio Koordinacioni odbor, pa je pretvoren u Arheološki savet. Mislim da je prvi predsednik bio Grga Novak, zatim Mirjana Ljubinković-Čorović...

Od starije generacije, u stvari je jedini Grga Novak sa nama saradivao. Miloje Vasić se distancirao od svih tih aktivnosti. Uostalom, relativno brzo je i umro. Viktor Hofiler se sasvim povukao, kao i Mihovil Abramić. Rajko Ložar i Balduin Sarija su emigrirali. Zatim je došlo do ideje da se Savet zameni Arheološkim društvom Jugoslavije, i tako je ono nastalo. Posle toga je stvar počela da gubi karakter, jer to više nije bio jedan centar koji je koordinirao, nego se više insistiralo na društvenome položaju arheologa. Potom, kad su stvorena republička arheološka društva, vrlo brzo je došlo do sve većeg udaljavanja, što se, na žalost, moglo očekivati, iako nije trebalo i nije smelo tako da bude. Postepeno je taj koordinirani, zajednički rad tako reći sasvim zamro. Njega je preuzeo i u izvesnim aktivnostima dalje provodio Centar za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, pod

rukovodstvom Alojza Benca. Od tih prvobitnih zamisli ostale su dve stvari, od kojih je jedna sprovedena, a druga, na žalost, nije. Ostvarena je *Praistorija jugoslavenskih zemalja* u Centru za balkanološka ispitivanja. To je najveći poduhvat naše generacije, koji je pokazao da, uprkos svim trvenjima, čak i separatizmu, koji je na neki način gotovo forsiran u Jugoslaviji, da je ipak bilo ljudi koji su hteli i mogli da se sastanu i zajednički rade. Druga zamisao je bila da se to isto uradi sa antičkim periodom. U Sarajevu je održano nekoliko sastanaka, napravljen je plan... Na žalost, ceo projekat je zamro, i sad je na to nemoguće i pomišljati. Tako je isto prekinut i poduhvat izdavanja *Praistorije* na engleskome jeziku.

O Arheološkom institutu

Ono što smatram da je bilo vrlo dobro, jeste da se težilo tome da Arheološki institut postane centralna arheološka ustanova u Srbiji. Bila je, naravno, moguća alternativa i Fakulteta sa Katedrom. Međutim, Institut je bio u situaciji da u svoj rad uključi veći broj ljudi. Ali, Katedra se tada prilično distancirala od rada Instituta, iako je Miloje Vasić bio njegov član.

Za formiranje Instituta najzaslužniji je Đurđe Bošković, u tom smislu što je imao snagu da to sprovede. Želeo je da radi sa mladim ljudima. U prvo vreme sama ekipa je bila pomalo čudna. Skupljeni su ljudi koji su se bavili starinama. Na neki način se to vratilo na ideje XIX veka, slično Valtrovićevom Arheološkom društvu. Naravno, prvenstveno su uključivani arheolozi, ali i amateri, zatim mnogo istoričara umetnosti, čak i onih koji su se bavili vrlo kasnim etapama. Recimo, tu se nalazio Radoslav Grujić, Lazar Mirković, Branislav Kojić, koji se bavio narodnom arhitekturom. Direktor Instituta je bio Vladimir Petković, sekretar Đurđe Bošković, koji je praktično vodio Institut, jer je Petković već bio jako star. Onda je tu bio Vasić, Aleksandar Deroko, Ivan Zdravković, pa Draga Garašanin i ja, arhitekta Dragoljub Jovanović, Milorad Panić-Surep, kao direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Prikupljeni su ljudi koji su se bavili

arheologijom u profesionalnom smislu, ili su bili relativno bliski arheologiji, ali Institut nije imao svojih stalnih saradnika u to vreme. Rano su postavljena dva stalna službenika Instituta, arhitekta Nevenka Spremo, asistent, i Nada Rajaković, kasnije Mandić, bibliotekar, i, naravno, administrativni službenik. Svi drugi su bili zaposleni na drugim mestima.

O arheologiji u unutrašnjosti

- Šta se u to vreme dešavalo van Beograda, u unutrašnjosti?

- Za vreme rata, i pre njega, praktično nije bilo ni jednog arheologa u provinciji. Izuzetak je jedino Adam Oršić-Savetić, amater koga po njegovom radu možemo smatrati arheologom.

- Kada je počelo formiranje mreže muzejskih institucija i arheologa u unutrašnjosti?

- Pa, kao početak stvaranje te mreže možemo uzeti vreme pedesetih godina. Na svu sreću, to je odmah na početku bilo urađeno prilično smišljeno, osnivanjem ili obnavljanjem pojedinih većih regionalnih muzeja. Na žalost, to je kasnije doživelo jednu potpunu degradaciju, ambicijom lokalnih vlasti da svako mesto ima svoj muzej, bez obzira da li za tako nešto ima uslova i materijala... To vam je, otprilike, ona ista politika koja je vođena sa osnivanjem Univerziteta i Fakulteta. U to vreme ste, pored Beograda, imali sve uslove da formirate Univerzitet u Novom Sadu. Ali, u drugim mestima takve namere su bile više nego sumnjive - postavlja se pitanje svrsishodnosti, neophodnih uslova, mogućnosti... Mi smo često raspravljali o tome... Ali, imali smo posla sa lošim sprovođenjem ideje: "nauka u narod". To je, naravno, vrlo lepo. Ali, zanemarena su jednostavna pitanja: za tu nauku potrebni su i ljudi, i biblioteke... Da biste u tom smislu bilo šta stvorili, morate, kao minimum, imati mrežu biblioteka... I šta ste kao rezultat svega toga dobili? Na nizu fakulteta su se pojavili oni profesori koje su zvali "kuferašima", među kojima je bilo i onih koji su istovremeno držali predavanja

na tri ili četiri takva fakulteta. Naravno da u toj trci sa fakulteta na fakultet, za studente nikada nisu imali vremena... Prema tome, to je bilo vreme potpune degradacije onoga što univerzitet znači...Srećom, naša arheologija nije doživela takvu sudbinu, jer se između ostalog nisu stvorile katedre za arheologiju, šta ja znam, u Sjenici ili Paraćinu.

- Da li je takva opasnost ikada zapretila?

- Pa, na svu sreću, nikada ozbiljno. Ali, kod muzeja se to i ostvarilo. Nastala je situacija u kojoj su preko devedeset odsto muzeja vodili ljudi-amateri, uz koje su radili stručnjaci. U to vreme, 50-tih i 60-tih godina, počinje infiltracija arheologa u te muzeje. Međutim, moram da među tim amaterima koji su vodili muzeje, izdvojim dve, po meni, više nego pozitivne ličnosti. To su Aleksandar Nenadović u Nišu i Velimir Ivanović u Leskovcu, koji su želeli da stvore te muzeje, ali zato nikada nisu, kada je arheologija u pitanju, uradili nešto na svoju ruku. Uvek su dolazili u Arheološki institut, razgovarali, konsultovali se, nudili mogućnost iskopavanja, pri tome ostavljajući arheolozima odluke o stručnim pitanjima. Njima nikada nije palo na pamet da na svoju ruku vode iskopavanja, oni su bili samo organizatori. Na žalost, drugi direktori muzeja nisu bili takvi, nego su sebe čak počeli smatrati velikim arheolozima, pa je često dolazilo i do sukoba, do povlačenja arheologa sa iskopavanja i slično. Tu je Grbić, o čijoj ličnosti inače imam krajnje pozitivno mišljenje, imao jedan stav oko koga smo se stalno sukobljavali. On je želeo da prikupi ljude, što je zaista bilo vredno pažnje. Ali to je proširio u toj meri da je svakog ko bi došao kod njega i rekao: "Mene interesuje arheologija", odmah uključivao u rad, što je, naravno, vrlo brzo dovelo do velikih teškoća.

- Danas, na žalost, još uvek većina tih manjih muzeja u unutrašnjosti ima nepromenjenu koncepciju: četiri uvodne vitrine sa nešto malo neolita, i zatim prelaze na etnografiju, u vidu preslica, i na noviju istoriju...

- Da, to je posledica ličnosti i obrazovanja samog direktora muzeja. U pitanju su najčešće ljudi koji dolaze na ta mesta,

a za te stvari nemaju ni spremu, niti ikakvoga razumevanja. I tu se, praktično, nije realno ništa moglo postići... Slična situacija je bila i u Makedoniji. I tu, kao pozitivne, mogu izdvojiti dve ličnosti. Petra Mačkića iz Bitolja, koji je želeo i da radi i da sarađuje, i, naravno, Galabu Palikruševu, koja nije bila arheolog, nego etnolog, i direktor Narodnog muzeja u Štipu. Ona je vrlo mnogo insistirala na radu na arheologiji. Sa njom smo Lalka i ja odlično sarađivali i sklopili trajno prijateljstvo. Ona je kasnije bila i direktor Arheološkog muzeja u Skoplju. Njena stručnost u bliskoj oblasti, kao i iskustvo koje je stekla u radu sa nama arheolozima, pozitivno su se odrazili u radu jedne tako specifične institucije kao što je bio Arheološki muzej.

O ranom terenskom radu

- Da li je osnivanje muzeja u manjim mestima u unutrašnjosti, o kome smo govorili, uticalo i na oživljavanje terenskih radova ranih 50-tih godina?

- Terenski radovi su u tom momentu nesumnjivo živnuli, ali ne mogu reći da je ta veza uvek bila najpozitivnija. Ostavljajući po strani one muzeje koji su sarađivali u velikim projektima, kao što su bili muzeji iz Niša, Požarevca, Kragujevca, Leskovca, u Makedoniji: Arheološki muzej u Skoplju i muzeji u Štipu i Bitoli, dolazi do krajnje negativnog stava tih novoosnovanih muzeja. Oni počinju da rade na svoju ruku, po inicijativi direktora, koji se, naravno, nisu razumeli u arheologiju, ali su želeli na napune svoje vitrine, ili da otkriju nešto spektakularno. U svakom slučaju, uvek je tu preovladivao duh senzacije i traženja blaga. Pre svega, izgubila se bliska saradnja Instituta, potom i Katedre, sa mnogim od tih muzeja. O izboru, odnosno značaju lokaliteta za istraživanje, jednostavno su, bez ikakvih konsultacija, odlučivali onaj amater na mestu direktora muzeja - na osnovu onoga što je on smatrao da je značajno, ili kustos muzeja - na osnovu onoga što je njega lično zanimalo. U jednom trenutku stvorena je apsurdna situacija. Sa formiranjem većeg broja muzeja dolazi i do većeg broja iskopavanja, ali sa formiran-

jem velikog, tačnije: prevelikog broja muzeja, došlo je do partikularističkih pojava, do razbijanja arheološkog materijala i do razbijanja koordiniranog rada naših arheologa.

- U kojoj meri tu snosi krivicu jedina institucija koja je raspolagala nekom zakonskom regulativom, i koja je nešto možda mogla da uradi - Komisija za izdavanje dozvola za arheološka iskopavanja?

- Da, mislite na Zavod za zaštitu... Tu su zavodi za zaštitu bili često vrlo tolerantni. Recimo, ja sam bio predsednik te Komisije za izdavanje dozvola. Uvek smo insistirali da stvari budu koordinirane, i da neko od uglednijih arheologa daje ton tim istraživanjima. Međutim, u zavodima se pojavila tendencija ka popuštanju i, bez dovoljno kontrole sa strane, prihvatani su projekti, koje su vodili ljudi za koje smo mi smatrali da im nisu bili dorasli. Međutim, po mom mišljenju, tu je Arheološki institut od prvog momenta mogao da uradi mnogo više. Đurđe Bošković, pored svih njegovih pozitivnih osobina, bio je preterano popustljiv. Između ostalog, nestali su oni sastanci arheologa koji su održavani u Institutu. Razbila se koordinacija rada i kontakt sa muzejima u unutrašnjosti. Ljudi su počeli samovoljno da rade...

Ja sam imao slučaj sa jednim našim kolegom ... Imao sam plan o projektu istraživanja jednog lokaliteta. Otišao sam na razgovor sa njim, jer je on bio na tom terenu. On je u razgovoru bio vrlo ljubazan, ali se nikada kasnije nije potrudio da dođe do realizacije tog projekta... Sličan je slučaj bio i u Vranju. Moja ideja je bila da se napravi jedan veliki projekat istraživanja gradina u Srbiji, onako kao što je to bilo urađeno u Bosni. Krenuli smo od Vranja. Jedna grupa kolega - Petar Popović, Mira Vukmanović - otišli su i radili prve godine. Međutim, posle toga sve je to otpalo, bukvalno zato što direktor Muzeja nije imao nikakvog interesa i razumevanja za taj rad, a jedinog arheologa koga je imao u Muzeju, otpustio je. Prema tome, vidite šta se sve dešavalo. U jednom momentu, kada je počelo osnivanje tih muzeja, od strane Zavoda je inicirana ideja da se njihove kompetencije ograniče. Pozvano je nas nekoliko da učestvujemo u tome kao komisija, ali dalje od toga nije se ništa

desilo. Mislim da tada direktor Zavoda više nije bio Surep Panić, koji je pripadao onoj grupi direktora koji su delovali pozitivno, jer su se oslanjali na saradnju sa Arheološkim institutom. Posle se to sve više gubilo, Bošković je popuštao, a muzeji uzurpirali naučne ingerencije. Zavodi su se sve više okretali ka srednjem veku...

O zavodima za zaštitu

- Da li je nastanak regionalnih zavoda tekao paralelno sa nastajanjem muzeja?

- Da... Bila je jedna ideja da muzeji i zavodi budu ista ustanova, ali je ona brzo napuštena. U Makedoniji se, međutim, to zadržalo. Zatim, u jednom momentu postojala je i ideja da se osnivanju tih muzeja pristupi planski... Pomenuo sam da je formirana čak i Komisija koja je trebalo da radi na izradi toga plana. Pored mene, mislim da je u njoj od arheologa bio i Jova Kovačević. Mi smo uradili jedan elaborat. Predviđajući opasnost da će muzeji početi da niču kao pečurke, mislili smo da je jedini način koji bi predupredio negativne posledice toga, da se napravi jedna regionalizacija Srbije i da u njoj postoji četiri - pet muzeja, s tim da oni na neki način budu vezani za Narodni muzej u Beogradu. Tako bi on bio centralna muzejska ustanova, a ovi ostali bi sa njim sarađivali. Ova ideja je najpre naišla na pozitivan odziv. Međutim, već posle treće sednice, odjednom, o tome se prestalo govoriti... Projekat je stavljen u fioku i nikada se kasnije o tome više nije razgovaralo. Na naše insistiranje da dobijemo bar neki odgovor, rečeno nam je: "Pa, to je suviše kruto". Mislim da je sve to imalo smisla, jer se Narodni muzej, spomenutom partikularizacijom muzeja, našao u jednoj gotovo komičnoj situaciji, da on praktično nema terena na kome bi mogao da radi, jer mu tamo negde to ne dozvoljava neki lokalni muzej. I tako, umesto da se napravi dogovor o saradnji, sve je razbijeno.

Spomenuću jedno naše rešenje. Mi smo, prilikom istraživanja Bubnja, sa Narodnim muzejem u Nišu imali dogovor da materijal sa jedne kampanje istraživanja dođe u Narodni

muzej u Beogradu, a ostalo da ostane u njihovom muzeju. Ne kažem da je ovo najidealnije, ali mislim da je u tom pravcu trebalo tražiti nekakvo rešenje kada međusobno sarađuju muzeji i Institut. Međutim, Institut je često zaobilazan, Narodni muzej je bio isključen iz svakog istraživačkog rada, pa je bio prinuđen da se snalazi kako zna i ume, da bi došao do svog materijala, ili terena.

- Jedna od stvari koja je vrlo očigledna na godišnjim sastancima Srpskog arheološkog društva, uprkos nastojanjima da se to prikrije, jeste animozitet koji, sa jedne strane, postoji između arheologa iz Beograda i arheologa iz malih muzeja u unutrašnjosti i, s druge strane, više ne samo kao prikriveni animozitet, nego i kao otvorena netrpeljivost između arheologa-zaštitara i onih koji ne rade u zaštiti.

- U potpunosti delim Vaše mišljenje. U Republičkom zavodu za zaštitu je radila Aleksandra Jurišić i sa njom smo imali dobru saradnju. U drugim zavodima, to baš nije išlo najbolje, jer je bilo vrlo samovoljnih arheologa po zavodima, koji su na svoju ruku radili, sami sebi izdavali dozvole.

- Tu takođe postoji jedna vrsta nadmenosti od strane arheologa koji smatraju da rade pravu arheologiju i gledaju sa visine arheologe-zaštitare, koji takođe rade jedan vrlo značajan posao. Da li bi u okviru studija uža specijalizacija za rad u zaštiti bila korisna, i kao način da se prizna dužan dignitet toj vrsti posla?

- To bi možda bilo korisno, samo što bi to zahtevalo jedan poseban smer. Kod arheologa-konzervatora, treba voditi računa i o tome da on treba da poseduje i određeni broj tehničkih znanja. U svakom slučaju, moglo bi se razmišljati o nekom posebnom smeru zaštite. Naravno, postoji i konzervatorski smer na arhitekturi, odakle se studenti smatraju i arheolozima u isto vreme. Mislim da je tu osnovni problem što se ljudi, koji po završetku studija odlaze u unutrašnjost, često prerano i potpuno osamostale u odnosu na nauku, a sa druge strane, preterano su zavisni od svoje lokalne sredine. Tako je danas došlo do toga da se dupliraju ili tripliraju istraživanja na

jednome lokalitetu. Jedno vreme je u modi bio neolit, danas više nije, ali se onda kopalo na svim mogućim naseljima vinčanske kulture, što je danas potpuno bespredmetno. Ako je ono što je o vinčanskoj kulturi urađeno, dovoljno da se znaju njeni okviri: kulturni, hronološki, regionalni, geografski, kakve god hoćete, onda bi sada imalo smisla da se u okviru te kulture uzme samo jedan lokalitet i da se iskopava na velikoj površini. Znači: dobiti kompletnu sliku o društvenoj, ekonomskoj strukturi, naselju, životu, svemu tome... Umnožavati materijal, da li ćemo imati sto ili sto pet lokaliteta vinčanske kulture na arheološkoj karti Srbije, to je potpuno beznačajno.

O izlaganju arheološkog materijala

- Drugi aspekt o kome bismo mogli govoriti, osim zaštite, jeste izlaganje materijala. Usitnjavanje muzeja u unutrašnjosti ima mnogo svojih loših strana. Međutim, i u svetu postoje slični primeri. U Grčkoj, na primer, u svakom malom mestu postoji nekakav mali, potpuno zapušteni muzej. Ali, zato je možda dobar primer Engleska, koja ima niz tih malih lokalnih muzeja, koji najpre lokalnom stanovništvu razvijaju nekakav osećaj prema lokalnoj kulturnoj baštini, a sa druge strane, nisu beznačajni i kao turistička atrakcija, na primer, muzej u Jorku.

- Da, apsolutno, to je sve tačno. Znači, problem je praktično u tome kako im dati pravu meru i pravi okvir.

- Kod nas, primer Muzeja Lepenskog Vira...

- On je pozitivan primer, kao takav. Na žalost - negativan onako kako je sve to prezentirano i stanjem u kome se nalazi... Kad smo imali međunarodni simpozijum o metalurgiji u Donjem Milanovcu, Dragoslav Srejski i ja smo se prosto pitali kako ćemo strane goste odvesti u posetu Muzeju Lepenskog Vira i kako da im pokažemo onu šupu i one potpuno raspadnute kuće...

- Za početak bi trebalo krenuti od našeg Narodnog muzeja u Beogradu i, konačno, sa akcijom izdvajanja Arheološkog muzeja, bar u posebnom prostoru. Jer, njegova sadašnja koncepcija prevaziđena je i nedostojna bogatstva materijala kojim on raspolaže.

- To bi bilo svakako jedno korisno rešenje... Minimum je bar ono kako je koncipiran Zemaljski muzej u Sarajevu. On je jedan muzej, ali ima svoje samostalno arheološko odeljenje, sa zasebnim i velikim prostorom. Jedino što je u istoj zgradi i spojen je zajedničkom upravom. Nešto slično su i Makedonci napravili u Skoplju. Sve je to Narodni muzej Makedonije, u čijem okviru se nalazi i Arheološki muzej... Koliko je to uspelo ili ne, to je sada drugo pitanje. Ali, ako je neuspeh, to nije zbog koncepcije, nego zbog slabosti organizacije.

- To je ideja XIX veka o kompleksnim muzejima, i sada bi svi voleli da imaju svoj Britanski muzej...

- ...Što smo i mi preuzeli i "razradili" u ideji da svako mesto ima svoj kompleksan muzej koji je išao od paleolita do NOB-a. To je isto bilo u ostalim socijalističkim zemljama... Ali, bilo je i drugih pokušaja: Rumuni su napravili jedan pokušaj sa izdvajanjem jednog velikog istorijskog muzeja, u kome bi bili izloženi samo reprezentativni predmeti iz svih epoha, a da pri tome ostanu i arheološki muzej. To, međutim, ne znam koliko je uspelo jer je to, opet, jedan monstr-muzej...

Prema tome, ja bih zaista išao na to da se izdvoji jedan veliki arheološki muzej, kao centralni, u ili van okvira Narodnog muzeja u Beogradu. Pazite, pre Prvog svetskog rata, u Narodnom muzeju arheologija takođe nije bila sama: u njemu je bilo izloženo sve, pa je i Etnografski muzej bio u sastavu Narodnog. Posle toga, došlo je do izdvajanja, ali je arheologija ostala u Narodnom muzeju, koji je, u stvari, jedan *mixtum compositum*. Pravog arheološkog muzeja, niti onkavog kakav je u Sarajevu ili Skoplju, nikada nismo imali. Interesantna je zamisao stvaranja većih regionalnih arheoloških muzeja, vezanih za centralni, u ovom slučaju Narodni muzej u Beogradu. Takav će biti Muzej Đerdapa, koji se nalazi u osnivanju u Kladovu.

- Koncepcije izlaganja smo se doticali na više mesta. Da li se Vama čini da moderne, i pomalo agresivne, ideje o načinu izlaganja arheološkog materijala, mogu biti korisne, ili ste pre skloni tradicionalnim principima muzejskog izlaganja?

- Znate, ja sam protiv ovih čisto estetizirajućih postavki muzeja, koje postoje, ne samo u drugim zemljama, nego i kod nas... Ja ne znam da li ste bili u Brislu da vidite njihov muzej. Tu, praktično, od arheologije nemate nikakve koristi. Meni se čini da tu treba naći jednu sredinu između onoga što je u tome rađeno posle rata u svim socijalističkim zemljama, i onoga što se radi danas na zapadu. Mislim da je tu jedna dobra sredina dobijena u muzeju u Sen Žermenu.

Bio bih, u svakom slučaju, za to da se u našim muzejima ilustruju arheološke faze. Jer, ako dajemo samo reprezentativan arheološki materijal, onda se to pretvara u jednu galeriju arheoloških predmeta. Trebalo bi ići za tim da se epoha objasni i da se ona ilustruje najkarakterističnijim predmetima. Naravno da u tome ne treba preterivati i zamarati posetioca. Zbog toga se i odustalo od onih starih muzeja XIX veka... Ja sam tako video bečki *Naturhistorisches Museum* odmah posle Drugog svetskog rata, dok je on bio u staroj postavci Morisa Hoernesa... Ili, pomenuo sam muzej u Sen Žermenu - u staroj postavci, još iz prošlog veka, njegove su vitrine bile prepune materijala, gde ste imali na hiljade kremenih noževa - praktično ceo depo, ogroman broj... Ali, napraviti jednu selekciju toga materijala, sa dobro, smišljeno odabranim predmetima, ilustrovati epohu i objasniti u uvodnim tekstovima, ne samo kataloga, nego i kod svakog odeljenja takvoga muzeja...

- Kome je muzej prvenstveno posvećen - arheolozima ili posetiocima?

- I jednima i drugima. Muzej sa svojim depoima, mora da bude apsolutno carstvo arheologa, a muzej sa svojim izložbenim delom posvećen je, kako široj publici, tako i arheologu. Šira publika treba da stekne neki pojam o tome šta arheologija sve daje, a stručnjaku treba da pruža sliku onoga što je najvažnije i najbitnije, što ga onda može podstaći da ide u depo

i da dalje radi. A mislim i da rekonstrukcije nisu nekorisne, samo mi se čini da je to stvar jednog tematskog muzeja, ili jednog izdvojenog muzeja. U krajnjoj liniji, to je Skanzen, ili izvanredni Muzej sela u Bukureštu. Kad god sam bio u Bukureštu, a to je bilo dosta često, išao sam da obiđem taj muzej, jer su meni, kao arheologu, ta arhitektura i izvesna rešenja tamo izložena, davali vrlo mnogo podstreka da rešim izvesne probleme, koji su mi se na iskopavanju pojavljivali, pa se odjednom pitam: "Šta je to?" Recimo one takozvane limitanske kuće na Pontesu, sa nekoliko velikih kamenova na koje se postavljaju direci, i onda se gradi. Tu rupa od kolaca nemate. Imate samo to kamenje. Isto to sam ja video u jednoj moldavskoj kući XVIII veka, u Muzeju sela. To me je jako inspirisalo.

O kolegama, starijim i mladim

- Približili smo se najnovijoj istoriji naše arheologije, generaciji koja dolazi neposredno posle Vas: profesori Srejšević, Vladislav Popović, Nikola Tasić, Brukner, gospođa Ljubica Zotović, gospodin Bora Jovanović... Kako je izgledao njihov izlazak na scenu?

- Manje bolno nego naš. Mi smo imali sa Vasićem jedan sukob generacija. To se najbolje vidi što niko od njegovih učenika starije generacije nije dalje sa njim saradivao, niko ga od njih nije nasledio na Katedri. Korošec, Benac, ja... svi smo otišli na drugu stranu. Sarija je otišao iz Beograda zbog Vulića. Ali, ni u Zagrebu, sa Hoffillerom nije bilo mnogo bolje, moram reći. Dakle, ta druga generacija došla je, pre svega, pod jakim uticajem Vasića, tako da je prema našoj generaciji u prvom momentu pokazivala izvesno nepoverenje. Moram reći da ni naša generacija nije bila preterano poverljiva prema njima. Nikada nije bilo direktnih sukoba, ali je bilo manje-više paralelnoga rada, bez naročitih kontakata. Međutim, to se relativno brzo popravilo. Tome je znatno doprinela Ljubica Zotović, koja je učestvovala na mojim iskopavanjima u Ražani, i sa kojom sam prvom blisko saradivao. Sa kasnijim generacijama, do najmlađih, uvek sam imao dobre odnose. To važi i za kolege i učenike iz

Makedonije. Kada sam nedavno išao u Skoplje, plašio sam se kako će to izgledati posle svega što se dogodilo. Sve je bilo po starom. I danas imam jednog kandidata za doktorat iz Skoplja. Izgleda mi da sam dobro prebrodio sukob generacija. Tako sam i sa srednjom generacijom na kraju došao do vrlo dobrih odnosa, i sada su to u punom smislu kolegijalni odnosi. Meni, naravno, više ne pada na pamet da započinjem velika iskopavanja i smatram da je vrlo dobro da je ta generacija preuzela na sebe taj zadatak. Pominjem Gomolavu, Gamzigrad, Viminacijum, Sirmijum, Caričin Grad...

- Profesorku Cermanović i profesora Srejševića zatekli ste na Fakultetu?

- Ja sam sa njima dvoma oduvek bio u vrlo dobrim odnosima. Sa Gavelom sam na Katedri bio u korektnim odnosima.

O sukobima i izbegavanju sukoba

- U kojoj meri se politika nezameranja negativno odrazila na našu arheologiju, odnosno običaj da se nikada javno ne izriče negativan sud o radu kolega? Uzmimo primer Vaše kritike iskopavanja kojima je rukovodio profesor Gavela, koja svakako nije bila uslovljena međuljudskim odnosom...

- Naša je velika mana, što nismo uvek spremni sami sebe da korigujemo. U krajnjoj liniji, danas moramo prema izvesnim stvarima, koje smo svi tolerisali, da budemo vrlo otvoreno kritični i da iznesemo svoj stav, ne u svoje lično ime, nego u ime ugleda naše arheološke nauke. Mislim da smo svi tu bili popustljivi, i da smo svi izbegavali takve sukobe. Ja lično sam retko tako nastupao, svega dva puta, i mislim da ću sada i treći put. Jednom sa Vasićem, tu smo nastupili svi zajedno, Benac, Korošec, Draga i ja, sa problematikom Vinče, koja je, kad je danas gledam, u izvesnim svojim stavovima možda preterana, ali koja je postavila stvar na pravo mesto. To smo uradili zato što

smo osećali potrebu i smatrali da je nužno da se to pitanje Vasićeve hronologije mora ispraviti, jer naša praistorijska arheologija inače izlazi iz koncepta prave arheologije. Tu, dakle, nema ničega političkog, ni ličnog, to je bio čisto principijelan stav.

Drugi je slučaj bio sa knjigom Džona Aleksandera (John Alexander). Napisao sam dva prikaza, u *Præhistorische Zeitschrift*, a drugi u *Starinaru*. Bio sam, priznajem, jako oštar, ali smatram da je to bilo apsolutno neophodno. Strahovita je bila ta publikacija. Čini mi se da je to imalo izvesnoga efekta. Prateći literaturu, vidim da se posle tih prikaza ta knjiga Aleksandera više ne citira. Sad dolazimo na treći momenat, gde, na žalost, nije čisto principijelna naučna arheološka stvar, nego da ima i političke pozadine, gde moramo reagovati... To je odbrana časti zanata.

Što se tiče Gavele, moram istaći, kad sam došao na Katedru, on je bio vrlo korektan. Nismo imali sukoba, jer, da se desio još sukob između nas dvojice, nastala bi katastrofa na Katedri. Ovako je ta stvar prošla. Uzajamna kontrola je uvek nužna, i ja sam se uvek trudio da sebe kontrolišem, baš kroz kontakte, saradnju i razgovore sa ljudima. Sa Bencem - pa i sa Milojčićem, možda još i više - često mi se dešavalo da nismo imali iste stavove. Onda bismo seli i raspravili stvari, pa se dešavalo da jedan od nas izmeni svoje mišljenje, još i pre publikovanja.

- *Sada dolazi jedna nova smena generacija. Čini se da će taj prelaz biti nagao i vrlo bolan.*

- Ja se strahovito bojim toga prelaza. Bojim se zato što dolazi do vakuuma, postoji suviše veliki razmak između onih koji odlaze i onih koji dolaze. Nema prelazne etape, prelazne generacije. Reći ćete, naravno, da je to naša krivica. Moja, Saše Ceramnović, Dragoslava Srejskića, Gavele, Jove Kovačevića, svih nas... Nije samo naša krivica. Mi smo se već decenijama borili za to da na Fakultet dođu novi ljudi, koji bi normalno prošli ceo taj *cursus honorum*, tako da kažem, i bili zreli da uskoče kad ova generacija ode. To nikada nije imalo uspeha. O tome se govorilo i na Naučnom veću Filozofskog fakulteta, čak i sa Ministarstvom... Uvek je to bilo prihvaćeno: "Da, da, to je apsolutno

neophodno, ali, momentalno nema para"... I to nemanje para se vuklo iz godine u godinu, tako da je generacija koja je sada došla, došla relativno kasno. Tako u ovom momentu nastaje vakuum, a tamo gde ne nastaje, bojim se da je još gore.

- *Drugi problem sa kojim se ta nova generacija suočava jeste izolovanost od svetske arheološke javnosti...*

- Da, mi smo imali kontakte pre svega sa Nemcima, jer su Nemci bili najotvoreniji za tu saradnju, ali i sa Englezima, Francuzima... Naši arheolozi su u velikom broju radili u Francuskoj školi u Atini, naročito dok je njen direktor bio Žorž Du (Georges Daoux), ali se ta tradicija zadržala i kasnije. Moja i sledeće generacije vodile su međunarodne arheološke projekte sa Francuzima, Nemcima, Amerikancima... Ja sam kontaktirao sa Hoksom (Hawkes), sa Čajldom (Childe)... Naravno, ja sam onda bio balavac... Čajld je bio vrlo zainteresovan, mi smo ga doveli u Beograd, bio je u Subotici da vidi Nosu, putovao je kroz Srbiju... Američki kontakti, bar što se nas tiče, ispali su manje-više neuspešni...

O Gordonu Čajldu i polihistorima

- *Kad smo već kod Čajlda, kakav je Vaš odnos prema njegovom radu danas?*

- Mislim da je Čajld odigrao veliku ulogu. Sa napretkom nauke, mnogo toga je odbačeno, ali je on u jednom momentu bio regulator pravca u kome je išla arheologija. Uz njega je u Nemačkoj bio Merhart, ali to u Austriji nije bio Pitoni, koji je došao posle dva velika profesora, Hernesa i Mengina. Nije ostavio za sobom taj trag kao Čajld i Merhart. Čajlda stavljam iznad svih, zbog njegove naučne superiornosti i zbog njegovog vrlo tolerantnoga stava. Čajld nije napadao i negirao, čak i ako je neko bio apsolutno protiv njega. Govorio je svoje mišljenje, ispravljao stvari i uradio vrlo mnogo u tome smislu.

- *Da li je vreme polihistora, ljudi koji na taj način obeležavaju jednu naučnu sredinu, možda zauvek prošlo?*

- Ja mislim da je prošlo, baš zbog specijalizacije. Treba se truditi da to ne ode dotle da svako vidi samo mali isečak svoje struke i izvan toga ne zna ništa. Ali, čini mi se da niko danas ne može sve da drži u glavi, da sve prati. Mora pratiti opšte tokove, ali ne može ulaziti u rešavanje svih problema sam.

28. mart

O porodici i deci

- *Vaše delo čini impresivnim i njegova obimnost. Ma koliko to zvučalo trivijalno, moram Vas pitati kako ste uspeali da pomirite naučni rad i život, s obzirom da ste zasnovali porodicu veoma rano, imali troje dece, unuke...*

- Ja i moja supruga, Draga Garašanin, od samog početka smo zajedno radili i bavili se naučnim radom. Imali smo sreću da je njena majka Ljubica Stanković, jedna vrlo stroga i pravična žena, preuzela veliki deo obaveza u negovanju dece. Da nje nije bilo, mi zaista našu decu ne bismo mogli da podignemo. Ona se u tome postavila kao stub naše porodice... Naravno da je ona bila žena staroga kova, i da je u vaspitavanju dece imala svoje poglede, i mi smo se trudili da u tom njenom pristupu neke stvari korigujemo. Pre svega, da naša deca budu što slobodnija u svojim mišljenjima i rasuđivanjima, a da ih mi samo u bitnim momentima kanališemo. Govorio sam im: "Ovo ili ono ipak nije onako kako ti misliš, razmisli dobro pre nego što doneseš odluku. Jer, ako ne vidiš danas možda ćeš videti sutra kada odrasteš"...

Naravno, to je vreme kada škola nije pružala pomoć u tom pravcu, niti je saradivala sa porodicom u vaspitavanju... Bitni su bili pioniri, ideološko vaspitanje... Možda je bila sreća u tome što smo bili mladi roditelji, i što smo u svemu bili naviknuti da od samog početka radimo pod prilično teškim uslovima. Ja sam, recimo, moju doktorsku disertaciju delom pisao u Narodnom muzeju, za šta sam zahvalan Veljku Petroviću, koji je imao veliko razumevanje za moju situaciju: "Radite svoju doktorsku disertaciju, a usput završavajte svoje muzejske poslove". I dolazi Veljko - koji nas je inače svaki dan posećivao, sve svoje saradnike - i vidi me za pisačom mašinom i pita me jednostavno: "Kako napreduje disertacija? Dobro je... 'Ajde samo, radite što više..." Imao je inače za sve mnogo razumevanja. Drugi deo disertacije sam onda radio posle podne, kod kuće. Tu je bilo teškoća, ali kao

mladi ljudi imali smo dovoljno energije da to savladamo. Kada sam radio disertaciju, bila je rođena naša najstarija ćerka Julija, koja se igrala oko nas... Rekli smo joj: "Tata sada radi nešto ozbiljno", upravo, ne: tata, nego: Milutin, jer su me uvek tako zvale... Ali, i Lalka i ja imali smo izvanrednu koncentraciju, tako da, ako prekinemo rad zbog nečega, uvek smo odmah mogli nastaviti tamo gde smo stali. Sve to mi nije smetalo, za razliku od kasnijih godina gde bi mi, priznajem, sve to mnogo teže padalo... Nesumnjivo je teško bilo vaspitati decu, ali danas mi je jasno da je to, sa jedne strane, zasluga moje tašte, a sa druge strane, zasluga i toga što smo bili puni energije i entuzijazma, želje da ozbiljno radimo i da nešto postignemo, i zahvaljujući tome smo savladavali i obaveze prema deci i obaveze prema svome radu.

O supruzi

- Vas je prosto nemoguće zamisliti bez Vaše supruge.

- Isto kao i ja, i Lalka je od malena bila zaljubljena u antički svet. Ona je, još kao učenica gimnazije, sama učila grčki, a latinski u okviru školskog predmeta... Njena majka družila se sa Ksenijom Atanasijević, koja je takođe bila zaljubljenik klasičnih studija, što je očigledno uticalo na nju, tako da se ona upisala na klasičnu filologiju. Već na prvoj godini klasične filologije, prosto se desilo da smo bili upućeni jedno na drugo, i naravno, odmah smo se zavoleli... Venčali smo se 1943. godine. Od početka smo sve naše ispite spremali zajedno, a potom, kada smo prešli na arheologiju, nastavili smo da radimo zajedno. Imali smo čitav niz zajedničkih iskopavanja. Naravno da smo se u našem individualnom radu bavili različitim oblastima ili različitim problemima. Kada bismo završili svoje tekstove, mi smo ih onda pregledali zajedno, stavljali primedbe, raspravljali o iznetim stavovima. Bilo je slučajeva kada se naša mišljenja nisu u potpunosti slagala, i onda je jedan objavljivao jedno, a drugi drugo. Jednostavno, uspeli smo da stvorimo jednu harmoničnu zajednicu, u kojoj smo uspešno mogli da radimo oboje. Kako su nam karijere krenule različitim putevima - ona se okrenula muzeju i muzejskom radu,

a ja Institutu i potom Fakultetu - moram priznati da sam ja bio u mnogo boljoj poziciji da se bavim naučnim radom. Zbog toga je ona na neki način ostala zapostavljena u odnosu na mene. Ja sam imao više slobode, već samim tim što je ona kao majka, i pored cele naše situacije, ipak više bila okrenuta prema deci nego ja. Ono što sam ja njoj davao, to su uputi na ključnu literaturu i sagledanje problema, jer sam bio u situaciji da mnogo više vremena posvetim čitanju nego ona. Ona je meni, opet, pružila jednu izvrsnu kontrolu, jer svakog čoveka, bez obzira koliko želi da bude objektivan, ipak može da povuče neka ideja, stav ili mišljenje, i uvek je poželjno da čovek ima nekog regulatora koji će ga na vreme upozoriti da možda nije otišao predaleko.

O ocu

- Kada smo počinjali ove naše razgovore, rekli ste da ne biste da govorite mnogo o porodici Garašanin. Danas, kada su ljudi opterećeni svojim ličnostima, delima i sujetama, to je dosta neuobičajeno.

- To je zasluga moga oca: od malih nogu sam bio vaspitavan u tome smislu. Uvek mi je ulivao u glavu da ne treba koristiti ono za šta ti nisi zaslužan. Ti, dakle, nisi zaslužan što si rođen sa ovim ili onim prezimenom, ono što ćeš ti biti, zavisi isključivo od tebe, tvog rada i onoga što ćeš ti sam stvoriti. Kada sam pošao u prvi razred gimnazije, otac mi je rekao: "Znaš šta, ja nemam nikakvih ambicija da ti budeš odličan đak... Meni je dovoljna trojka, dvojke neću - dvojka je tada bila slaba ocena - a sve drugo zavisi od tebe i od toga šta ti želiš da postigneš". On mi je, dakle, sa svoje strane dao jedno izvesno lično samopouzdanje, ali i osećaj lične odgovornosti, da sve što želim moram postići svojim radom. Možda zbog toga, on mi i nije nikada mnogo govorio o našoj porodici. Možda ono što je bilo najneophodnije da znam, da je ta porodica zaslužna, da je u ovoj našoj nesretnoj zemlji imala veliku ulogu, ali bez ikakvog potenciranja. Recimo, on mi nikada nije govorio sa zlobom ili sa neprijateljstvom, o Jovanu Ristiću, iako je između njega i Garašanina postojao veliki

politički sukob. To su, kako mi je on tada kao detetu objasnio, bila dva načina gledanja, u kojima su i jedan i drugi u nečemu imali pravo, a u nečemu ne, i da tako treba stvari posmatrati. Takav njegov način posmatranja učinio je da ja nikada nisam paradirao sa tim prezimenom i porodicom.

Ja sam još kao mali francuski naučio sa ocem, pošto je on bio francuski đak; majka je sa mnom radila nemački, a imao sam, kao mali, jednu guvernantu, Austrijanku iz Beča, Trudu Štolc, koja je posle postala porodični prijatelj. Tako sam i nemački znao još kao dete. Međutim, kada sam se upisivao u osnovnu školu, moj otac je rekao da on smatra da ja francuski dovoljno znam, ali da bi trebalo da naučim i drugi svetski jezik - nemački. Upisao me, na zgražanje načelnika Ministarstva prosvete, u nemačku školu u Beogradu. Ona u to vreme nije bila još obojena nikakvim nacional-socijalizmom. To je bila jako dobra škola, u kojoj su predavali i nemački i naši učitelji. Istoriju, recimo, naš, a geografiju nemački. Učio se i nemački i srpski jezik... Iz nemačkog jezika i geografije imali smo jednu izuzetnu nastavnicu, gospođu Andrić, Nemicu, Berlinu, koja je bila udata za Srbina, izuzetno objektivna, nije pravila nikakvu razliku između naše i nemačke dece. S druge strane, imali smo odličnu učiteljicu Srpkinja, Angelinu Pantić iz Vranja, koju su okupatori 1915. ili 1916. navodno hteli kao mladu učiteljicu u Vranju da streljaju, ali ju je spasao jedan nemački oficir... I moj otac je sa njom razgovarao i zahtevao da ja ne smem, zbog svog porekla i porodice, da budem različito tretiran od druge dece, već potpuno izjednačen, a da razlike mogu nastati samo kao rezultat mog ličnog zalaganja i rada...

O poetici arheologije

- Da poštujemo vašu želju i da ne govorimo više o Vašoj porodici... Da li u arheologiji možemo govoriti o poetici - otkrića, stvaralaštva, istraživanja?

- Izvesna poetičnost stvaralaštva sigurno postoji, i bez takvog osećaja nećete mnogo uraditi. Jer, ako se sve svede na to

da vi nešto otkrijete i da iz toga napravite senzaciju, onda niste mnogo u arheologiji odmakli. Mislim da je poetika ili, možda, romantika u arheologiji u svakom arheologu usadana, i da bez entuzijazma te vrste on ne može da radi. Kada dođete na jedan lokalitet i počnete da iskopavate, vi nikada ne znate da li i u kojoj meri ćete ili nećete uspeti. Bilo je lokaliteta od kojih nisam očekivao ništa posebno, a pokazali su se veoma značajni... Tada dolazi do izražaja ta arheo-poetika koja vas u jednom momentu povuče, i vi ste možda u jednom trenutku skloni, a tome je svaki arheolog podložan, da neke stvari onda i predimenzionirate. Međutim, u tom trenutku se postavlja pitanje vaše dalje samokontrole.

Prema tome, poetičnost je neophodna svakom arheologu...

Ali, ona prestaje onoga momenta kada vi pristupite tumačenju svojih nalaza i rezultata, kada ne smete imati više taj individualni doživljaj, jer taj doživljaj sada pretačete u ono što je realno postignuto. Treba izdvojiti poetičnost od realnosti. Intuicija je čisto individualna stvar, ali mislim da arheolog bez intuicije ne može da postoji. Kad postavljate prvu sondu, tu postoji nešto što je možda intuicija, u izvesnom smislu iracionalno. Sakupili ste sve podatke, znate otprilike gde bi trebalo da radite, ipak ostaje pitanje da li baš na ovom ili onom mestu. Tu dolazi do izražaja intuicija.

Savršenu intuiciju imao je Miodrag Grbić, što je bilo izuzetno značajno za sve njegove arheološke radove. Na žalost, zato što uslovi pod kojima je radio nisu bili baš najbolji, a i zbog njegove lične dispozicije, tako da kažem... On se oslanjao na svoju intuiciju, intuitivno je nešto konstatovao, i posle toga je to prezentirao često bez dovoljno argumentacije i podataka. Mislim da je intuicija kod arheologa nužna isto toliko koliko i poetika, ali da i ona mora da stane istog onoga momenta kada staje poetsko raspoloženje, tako da kažem. To jeste, od onoga momenta kada se krene na obradu materijala i dokumentacije, više ni intuicija ni poetika ne pomažu, nego samo racionalni pristup stvarima. Želja onda može da postane bolest, vrlo opasna stvar koja se javila i kod niza naših mladih arheologa, naročito onda kada je došlo do prekida objedinjenosti arheološkog rada i

kada se sve razbilo na niz manjih muzeja i zavoda za zaštitu. Mnogi ljudi koji su otišli u manje muzeje i radili tamo, pokazivali su tendenciju i samouverenost da mogu sve sami da rešavaju, oslanjajući se prvenstveno na svoju intuiciju. Onda su bez racionalnoga sagledanja stvari počeli da rade na izvesnim lokalitetima, na kojima nije bilo nikakve potrebe raditi, smatrajući da će doći do nečega senzacionalnoga, a zatim, od svega toga, trudili se da u senzaciju pretvore podatke koji su u suštini samo jedan mali elemenat u dopunjavanju već postojećega. Mnogi ljudi smatraju da je nužno i da moraju da postignu rezultate kojima će srušiti sve što je bilo pre njih.

O Praistoriji Srbije

- Vi ste autor Praistorije Srbije, koja predstavlja sumu znanja o praistorijskim kulturama na ovom prostoru. Šta je, posle tog kapitalnog dela, ostalo kao pitanje koje Vas još uvek zaokuplja?

*- Praistorija Srbije je za mene sumiranje rezultata do kojih se došlo, kako mojim radovima, tako i radovima drugih, u poznavanju praistorije ovoga područja, do momenta kada je ona izašla. Kad sam je pisao, bio sam potpuno svestan da su izvesni delovi nedovoljno, nepotpuno obrađeni, zato što materijala nema. Izvesni delovi su prezentirani i interpretirani na nivou tadašnjih dostignuća nauke. Ako danas posmatram *Praistoriju Srbije*, ja bih rekao da ona beleži do čega se došlo u to vreme. Već u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, u one dve knjige u kojima sam saradivao, zatim u mom prikazu praistorije Balkana u *Cambridge Ancient History*, koji je šire zahvatao prostor, ali u kraćoj formi, ja sam mnogo šta iz *Praistorije Srbije* morao da promenim. Danas, isto tako ima mnogo stvari koje bih u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* morao da dotaknem ponovo. U mojim godinama, trudim se da se sve ono što je ranije učinjeno dovede na pravu meru. *Praistoriju Srbije* treba posmatrati kao sumiranje onoga što se dotle znalo, kao sumiranje rezultata nauke u jednom momentu, sa interpretacijom na osnovu tada raspoloživoga materijala. U izvesnim elementima, to se već*

menja u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, utoliko što se vraćam na dva velika problema praistorije: to je, pre svega, neolit, pogotovu u vezi sa novim rezultatima u istraživanju početaka metalurgije - procesa stvaranja eneolita u jugoistočnoj Evropi, odnos neolitskih prema eneolitskim kulturama. Drugi problem je revidiranje opet velikoga preokreta - prelaz iz bronzanoga u gvozdeno doba. Za prvu temu - neolit - okviri su već potpuno jasni, i sada u tim okvirima, na osnovu novog materijala, revidiranja starog materijala svog i drugih istraživača, trudim se da doprinesem rešavanju pitanja početaka metalurgije. Što se tiče prelaza sa bronzanog na gvozdeno doba, stvari su još uvek nedovoljno raščišćene. Tu se, možda, više vraćam na onu prvu etapu rada, to jest na utvrđivanje novog hronološkog okvira, koji se sada menja, i na njegovu interpretaciju.

O latenu

- Zanimljivo je da se u svome radu niste mnogo bavili pitanjima latena?

- Zaista nisam. Pisao sam o latenu samo, tako da kažem, okvirno. To je danas postala veoma popularna tema. Laten je pre II svetskog rata objašnjavao isključivo najezdom Kelta, a zatim nalazima Skordiska u našim krajevima. Meni je veoma značajna ona druga, autohotona komponenta, dako-getska u centralnoj Srbiji, ilirska u Crnoj Gori i na zapadu, koja se sučeljava sa Keltima. U jednom članku u zborniku posvećenom profesoru Boš-Gimperu (Bosch-Gimpera), dokazivao sam da se o latenu kod nas može govoriti tek od momenta Aleksandrovooga susreta sa Keltima 335. godine na Dunavu. Insistirao sam na tome, pozivajući se na jedan podatak kod Strabona, da Kelti u našim krajevima žive izmešani sa starosedelačkim stanovništvom - da je jedna komponenta keltska, a da drugu treba tražiti u mešavini starosedelačkog stanovništva sa pridošlim Keltima, i da su, u stvari, Skordisci mešavina ta dva elementa. To je, eto, jedna teza koju sam nabacio, i nisam je dalje razrađivao.

Danas je laten vrlo aktuelan, na tome se mnogo radi i čini mi se da je taj posao pošao u sasvim dobrom pravcu, da se tom problemu pristupa vrlo obazrivo. Niti je sve keltsko, niti je sve starosedelačko; začeta je simbioza - stvari se ne posmatraju crno-belo. Osim toga, smatram da u ranom Rimskom Carstvu postoje izvesni elementi, enklave, koje i dalje žive. Mislim da je to toliko široka oblast, pogotovu što je nerazrađena, neistražena, da je bilo nemoguće da se i njome intenzivno bavim, pogotovu što ova tema zahteva i nova iskopavanja, koja su donekle i započeta.

- Spomenuli smo vaša iskopavanja na Pontesu i latenske autohtone elemente. Ipak, od ovog lokaliteta očekivano je više... Jeste li bili razočarani?

- Meni to ništa nije smetalo. Jeste, moglo se očekivati nešto sasvim drugo od onoga što je realno sagledano. Ipak, kada sam se rešio da prihvatim Pontes, bilo mi je bitno da je to jedan od onih lokaliteta, gde se kontinuitet sigurno može pratiti - što pokazuju izvori - od Trajana, dakle od prve pojave Rimljana, formiranja jednoga rimskoga utvrđenja na tome terenu, do Justinijanovog vremena, to jeste do VI veka. Prema tome, kod Pontesa mene nije zanimao toliko Trajanov most. Naravno, on jeste važan, ali je za mene bilo bitnije da je to jedan dobro očuvan lokalitet, da pruža mogućnost da se sagleda ceo raspon rimskog boravka, tako da kažem, organizacije na tome mestu, od Trajana do Justinijana. Naravno, očekivao sam i prve manifestacije Slovena sa kraja VI i početka VII veka, koje nismo našli. Jer, ipak na Pontesu postoji jedan diskontinuitet. Između Justinijanovog Pontesa i slovenskog naseljavanja postoji jedan razmak od skoro dva veka. Prvobitne Slovene nismo tu našli.

- Kako onda objašnjavate interpretaciju materijala sa Ušća Slatinske reke kao ranoslovenskog, ako se slažemo da ovu vrstu nalaza treba očekivati na ovom prostoru?

- Ja ne poznajem materijal sa Slatinske reke, ali sam vrlo skeptičan u pogledu tih ranih Slovena. Pojam onoga što je najranije slovensko je u arheologiji prilično jasno definisan. To su

radovi Venera, Ribakova... Vladislav Popović je vrlo mnogo u tom pogledu učinio, služeći se ostavama rimskog i vizantijskog novca, čime je ukazao na momenat kada se Sloveni pojavljuju. Opipljivih nalaza je malo. Takođe, ono što znamo da je slovensko IX i XI veka, danas je vrlo jasno opredeljeno, ne toliko našim radovima, koliko radovima u drugim slovenskim zemljama. Mi, za sada, po mom saznanju, na Đerdapu sigurno imamo materijala tog vremena, od IX/X veka nadalje. Svaki pokušaj natezanja toga materijala u jedan raniji period je više nego problematičan, jer nema nikakvih praktičnih dokaza. Kad bih ja imao jedan horizont sa takvim materijalom, sigurno datiran novcima, ostavama i tako dalje, onda bih rekao da je ono što mi datiramo u X vek zaista počelo ranije. Ali, toga za sada izgleda nema. Svako natezanje je pokušaj da se Slovenima silom pripiše veća starost u ovim krajevima, da se to protegne na jedan raniji period. Ja ne sumnjam da slovenskih elemenata toga doba ima, ali ono što je dosad nađeno, nije to. Zašto se na Caričinom Gradu pojavljuju elementi Slovena u VII veku, a nema ih na Dunavu, gde su morali da pređu, to nam nije jasno, ostaje za budućnost da se objasni. Možda su Sloveni tu prelazili u grupama i nisu se zadržavali, otišli su dalje.

O posleratnoj ideologiji

- Je li posleratna ideologija ostavila traga u srpskoj arheologiji?

- Posle rata, bilo je izvesnih pokušaja da se usmerimo u određenom pravcu. Ne mogu da kažem da su to bili pritisci u pravom smislu reči. Recimo, tada se radilo u sindikalnim podružnicama, pa je bila i sindikalna podružnica muzeja. I u toj podružnici sam ja, konkretno, dobio zadatak da prikazem Engelsevo *Poreklo porodice, privatne svojine i države*. I ja sam to prikazao. Ali sam isto tako rekao, možda se danas malo čudim svojoj hrabrosti, da Engelsova ideja o prvobitnoj zajednici, kako je on zamišljao, nije arheološki dokazana, da je Engels pisao u drugoj polovini XIX veka, da je od toga vremena arheologija

znatno napredovala, i da nije potvrdila njegove ideje. To nije bilo primljeno sa oduševljenjem, ali nije bilo ni odbijeno. Možda sam imao sreću da je radove podružnice vodila Liza Bihalji, koja nije bila komunista - frontovac, nego je, zajedno sa Otom Bihallijem, bila pravi internacionalista. Drukčije je gledala na te stvari, a ne šematski i kruto. Situacija se bitno promenila posle savetovanja u Niškoj Banji, gde su svi arheolozi nastupili zajedno i, kada je bilo reči o ideologiji, zauzeli ovaj isti stav, tako da pritisaka nije bilo. Naravno, meni se, na primer, desilo, dok sam pisao o problemu kontinuiteta u arheologiji, da sam još pre kongresa u Ljubljani bio prilično oštro kritikovan, da je čak traženo da se taj rad ne štampa. Zašto, nikad mi nije postalo jasno; međutim, ipak je taj rad štampan.

O evropskim kolegama

-Koga ste od evropskih arheologa posebno cenili?

- Posebno sam cenio Gordona Čajlda i Bitela, koji su se svojim naučnim stavovima suprotstavljali nordijskoj teoriji. Merhart je u Nemačkoj napravio veliku arheološku školu, koju je orijentisao na metodološki ispravan i temeljan način. Jako sam cenio Boš Gimperu, koga sam takođe poznao. Izvanredno je poznao latensku kulturu. Naravno, i Džona Evansa, koji je počeo nova istraživanja na Kritu i izvršio mnoge korekcije u onome što je u neolitu Krita bilo urađeno. Milojčića sam jako cenio, bez obzira na naše lične prijateljske veze, i bez obzira na to što se povremeno nismo slagali. Kad sam bio gostujući profesor u Hajdelbergu, sedeli smo i raspravljali, nekada do duboko u noć. Smatram da je Milojčić doprineo vrlo mnogo tome da se definitivno razbije nordijska teorija. Naravno da mnoge njegove tadašnje postavke, naročito kada je reč o hronologiji, više ne stoje, ali Milojčić je bio jedan šok u arheologiji. Njega su u Nemačku doveli Merhart i Bersu. On se nije trudio da taj šok ublaži, naprotiv, u svojim nastupima je išao gotovo do skandala. Nemci u prvo vreme nisu mnogo voleli Milojčića, kasnije je stekao i niz dobrih prijatelja, na primer,

Miler Karpe, Verner. Ipak, Nemci su se uvek trudili da privuku ljude, i tako su shvatali i Milojčića. Za njih je on predstavljao nemačku nauku.

Moji veliki prijatelji u inostranstvu bili su i Jon Nestor i Emil Konduraki. Nestor je na mene jako uticao kao naučnik. On je 1933.godine objavio u *Berichte de Römisch-Germanische Kommission* studiju o stanju istraženosti praistorije u Rumuniji, koja je bila odlično metodski i kritički urađena, i koja je dugo bila osnov za sve radove u rumunskoj praistoriji. Rumuni su imali dobru Parvanovu školu, ali Nestor je najdalje otišao u tom pravcu. Kad sam ja pisao za taj isti *Berichte RGK*, o neolitu i bronzanom dobu u Srbiji i Makedoniji, uglavnom sam se inspirisao načinom na koji je on to uradio, i to sam napisao i u uvodu. Mi smo vrlo mnogo kontaktirali. Upoznali smo se u Lundu, na jednome sastanku saveta Međunarodne unije za praistoriju i protoistoriju, i postali vrlo dobri prijatelji, što smo ostali do kraja njegovog života.

Drugi moj veliki prijatelj bio je Emil Konduraki, arheolog-antičar, koji je izvanredno mnogo učinio u Međunarodnoj asocijaciji za jugoistočnu Evropu pri UNESCO-u, za dobru saradnju među balkanskim arheolozima. On je bio generalni sekretar te organizacije, čovek vrlo širokih pogleda, vrlo kulturn i izvanredan diplomata, što je u toj saradnji bio jedan od osnovnih kvaliteta. Njegov je princip bio, i toga se do kraja života držao, da na ovome buretu baruta, kako je govorio za Balkan - što je, uostalom, tačno - da naučnici treba da nađu sve ono što zbližava njihove narode, i da tu najuže sarađuju, a da u spornim stvarima pokušaju da nađu zajednički jezik. To je bila vrlo pozitivna akcija, koja sada dolazi u krizu, zato što je i pomoć UNESCO-a sve manja. Ipak, ja i danas kontaktiram i sarađujem sa ljudima sa kojima smo u Asocijaciji godinama radili. Svi su ostali na liniji koju je postavio Emil Konduraki.

Od albanskih kolega, imao sam veze sa Prendijem, sa Islamijem donekle. Mi smo bili, Benac, Lalka i ja, na I ilirskom kongresu, koji je sedamdesetih održan u Tirani. Bili smo izvanredno primljeni, to je gostoprimstvo zaista bilo na najvišem nivou. Videli smo sve što smo želeli, obišli smo praistorijske gradine na severu Albanije, vodio nas je Islami. Prendi je uvek

bio izvanredno komunikativan, otvoren u razgovorima. Treba razlikovati zvaničnu politiku i stav tih ljudi. Sa malim izuzecima, oni su se svi ponašali izvanredno prijateljski i pokazivali intenzivnu želju da sa nama sarađuju. Posle toga, jednog momenta smo Sima Ćirković i ja bili direktno apostrofirani u vezi sa *Ilirima i Abancima*, od strane tadašnjeg predsednika Akademije, Aleksa Bude, koji je napisao da je šteta da su naučnici kao što u Garašanin i Ćirković, podlegli pritisku politike. Mi nismo, naravno, odgovorili. Sam autor, kad sam se kasnije sreo sa njim, rekao mi je u četiri oka: "Vi ćete razumeti". Naravno da sam razumeo.

Moram pomenuti i Joana Papadimitrija i Spirosa Marinatosa, koji su, jedan za drugim, bili generalni direktori starina Grčke, i otvorili mi vrata svih grčkih muzeja, što je velika stvar. Vodili su me i na svoje terene, i kod Marinatosa smo Lalka i ja deset dana gostovali na iskopavanju Tere. Najzad, i lični prijatelji Wolfgang Den (Wolfgang Dehn), profesor u Marburgu, kod koga sam stanovao, dok sam, kao gost, tamo predavao, i Hristo Danov, sa sofijskog Univerziteta, sa kojim sam se jako zbližio i prijateljio.

7.april

O Akademiji i Memorandumu

- Kakva je uloga Akademije, kao najviše nacionalne naučne institucije, i arheologa u njoj, u razvoju arheologije, pa i u nekim širim društvenim kretanjima?

- Ta uloga, mislim, tek treba ozbiljno da započne. Izvesne stvari su na neki način pokrenute, na primer projekat arheološke karte Srbije. Na žalost, ostalo je na tome da nema finansijskih sredstava... Imali smo muke da popravimo jedan kompjuter... Neophodno je da Arheološki institut opet postane institut Akademije. Na tome se danas radi, iako je u samoj Akademiji bilo nekih latentnih otpora, čiji mi razlozi nisu jasni.

- Kada spominjemo Akademiju, pominje se veza Memoranduma i Načertanija Ilije Garašanina...

- Dobar deo akademika nije uopšte znao... Čulo se da se radi na nekakvom memorandumu, taj memorandum koji je kasnije provaljen u štampi, tačno je da nije dobio definitivnu redakciju, mada ne znam koliko bi on bio njome izmenjen. Ali, ja sam, recimo, Memorandum video onda kada je u javnosti napravljena ona kampanja protiv Akademije, i kada je to počelo da se deli ispod ruke, na ulicama. Tad sam ga prvi put pročitao.

O okupaciji Dubrovnika

Što se tiče Ilije Garašanina, meni se čini da je on u istoriji XX veka jedna od najviše zloupotrebljavanih ličnosti, u kome god hoćete pravcu. Prvi put sam to shvatio kada sam 1941.godine otišao iz Beograda, sa još dva moja školska druga, u želji da pobegnemo od Nemaca i da se negde priključimo vojsci. Rezultat je bio da smo se užasno namučili, i da smo, na kraju krajeva,

dospeli do Dubrovnika, gde smo ostali mesec dana i potom se vratili u Beograd. Kad smo došli, Dubrovnik su držale ustaše, a kad smo vozom stizali u Dubrovnik, paralelno sa nama, putem su u grad ušli italijanski vojnici. Italijani su nas spasli. Držanje Italijana u Dubrovniku tih prvih dana je izgledao vrlo... Da upotrebim izraz koji se može shvatiti sasvim pogrešno... Izgledalo je vrlo simpatično. To je bilo nekako veselo. Talijani su svakodnevno, ujutru, i oko šest uveče, dolazili i kod Orlanda dizali i spuštali zastavu, uz sviranje himne. To je bila svečanost, svi su dolazili i smejali se... Sa Italijanima se vrlo lako uspostavljao kontakt. Mi smo bili balavci i nismo bili svesni situacije. Postali smo svesni tek kad smo hteli da se vratimo u Beograd, i kada su dozvole za putovanje izdavale, s jedne strane, lokalne vlasti, koje su bile ustaške, a s druge strane Talijani. Jedan od nas poznao je jednog od tih sa ustaške strane, bivšeg beogradskog studenta, i razgovarao je sa njim. Ovaj je rekao: "Da, da, dobićete dozvolu, ali ćete se vratiti preko Slavanskog Broda". Slavonski Brod je bio sabirni centar za logore. Onda smo otišli kod Italijana, koji su nam, naravno, bez ikakvih problema, dali dozvolu da idemo preko Višegrada. Mi, kažem, pošto nismo bili mnogo svesni, tako iznajmimo jedan motorni čamac i krenemo u Cavtat, da se prošetamo. Danas mi u toj situaciji to više ne bi palo na pamet. I vraćamo se, posle policijskog časa. Idemo Stradunom, naletimo na italijansku patrolu. To se sve završilo sa "Bonasera", "Bonasera", i otišli smo dalje. Sećam se razgovora sa jednim talijanskim oficirom, koji je kukao i jadikovao da je rata dosta, da je to strašno, da je on bio u Abisiniji, i da je taman mislio da će sad da se vrati kući, međutim, evo, poslali ga u Jugoslaviju. I onda nastane: eeee... aaaa... i tako dalje... sa onom tipičnom gestikulacijom. I kaže: "Kad smo dobili to naređenje, izađe pred nas naš komandant - pukovnik - i mi smo vikali: *quattro anni basta!* A on je odgovorio: Ja sam celog života u vojsci, šta mislite kako je meni?!" To je, otprilike, slika toga kako su Italijani izgledali. U to vreme je bilo još veselo, posle je bilo strašno, kad je došlo do kaznene ekspedicije u Crnoj Gori, onda je bilo jezivo. Ali, Italijani sami po sebi nisu ni u kom slučaju bili naklonjeni niti da ratuju, niti da nekog maltretiraju. Jedino što je, međutim, bilo simptomatično, to je da, kad smo ušli paralelno sa

Italijanima u Dubrovnik, prvo su svuda bile hrvatske zastave; posle nedelju dana to je svedeno na polovinu, posle dve nedelje bile su samo talijanske zastave.

Da se vratimo na Memorandum. Kažem: prvi put sam video šta znači prezime Garašanin, kad sam došao u Dubrovnik, kad smo uzeli neke hrvatske novine, u kojima je na prvoj strani pisalo sve protiv Srba, i navodio se zloglasni Ilija Garašanin. To je bio moj prvi šok, jer je bilo prilično neprijatno sa tim prezimenom da sedim tamo. Srećom, došli su Italijani, pa se to tako i završilo. Za vreme posle rata, Ilija Garašanin je jednostavno svrstan u imperijaliste i nacionaliste. I to, kako od zvanične vlasti, tako, s druge strane, od disidenata van Srbije. I za Hrvate anti-jugoslovenske, i za Jugoslovene prorežimske, i za oficijelnu Jugoslaviju, Ilija Garašanin je bio šovinista, nacionalista i sve najgore. Međutim, imam utisak da ljudi koji su to pisali, kao i posle toga, ljudi koji su pisali pozitivno o njemu, ali u istom smislu, nisu nikada pročitali Načertanije. U Načertaniju nesumnjivo postoji nacionalni program Srbije, koji je potpuno razumljiv u XIX veku, u vreme kada imate Garibaldija, sve druge nacionalne pokrete, i kada je taj nacionalni pokret došao i u Srbiju. Međutim, Ilija Garašanin je baš u Načertaniju izričito odvajao Srbe od ne-Srba. U krajnjoj liniji, njegova ideja je bila jugoslovenska, ako hoćete - protojugoslovenska. On strogo vodi računa o drugim narodima: treba im davati sva njihova prava, treba da imaju punu slobodu i, ako hoće da se priključe nečemu što je, međutim, onda na višem nivou nego što je sama Srbija, oni to i mogu. On je sarađivao sa katoličkim fratrma u Bosni, on je izričito govorio da bosanskim Muslimanima treba dati punu versku slobodu.... Bio je za vrlo uzak kontakt sa Bugarima. Sa njima je taj pokret uzeo čak vrlo velike razmere, tako da je bio čak jedan bugarski program o stvaranju zajedničke države na tim osnovama - dakle, nikako na osnovama ekskluzivnog nacionalizma. Srbija bi bila jezgro jednoga šireg pokreta u čije rešavanje on nije zalazio, ali je nabacivao tu ideju, uz sve ograde. Dakle, mislim da je tu suština Garašaninovog Načertanija. Mislim da je u tom smislu njegova ideja bila vrlo avangardna. Veza između Memoranduma i Načertanija je, smatram, čista kombinatorika, pogrešna interpretacija. To je problem naše novije istorije, afir-

mislanje srpske istorije na pogrešan način, što danas u javnosti ide do karikature, kada se govori o vinčanskom pismu kao preteči ćirilice, o poreklu Slovena, bolje Srba, na Balkanu, kada se govori da su Srbi u stvari bili prvi Sloveni... Sve je to jedan zakasneli izvitopereni romantizam... Načertanije Ilije Garašanina, onakvo kakvo je, ne bi danas bilo primenjivo, ali, za svoje vreme i epohu kad je nastalo, ono je imalo puno smisla i bilo sasvim na svome mestu, i vrlo objektivno. Ovo je, naravno, nekompetentno mišljenje jednog arheologa, ne modernog istoričara.

O hapšenju

Na vedrije teme, mogao bih da ispričam nešto o tome kako su izgledali naši prvi izlasci na teren, kad smo počeli ta rekognosciranja, koja je organizovao Arheološki institut. Pre svega, bili ste odmah sumnjivi, ako se šetate sa fotografskim aparatom. Ivan Zdravković je, kad je išao na Brzi Brod - Medijanu, i na Čele-kulu, seo u tramvaj. Stigao ga je milicioner na motociklu, izvukao iz tramvaja, zato što je imao fotografski aparat. U Makedoniji, Deroko je takođe uhapšen. Pokazao je dokumente koje je dobio od Komiteta za nauku, kulturu i obrazovanje, ali ih milicioner nije priznao. "Samo od tvoja OZNA na moja OZNA". Drugo nije vredelo. Jova Kovačević i ja smo doživeli prvo naše hapšenje na rekognosciranju u ovčarsko-kablarskoj klisuri. Išli smo iz manastira Blagoveštenja, tamo smo stanovali, jer niste imali drugde gde da se smestite. Išli smo da obidemo neko selo bliže Čačku - Pakovrača - jednim kamionom. Onda je jedan čovek počeo da nas ispituje šta i kako radimo. Obojica smo imali fotografske aparate, nekakvu terensku opremu.... Rekli smo da idemo u to selo, da radimo arheologiju i tako dalje... Obišli smo selo i sad se vraćamo, seoskim putem izbijamo na drum... Na drumu stoji jedan džip, iz džipa izlazi jedan čovek u kožnom kaputu, drži ruku s desne strane, na džepu. Očigledno je šta se u tom džepu nalazi... Zaustavlja nas i pita ko smo i šta smo. Mi počnemo objašnjavanje sa njim, izgleda

da smo ga ubedili... Traži nam fotografske aparate, da ih otvori, mi kažemo da je to nemoguće, jer će nam uništiti film. On popušta: "Dobro, dodite sutra kod mene u Čačak, u OZNU", uzme aparat, obeća da neće uništiti filmove, ali će nam ih vratiti tek kad u međuvremenu proveri. Čovek nas lepo pusti, mi sada krećemo drumom da se vratimo u manastir. On je otišao svojim džipom za Čačak, mi idemo u suprotnom pravcu. Posle jedno dvesta metara u susret nam dolazi jedan čovek sa mašinkom uperenom prema nama, u pratnji još dvojice sa revolverima. Mi mu objasnimo da smo s onim razgovarali. On očigledno nije imao poverenja... Kaže da će nas odvesti u Ovčar-banju, u stanicu. Mi krećemo, nas dvojica napred, oni sa oružjem iza nas. Srećom, naletimo na glavnog inženjera koji je radio na brani, koji je bio moj komšija iz Beograda. Kad nas vidi, zgrane se. Kažem: "Evo, 'apse nas". On im objasni, i tako nas puste. Dok su nas sprovodili tim putem, a pored puta su radili nemački zarobljenici. Jedan nas gleda, smejući se i zviždi *God Save the King*. Drugi dan, pošto smo otišli i dobili aparate nazad, vraćamo se nekim kamionom, i opet na tom putu stoje zarobljenici, ja vidim onoga što je zviždao. Sad ja njega gledam i zviždim *Deutschland Über Alles*. Odlično smo se razumeli...

O muzejskim poverenicima

- *Vrlo rano se pojavljuju i meštani u ulozi takozvanih muzejskih poverenika, ali i prodavaca arheoloških nalaza.*

- Tu saradnju uglavnom uspostavljaju lokalni muzeji. Tako je Aca Nenadović, direktor Muzeja u Nišu, imao svoje seljake u Ravni, Malči... po celoj okolini. Ti su ljudi često dolazili na kafu kod njega u muzej. On ih počasti, razgovara sa njima, a onda mu oni donesu materijal ili daju podatke o mestima gde postoje lokaliteti... On je zaista tu saradnju sa njima dobro organizovao. Nešto slično je u Leskovcu uradio i Velja Ivanović. I naš Narodni muzej u Beogradu je imao svoje saradnike... Tu je bio čuveni Panta Urošević - čika Panta iz Vinče, koga su seljaci zvali Panta-čeprkalo. On je u muzej dolazio jedanput mesečno

da proda razne predmete koje je sakupljao po obali. Uvek smo se cenjkali... On je čak pojedine predmete malo doterivao. Na primer, donese nam jednu statu tu perfektno obojenu crvenom bojom. Kako smo mu ponekad pokazivali da su na pojedinim komadima očuvani tragovi boje, on je odlučio da nam donese jednu bojenu statu tu... Ja mu kažem: "Panto, izvini, ali ovakve nisi mogao da nađeš"... Posle je "proširio delatnost" i nije dolazio samo u Narodni, nego i u Muzej grada, da vidi gde će dobiti bolju cenu. Jednog dana, u Gradskom muzeju sedimo Lalka i ja, dolazi Panta i pita nas da li možemo da mu izradimo penziju. Još od Vasićevog vremena on skuplja arheološke predmete, koje je prodavao i Vasiću i zašto on ne bi sada dobio penziju, jer je već star i ne može više tim poslom da se bavi.

O falsifikatima

- Da li ste se često susretali sa falsifikatima, osim Pantinih bojениh figurina?

- Pa, falsifikati na koje smo mi nailazili su u suštini bili vrlo naivni... Ja sam jednom pogrešio, odnosno - mislim da sam pogrešio. Postojala je Draškovcijeva zbirka u Svilajncu. On je imao dosta materijala, koji je hteo da proda Narodnom muzeju. Doneo je te stvari... Među njima je bila jedna vaza latenskog oblika, koja mi je delovala jako čudno, i po boji, i uopšte, po celokupnoj izradi... Nisam mogao da nađem nikakve analogije i rekao sam: "Ovo neće da uđe u Muzej". Tek posle više godina, prateći rumunsku literaturu, video sam da postoje takve stvari u dako-getske keramici. Naravno, shvatio sam da sam bio pogrešio i da u pitanju nije bio falsifikat... Sećam se zatim jednog seljaka iz Kostola, Dimitrije Džadžić se zvao, koji nam je u dva-tri maha doneo neke stvari vrlo različitog karaktera. Sa njim je jako teško išlo pogađanje, sa višesatnim cenkanjem. Ali, nije hteo da nam kaže podatak o lokalitetu. Jer, uvek će vam seljak ako hoće nešto da proda, vezati to za ono što zna da je sigurno staro. Tako je ovaj znao za Trajanov most. Prema tome, sve što je nađeno i što je donosio bilo je sa Trajanovog mosta. A tu je bilo

i neolita i bronzanog doba, Rima, i jedva sam uspevao da iz njega izvučem podatak o mestima nalaza... Jednom mi je doneo jednu ciglu na kojoj je bila urezana predstava Trajanovog mosta. Setite se da je još Vasić u *Starinaru*, mislim 1907. ili 1908. godine, pisao o jednom takvom falsifikatu koji je dolazio iz tog kraja. Sve je to bilo urađeno krajnje nevešto. Ali, nepobitan dokaz da se radi o falsifikatu je to što je on smatrao da ispod predstave treba da napiše na rumunskom Podul lui Traian - Trajanov most. Radeći i pregledajući zbirke naših muzeja, u svakom slučaju mislim - naravno, ne računajući novac - da nema mnogo falsifikata. Ima, naravno, drugih zanimljivih slučajeva. Dve velike srebrne grivne sa naspramnim zmijskim glavama i velikim očima, danas izložene u Narodnom muzeju u Beogradu, donosi nam neki seljak Petronijević, iz sela Visibabe kod Užičke Požege. Predmeti su autentični, to je očigledno, ali po obliku, karakteru apsolutno iz Makedonije. Pitamo ga odakle je, kaže: "Iz Visibabe". Nama je sve to vrlo sumnjivo. Falsifikat nije. Po mojoj logici, to iz Visibabe ne može nikako da bude. Ponovo insistiramo na mestu nalaza, on vrda, izbegava odgovor... Ipak, otkupimo grivne, sa podatkom "Iz Visibabe". I kad smo Jova i ja išli na ono rekognosciranje sa hapšenjem, mi dodemo do Visibabe i nađemo tog seljaka i ponovo pokušamo da saznamo mesto nalaza. On ponovo izbegava odgovor: "Pa, ne znam,... Nisam ja to našao, nego moj brat..." I ostane na tome. Posle dve godine, povedemo razgovor o tim grivnama. Ja sam ih, inače, već publikovao... Tu je bila i Dušanka Vučković-Todorović. Ja im ispričam celu priču o tom Petronijeviću iz Visibabe. A ona mi kaže: "Ja sam bila profesor gimnazije u Prilepu, čiji je direktor bio Petronijević iz zapadne Srbije". I tako se ispostavi da je u pitanju bio brat ovoga iz sela Visibabe. Bilo je jasno da su grivne, u stvari, nađene u Makedoniji.

O neobičnim ličnostima u srpskoj arheologiji - Radoslav Galović

- U našoj posleratnoj arheologiji postoje i arheolozi koji su slavu stekli svojim neobičnim ličnostima, a ne naučnim radom. Ko je od njih ostavio poseban utisak na Vas?

- Pa, Radoslav-Bata Galović je bio jedna takva neobična ličnost. Pre svega, jedan čovek vrlo jake volje, koji je uspevao da se nametne drugima, koji su kao arheolozi bili mnogo jači od njega, ali slabije ličnosti. On je istovremeno bio i čovek koji je imao velike ambicije u arheologiji. Interesantno je da je arheologiju iznenada napustio, otišao u nekakav biznis i da nikada posle toga više nije imao kontakta, ne samo sa strukom, nego ni sa kolegama sa kojima je radio, među njima, ni sa mnom, ni sa Lalkom, koja mu je bila šef, i sa kojom je bio u dobrim odnosima. Bata Galović je imao tu osobinu da pokuša da uzme sve u svoje ruke i da bude prva ličnost. U izvesnome smislu je i uspeo. On je bio primer arheologa-reportera, kako sam to rekao i za Mariju Gimbutas. On, recimo, krene razgovor o nekom pitanju sa nekim od nas, sa Lalkom ili sa mnom: "A šta je ovo, a ono?..." I posle tri dana nam to licitira kao svoje zaključke. Što god da je radio, manje-više je radio po tragovima drugih. On čak objavi ono isto što ste vi već publikovali...

Sergej Karmanski

Jedna od ličnosti koju nikada ne mogu do kraja da sagledam je Sergej Karmanski. On je nesumnjivo vrlo vredan, vrlo mnogo toga je sakupio, i po interesantnosti toga materijala i radova o njemu, ušao je u literaturu. Jednog momenta želeo je da studira arheologiju, upisao se, ali se posle toga razboleo i više nikada nije dolazio i prestao je sa studijama. Umeo je da priređuje neke proslave, koje su bile jako čudne... U radu je arheološki vuk-samotnjak. Baš ovih dana, vidim u onoj paranoidnoj Kljakićevoj knjizi, da on citira Donju Branjevinu i navodi

jedan podatak, pozivajući se na jedan razgovor sa Karmanskim, koji je, navodno, bio razgovarao sa Robertom Ehrichom. I sada, u toj Kljakićevoj knjizi, pored svih drugih nemogućih kombinacija, vratolomija i ludosti, doslovce piše da je Robert Ehrich rekao da u Peabody Museumu ima 20 sanduka materijala sa američkih iskopavanja u Starčevu. Naravno, to je sada krađa našega materijala, deo opšte zavere protiv našega naroda, naše nauke... Sam papa je za to verovatno izdao naređenje, mada je Ehrich bio protestant, ali kakve to veze ima za Kljakića? To su sitnice... Međutim, i ja i Lalka smo jako dobro poznavali Ehricha i bili veliki prijatelji. Ne verujem, jednostavno ne mogu da verujem, da je to Ehrich Karmanskom rekao. Ehrich je mogao da kaže jednu drugu stvar, a onaj sa kim je razgovarao očigledno ne zna dobro engleski jezik. Ehrich je mogao reći da je bilo 20 sanduka materijala iz Starčeva. To je potpuno tačno, jer u Narodnom muzeju, o čemu sam već govorio, mi smo naišli tačno na 24 neraspakovanih sanduka materijala sa američkih iskopavanja iz Starčeva. Lalka je, pošto je radila disertaciju, tražila dozvolu od Ehricha, kao jedinog živog istraživača Starčeva, da taj materijal upotrebi za svoj rad. Ehrich joj je to dopustio. Znači, podatak o tih 20 sanduka je tačan, ali ne u Americi, nego u Narodnom muzeju u Beogradu... Došao sam do zaključka da ipak ta priča može da potiče od Karmanskog. Čuo sam da je Karmanski izlagao svoje teorije o Starčevu i starčevačkoj kulturi na nekim skupovima. Sve to može biti Kljakićevo rekla-kazala. Ali, po mom saznanju, Karmanski nije javno demantovao Kljakića. To je, kao korektan čovek i kolega, morao da učini.

Gospoda Kirsanova

- Postoji jedno drugo zanimljivo ime koje je gostovalo u arheologiji, gospoda Nina Kirsanova.

- Gospoda Nina je jedan fenomen posebne vrste. Pre svega, ona je, kao student arheologije, bila starija od svih svojih profesora. Vrlo vredno je studirala i želela je samo da se prema njoj nikako ne postupa posebno, s obzirom na njen ugled i

godine. Dok je bila sa nama na iskopavanjima u Belotiću i Beloj Crkvi - učestvovala je u dve kampanje - pričala nam je kako je u mladosti imala dve strasti: ili da bude arheolog, ili da bude balerina. Pretegao je balet. Kad je završila sa svojom baletskom karijerom, potom je bila koreograf - radila je predstave u Danskoj, Atini... Mi smo baš jednom bili u Atini kada je ona postavila jedan balet, i ona nas je pozvala da prisustvujemo... I na kraju počinje da se bavi vrlo intenzivno arheologijom... Čitala je vrlo mnogo, znala mnogo, ali, naravno, o svemu je imala svoje posebno mišljenje. Kada dođemo na teren, studenti koji idu sa nama obraćaju joj se sa: "gospođa Kirsanova". "Nju, ja njet gospođa Nina, ja kolegistica Nina". I svi su morali da je zovu "kolegistica Njina"... Sećam se da sam joj dao jedan tumult da radi... Naravno, rekao sam joj: "Znate šta, gospođa Nina, pardon, kolegistica Nina, to je komplikovan posao, nećete moći sami sve da radite i kontrolirate, i ja ću Vam dati jednog kolegu, da bude pored Vas i da Vam pomogne kad nešto zatreba"... To je sve prihvatila u takvoj formi, tako da je sve lepo funkcionisalo. Velike poteškoće su jedino dolazile kada smo radili dnevnik. Jer, ja sam uvek svakome ko vodi jedan tumult davao da vodi svoj dnevnik, a ja sam vodio centralni dnevnik. Tako smo zajedno pregledali te dnevnike. Ja bih njima ispravljao njihov tekst, a iz njihovih dnevnika sam dopunjavao ono što sam eventualno propustio... I sad se to čita po podne, svako normalno čita svoj dnevnik... Dolazi gospođa Nina i njen opis jednoga profila... Čita i kaže: "...i onda jedna fljeka u obliku glave krokodila..." Ja sedim prema njoj, studenti stoje iza nje i valjaju se od smeha, a ja moram da ostanem ozbiljan. To je bila nemoguća situacija... Ali, kada mi je u Belotiću ćerka Julija dobila zapaljenje srednjeg uva, Nina je insistirala da, po blatu i kiši, ide sa nama u Belu Crkvu, udaljenu četiri kilometra, da nas prati do lekara.

Magistrirala je kod profesora Glumca. Ja nisam prisustvovao toj odbrani, ali igleda da je bilo izvesnog nerazumevanja. Profesor Glumac je, verovatno, sve shvatio suviše ozbiljno. Magistarski je bio neka njena lična satisfakcija i ništa više. Nikome nije mogla da naškodi. Onda je htela da kod mene radi doktorat sa temom "Balet u antici". Ja sam to prihvatio, moram priznati i zbog toga što sam znao da to neće

završiti, jer, već je bila jako umorna. Rekao sam joj: "Radite vi to polako, gospođa Nina"... Godinu dana je radila. Dolazila je ili kod nas, ili sam ja odlazio kod nje, da razgovaramo o njenom radu... Posle toga se više nije nikada javila. Imam utisak da ju je vreme ipak sustiglo i da je to prevazilazilo njene mogućnosti i njeno stanje... Inače, sa mnom je bila na terenu i u Skupima, šezdeset i neke godine... E, tu moram da priznam da sam sa njom imao muke... Sećam se da smo na izvesnim mestima, gde smo hteli da ispitamo temelje građevina, postavljali sonde upravo na zid. Te sonde su bile dosta duboke i preko njih se prelazilo na nekoj dasci. Nina je, pošto-poto, htela da, kao i svi ostali, prelazi preko tih daski. Prelazi i počne da se klati... Neko pritrči da je pridrži, a ona to resko odbije: "Njet, njet,...ja mogu". I stalno sam strepeo da joj se nešto ne desi...

Milan Pindić

- Među tim osobenim ličnostima je svakako i gospodin Pindić.

- Pindić je jedna potpuno posebna ličnost. Jedna čudna neobična pojava. Pre svega, počev od toga što nikada ne znate kakvog ćete ga sledeći put videti, recimo u razmaku od dva-tri meseca. Jednom će biti sa bradom i obrijane glave, a sledeći put sa velikom kosom i obrijanom bradom... U svakom slučaju - osobenjak. Jedno vreme u Muzeju u Požarevcu, spavao je u ormanu. Nije imao još stan. Razgovaram sa njim i on mi kaže da naveče u svojoj kancelariji obori orman, otvori vrata i legne da spava, a ujutru ga uspravi... Vidao sam ga posle toga često na terenima u Viminacijumu. Dva-tri puta sam išao sa njim i na neka rekognosciranja... Najneobičnije rekognosciranje, zapravo najluđe, mi je bilo kad sam išao sa njim i jednom kolegicom, takođe osobenjakom... Dolazimo do jednog mesta i sednemo, i Pindić, galantan, pravio je komplimente... A ona pobesni... I sad, ja pokušavam da ih smirim. Pindića molim da prestane, a on mi kaže: "Pa, ja ništa loše ne radim"... Na terenu se uvek izolovao - na Viminacijumu je radio one svoje "top-sonde", koje su prak-

tično bile probne sonde, kako bi se videlo da li tu ima nešto ili nema... I uvek se vraćao sa izvanrednim materijalom u onom svom čuvenom ruksaku. Onda dođe u podne, istrese ceo taj ruksak na sto... Malo je, naravno, bilo teže konstatovati da li je to bilo iz nekog, i kog sloja... U stvari, čovek koji je sebe jako dobro zabavljao...

Kakvi su arheolozi?

- Na kraju ove priče o neobičnim individuama, možemo i da postavimo pitanje: da li su arheolozi, u principu, neobične individue? Da li malo treba biti na svoju ruku, da bi čovek bio arheolog?

- Takvo mišljenje je prilično ustaljeno u našim krugovima. Jedna dama, koja je bila direktorica Zavoda za zaštitu spomenika kulture, sa kojom sam ja inače dobro sarađivao, u jednom razgovoru o arheologiji jednom mi je rekla: "Pa jeste, ja uvek tako kažem, mora neko da bude udaren mokrom čarapom, pa da radi arheologiju".

- Da li Vaše iskustvo sa arheolozima i rad sa njima potvrđuje to?

- Ja ne bih rekao da potvrđuje... Naprotiv, mislim da su arheolozi, što slabo ko veruje, u suštini vrlo realni... Arheolozi su, ako hoćete, jedna velika internacionala... Jako vole da malo popiju, da se provesele, sastaju se, pomalo ogovaraju, pričaju priče, ali arheolozi su ljudi koji stoje sa dve noge na zemlji. Više su osobenjaci oni koji zamišljaju da su arheolozi, pa onda izmišljaju nemoguće teorije, koje mogu da idu do šizofrenije... Stvar je u tome što većina sveta radi posao koji ne voli. Na primer, ljudi su svršili prava i rade kao neki činovnici. Njima je taj posao nešto što je krajnje dosadno, čega se otarase sa istekom radnog vremena. Njima, ili intelektualcima kojima je jedina literatura novine, tim ljudima neko ko je arheolog, ko je posvećen svojoj profesiji, može da izgleda kao neka razbarušena, ekstravagantna osoba.

- Kada biste mogli ponovo da birate, da li biste ponovo bili arheolog?

- Nesumnjivo... Meni je sada samo žao što zbog spoljnih i ličnih razloga ne mogu više da idem na iskopavanja. Jer, ona su meni mnogo značila i bila sastavni deo mog života.

14.april

ARHEOLOGIJA BALKANA

- Tokom svog naučno-istraživačkog rada bavili ste se prais-torijskom - sa izuzetkom paleolitske, mezolitske i donekle latenske epohe - i antičkom arheologijom. Vaš terenski i kabinetski rad, dakle, tiče se najvećeg dela repertoara arheološke građe na centralnom Balkanu. Kako se sa godinama povećava broj mladih arheologa koji od Vas traže savete, čini nam se umesnim da poslednji deo naših razgovora posvetimo nekim gorućim pitanjima naše struke, odnosno da načinimo pregled Vaših trenutnih stavova o praistoriji i antičkom periodu na našem tlu.

Neolit - nastanak i razvoj

Vaša Praistorija na tlu Srbije izašla je 1973.godine, i u međuvremenu su terenski i analitički radovi doveli do potrebe da se pojedini stavovi podvrgnu proveru. Nadam se da ćete se složiti da je problem neolita ilustrativan primer ovakvog stanja stvari. On je utoliko složeniji, što se njegova problematika, sa jedne strane, posmatra regionalno - u okviru Jugoslavije, odnosno centralnog Balkana, a sa druge, u kontekstu procesa koji se odvijao na jednom znatno širem prostoru, od Anadolije i Bliskog istoka, pa do evropskog kontinenta.

- U rešavanju pitanja nastanka neolita, kao prve zemljoradničke kulture na području Balkanskog poluostrva, postoje dva osnovna pristupa: autohtonistički i difuzionistički. Autohtonistički pristup podrazumeva da se civilizacija u određenim područjima razvijala potpuno nezavisno, i da je postojala interna evolucija, bez ikakvih dodira sa drugim oblastima i sa drugim kulturnim manifestacijama. Difuzionistički, naprotiv, zagovara da je razvoj ljudske civilizacije potekao iz jednog ili

nekoliko velikih centara, i da je odatle potom vršena distribucija na široke prostore diljem sveta. Naravno, to su osnovne postavke jednog i drugog pristupa, i, shvaćene kruto, ovako kako sam ih formulisao, one su obe potpuno neprihvatljive i netačne. U suštini se pokazuje da su procesi bili mnogo komplikovaniji i da ima elemenata, u izvesnim momentima, kroz čitavu istoriju čovečanstva, i jednoga i drugoga pristupa, to jeste: i difuzionističkog i autohtonističkog. I jedan i drugi, shvaćeni doslovno, imali su svoje štetne posledice i nekad su dovodeni do apsurdna. Na primer, panevropistička teorija, koju je među arheolozima zastupala Pija Lavioza Zamboti (Pia Laviosa-Zambotti), koja smatra da se celokupna svetska civilizacija razvila iz izvesnih centara koji su, u suštini, najbliži Evropi, i u samoj Evropi. Išlo se do toga da su se, recimo, bez obzira na razlike u vremenu i na ogromne prostorne razlike, pojave neolita u jugoistočnoj Evropi i na Mediteranu povezivale sa izvesnim pojavama, naročito u keramici, kod američkih Indijanaca.

Međutim, ni lingvistika nije bila mnogo dalje od toga. Postoje lingvisti koji su elemente Indoevropijana nalazili i u afričkim jezicima, što je isto tako potpuno apsurdno. Takođe, difuzionistička teorija pokazala se veoma štetna, politički opasna kad su u pitanju Indoevropijani i njihova najstarija prapostojbina. Tu su i arheologija i lingvistika išle ruku pod ruku: arheološki je to poznata pangermanska Kosinina škola, u lingvistici su to gledište zastupali izvesni ugledni lingvisti, i to ne samo lingvisti iz Nemačke, nego i iz drugih zemalja, među kojima, uz izvesna odstupanja, čak i Paul Krečmer (Kretschmer). U vreme kada je ta teorija nastala, a to je bilo krajem XIX veka, prais-torijska arheologija je bila vrlo slabo razvijena van Nemačke, tako da je postojala jedna ogromna disparatnost u prikupljenom arheološkom materijalu između severa Evrope sa Nemačkom i Skandinavijom, i juga, delom i centralne Evrope. Otuda je izgledalo da su ovi krajevi mnogo siromašniji u toku razvoja neolita i kasnijih praiistorijskih epoha. Tako je Kosina zastupao gledište da su izvesne pojave, koje su se posle toga pokazale kao potpuno slučajne u praistoriji južne i centralne Evrope i Mediterana, da su te pojave imale neke sličnosti sa onim u severnoj Evropi. Prosto, ne vodeći računa o razlici u vremenu, jer

je upoređivao stvari iz različitih perioda, i ne vodeći računa o nedovoljnoj istraženosti, ni o tome da se ne može ustanoviti kontakt i veze između tih područja, tvrdio je da su neolit i evropska civilizacija nastali na severu. Tako je nastala nordijska teorija. Pošto su, međutim, Germani, Nemci prvenstveno, pa i skandinavski narodi, naseljavali ta područja, onda je došlo do toga da se smatralo da je, u stvari, kolevka civilizacije na severu Evrope, kod Germana. Pošto su Nemci naslednici Germana, oni bi bili nosioci celokupne civilizacije. U vreme nacional-socijalizma, to je, naravno, iskorišćeno politički; u tome je učestvovao izvestan broj arheologa koji nisu baš bili naročito istaknuti kao veliki naučnici, ali koji su prihvatili tu teoriju i služili joj. Među njima posebno treba pomenuti Hansa Rajnerta (Reinert), koji je u to doba žario i palio u Nemačkoj, i jedan niz manje poznatih, koji je iščezao bez traga, kada se ta teorija konačno srušila.

S druge strane, autohtonistička teorija takođe je imala svojih ekscenčnih pojava. U jednoj interpretaciji Šafarikove prvobitno difuzionističke, a potom, što se Balkana tiče, autohtonističke, teorije iz prve polovine XIX veka - koju je već početkom ovoga veka Niderle (Niederle) potpuno opovrgao - u toj Šafarikovoj teoriji se tvrdilo da je poreklo Slovena na Balkanu. To je, naravno, odraz jednog romantičnoga pristupa nauci, koji se nije mogao zadržati. Međutim, takav pristup primenili su i drugi balkansko-slovenski istoričari, a naročito kod nas u Srbiji, kada su neki istoričari smatrali da je prapostojbina Slovena na Balkanu, i da su Srbi najstariji narod na svetu. U Hrvatskoj je to išlo u jednome drugome pravcu, u pravcu vezivanja za Gote, gotsku teoriju i za Ilire. Te teorije su propale u prvim decenijama XX veka, ali se povremeno još uvek oživljavaju, pa čak i u naše vreme. Tako postoje ljudi, većinom doduše nestručni, ali, na žalost, i nekoliko stručnjaka-arheologa i istoričara, koji zastupaju ovu teoriju iz koje su potekle knjige kao *Srbi, narod najstariji*, jedna pamflet-knjiga Ljubomira Kljakića, neke serije emisija na televiziji, neki članci u dnevnoj štampi. Moram da kažem da to što se danas ponavlja, uglavnom, nije do sada našlo odjeka u naučnoj literaturi, ali je duboko prodrlo u javnost. Time se to populariše bez ikakvih argumenata i dokaza, romantičarski i politički.

Naravno, i jedna i druga teorija, i difuzionistička i autohtonistička, prihvaćene i prikazane, interpretirane na taj način, ne mogu se održati. Moram reći da je u difuzionističkoj teoriji bilo i drugih, mnogo razumnijih i ozbiljnijih zahvata, koji su, međutim - u tome smislu profesor Srejović ima pravo - velikim delom bili pod uticajem stare izreke: *Ex oriente lux*. Zbog visokoga razvoja civilizacije na Bliskom Istoku, došlo je do toga da se preteruje u interpretiranju veza Bliskog Istoka i Anadola sa Evropom, iako te veze ni u kom slučaju ne treba isključiti - one sigurno postoje.

Ja sam, kada je reč o neolitu, u svojim prvim radovima zastupao jednu izmenjenu formu, jedan izmenjeni vid difuzionističke teorije, ili difuzionističkog pristupa, koji sam nazvao sukcesivnim migracijama. Naime, prvi zemljoradnici su nesumnjivo prve žitarice i prve domaće životinje dobili sa Bliskoga Istoka, jer se žitarice koje se pojavljuju u neolitu, u divljem stanju pojavljuju samo u tom području, negde između Irana, Anadola, Palestine, oko Mesopotamije. Isto tako, i prve domaće životinje, ovca i koza, nepoznate su kao divlje na Balkanu i po Evropi, sem na nekim mediteranskim ostrvima, pa su i one očigledno bile preuzete, došle su sa Bliskoga Istoka. Dakle, zastupao sam mišljenje da su zemljoradnja i stočarstvo prvo korišćeni u tim krajevima, a da su se zatim prenosili dalje u Evropu, i to najpre u jugoistočnu Evropu, dakle, konkretno, na Balkansko poluostrvo. Primitivni zemljoradnici išli su postepeno ka zapadu i severu, tragajući za novim obradivim zemljištem. Pošto je prvobitna zemljoradnja, to znamo, bila ekstenzivna, vršeno je takozvano cikličko obrađivanje zemlje: to znači da su se na jednom području naselile pojedine grupe ljudi, koje su koristile zemlju dok se god ona ne bi ispostila, pa su zatim išli nešto dalje, i na jednoj određenoj teritoriji, obilazeći od mesta do mesta, posle izvesnoga vremena, vratili se na ono mesto odakle su bili krenuli. Imali su najpre svoja područja. Posle toga, u vezi sa povećanjem broja stanovnika, sa demografskim porastom, morali su delom da se odvoje i da krenu dalje. Tako su se sukcesivno, postepeno širili sa juga prema severu, i prenosili zemljoradnju.

Ovu teoriju sam definisao u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1954.godine. Sličnu teoriju je izneo Borislav Jovanović, u

Starinaru, ako se ne varam broj XIII-XIV, gde je pisao o takozvanim gradacionim migracijama. Naime, da su se zemljoradnici raširili na jedno izvesno područje, i da se tu stvorio jedan sekundarni centar kulture, odakle se posle išlo dalje i da je tako vršeno, opet prvenstveno migracijom, širenje neolitske zemljoradnje. Međutim, već 1966.godine, u vezi sa novim istraživanjem i rezultatima, bilo je jasno da se ovako uprošćeno, linearno, kao sukcesivna migracija, stvar ne može objasniti i da su procesi bili mnogo složeniji. Na Prvom balkanološkom kongresu u Sofiji, 1966.godine, zajedno sa Jonom Nestorom, bolje sam definisao taj pojam sukcesivne migracije: da se, u stvari, radi o procesu koji nije isključivo migratorni, nego da u njemu, isto tako, postoji i onaj drugi elemenat, koji se danas najčešće naziva imenom akulturacije, to jest da su, naravno, zemljoradnici jednoga kraja dolazili u kontakt sa ljudima iz daljih oblasti, time što su se širili, recimo na izvesna područja gde su razvijali zemljoradnju. Tako su ovi drugi preuzimali od njih zemljoradnju, a zatim i druge tekovine materijalne kulture. Odnosno, onda je došlo do formiranja lokalnih, regionalnih centara materijalne kulture, koji se razilaze među sobom, koji stvaraju lokalne, regionalne kulturne grupe. Dakle, u procesu sigurno postoji migracija, ali je ona samo jedan elemenat, a ne manje važan elemenat je akulturacija. On je sigurno delovao da starije stanovništvo mezolitskog perioda, koje se bavilo lovačko-sakupljačkom privredom, preuzme zemljoradnju, i potom, sa jedne izvesne zajedničke osnove, razvija se dalje i formira svoju kulturu.

Ovo isto gledište prvobitno je zastupao i profesor Srejović u časopisu *Archaeologia Jugoslavica IV*. Kasnije, posle otkrića Lepenskog Vira, on se, međutim, više priklonio autohtonističkoj teoriji, nalazeći argumente, koji nesumnjivo postoje, da je Lepenski Vir, kao mezolitska, dakle još uvek skupljačko-lovačka privreda, došao do najvišega stepena razvoja u toj formi ekonomike, od koje je bio samo jedan korak ka zemljoradničko-stočarskoj privredi. Ali, oni taj korak nisu učinili. Posle njih se javlja starčevačka kultura, kao najstarija neolitska, ili proto-starčevačka, te prema tome, to bi bio elemenat čistoga internoga razvoja od lovačko-sakupljačke do zemljoradničke privrede. Međutim, kao što sam ja evoluisao u svojim gledištima, i Srejović

je, u izvesnom smislu, proširio, odnosno dopunio svoje stavove. On je o tome pisao nekoliko puta, poslednji put u časopisu *Anadolica* za 1993.godinu, gde ističe veoma veliki značaj autohtonoga elementa, ali i da je moralo biti i međusobnog prožimanja raznih ljudskih grupa, preuzimanja uticaja i širenja kulture, pa, kako on kaže, u nekim slučajevima, čak i migracija, mada verovatno lokalnih i regionalnih. Prema tome, danas se može govoriti o jednome procesu asimilacije stanovništva, i preuzimanja tekovina sa strane, i o izvesnim migracionim kretanjima.

Ako posmatramo neolit Balkana, ja sam to prvi put jasno formulisao u *Prace Archeologicke 21* krakovske akademije nauka - ja mislim da je 1978.godina. U Krakovu je održan jedan simpozijum o počecima neolita. Istakao sam da na Balkanu u ranome neolitu, kada počinje prva zemljoradnja i prva iskustva sa stočarstvom, postoje tri velika kulturna kompleksa, to znači tri velike kulturne regije, koje čine posebne celine. U svakoj od tih regija odvija se poseban razvoj, ali na zajedničkoj bazi. To je, u suštini, razvoj iz starijeg u srednji neolit. Stariji neolit je period prvih početaka zemljoradnje, prvih početaka stočarstva, prve pojave čitavog niza novih tehnoloških pristupa i procesa u obradi kamena - glačanje kamena. U oblasti keramike, tu postoje vrlo velike razlike, razlike koje se tada prvi put javljaju. U duhovnoj kulturi postoji nesumnjivo izražen kult plodnosti i reprodukcije, koji je karakterističan za sve te grupacije. Dakle, postoje tri velika kompleksa, koji su već primarno međusobno jasno odvojeni. To su: balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita na jugu, koji obuhvata Egeju, dakle, istočni Mediteran - mislim u ovome, evropskome delu, ne govorim o afričkome i azijskome delu - i južne delove Balkana, to znači: južnu Bugarsku, Makedoniju, delom Albaniju i Grčku. Drugi je kompleks karpatsko-balkanski, kako sam ga prvobitno nazvao. Možda bi pravilnije bilo nazvati ga balkansko-srednjepodunavski, koji obuhvata područja centralnog i istočnog Balkana, severno od balkansko-anadolskoga kompleksa, zahvata Rumuniju i dobar deo Panonske nizije. I konačno, jedan jadransko-centralnomediterranski kompleks, koji se uglavnom razvija na jadranskoj obali i na južnome delu Apeninskoga poluostrva, i

vezuje se dalje, za zapadni Mediteran. Svaki od tih kompleksa ima svoje osnovne karakteristike.

Mora se reći da je balkansko-anadolski svakako najrazvijeniji, jer, to je prvi kompleks starijeg neolita u kome se javljaju naselja sa više slojeva stanovanja - telovi, što znači da se čovek tu stalno naseljava. Prema tome, za razliku od one ciklične zemljoradnje, ovde su već postojali centri gde se ljudi stalno bave zemljoradnjom. Znači, više ne žive na jednom određenom području, odakle moraju da se sele i da čekaju da se ta zemlja povрати, pa da je koriste, nego su imali i sredstva da to izbegnu. Naravno, postoji jedno veliko centralno naselje i čitav niz manjih naselja istoga karaktera, koja su zavisna od njega. Kod ona dva druga kompleksa još uvek postoji samo ciklična zemljoradnja. Pored tih elemenata u zemljoradnji, sva tri kompleksa imaju kao zajedničko iste vrste žitarica i iste vrste prvih pripitomljenih životinja. Pri tome, u balkansko-srednjepodunavskom kompleksu već od početka značajnu ulogu igra goveče, više od ovce i koze, što je posledica regionalnih uslova, dok je u jadranskome kompleksu taj proces nešto usporeniji, i skupljačko-lovačka privreda izgleda da se zadržala nešto duže. Pored ostaloga, tu posebno značajnu ulogu igra i skupljanje školjaka, koje je karakteristično za rani neolit na Jadranu, i na našoj, i na italijanskoj strani.

Međutim, ti kompleksi se, pored tih zajedničkih elemenata, razlikuju, u materijalnoj kulturi, prvenstveno po svojoj keramici. Balkansko-anadolski kompleks je, od samoga početka, tako reći spontano, primenjivao keramiku savršene fature, svetle crvene ili svetlomrke boje, koja je velikim delom samo polirana, ali delom ukrašena i slikanim ornamentima, belom ili tamnom bojom na svetlom pozadu, pri čemu glavnu ulogu, kao jedan od primarnih motiva, igra trougao. Te pojave u balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita mogu se pratiti na vrlo širokom prostoru. U krajnjoj liniji, za njih se vezuje i kultura Hadžilara u Maloj Aziji, koja pokazuje, svakako, jednu zajedničku kulturnu bazu sa elementima balkansko-anadolskoga kompleksa na zapadu. Naravno, ona je u samome Hadžilaru na jednom mnogo višem nivou, reklo bi se na protourbanome, ali je ta kultura isto tako zastupljena i van Hadžilara u centralnom

Anadolu, i sve do zapadnog Anadola. Na Balkanu, balkansko-anadolski kompleks ima svoje najstarije pojave u Tesaliji, u proto-Sesklo i pre-Sesklo kulturi. Da kažem odmah, sve se te kulture danas, na osnovu C-14 metoda, datuju okvirno u šesti, čak i sedmi milenijum, sa prevagom u drugoj polovini milenijuma. Dalje, Nea Nikomedija u egejskoj Makedoniji, Anzabegovo-Vršnik u istočnoj Makedoniji, Karanovo I u južnom delu Bugarske, u Trakiji. To su najstarije manifestacije, koje se, međutim, uglavnom pojavljuju spontano. Nemamo nikakvih sigurnih pokazatelja za postojanje nekakve starije keramike, ili starije faze, koja bi uvodila pojavu te fine, svetle, slikane keramike. U Tesaliji, doduše, ima izvesnih elemenata, ali su oni još vrlo slabi i nije potpuno jasno da li se radi o pojedinačnim pojavama keramike, koje nisu imale dalju evoluciju, ili su se one potom razvile u ovu visoku kulturu. Kasnije, ali još uvek u starijem neolitu, pojavljuje se još jedan niz kulturnih grupa toga balkansko-anadolskog kompleksa, u širokom području. U Bugarskoj, to je, na primer, Kovačevo u dolini Strume, zatim kultura Galabnik na srednjem toku reke Strume, onda grupa Podgori, u južnoj Albaniji, u neposrednoj blizini Ohridskoga jezera, a u Pelagoniji veluško-porodinska grupa, koja je nešto mlađa od Anzabegovo-Vršnika I.

Sve te kulturne grupe imaju osnovne zajedničke karakteristike, i u pogledu zemljoradnje, stočarstva, i u pogledu karaktera materijalne kulture, ali sa znatno izraženim regionalnim razlikama. Jedino možda postoji bliža veza između Anzabegova-Vršnika I i Kovačeva u njegovoj ranoj fazi. Dakle, reklo bi se da imamo jednu zajedničku bazu, da je podstrek za razvoj u tome pravcu mogao doći sa istoka, iz Anadola, bez obzira da li je u pitanju migracija ili kontakti plemena, koja su onda jedna od drugih preuzimala nove tekovine, i dalje se razvijale samostalno. Tu, međutim, treba dodati još neke grupe, koje se nalaze severnije. To su: grupa Gradešnica u dolini Iskera u severozapadnoj Bugarskoj, zatim Krča u Olteniji, u Transilvaniji, kod Kluža Gura-Bačului, koja je usko vezana sa pojavama u Donjoj Branjevini u Bačkoj. Ima nekih sličnih pojava u severnoj Bačkoj i u Mađarskoj. To su, u suštini, grupe koje pripadaju balkansko-anadolskom kompleksu. U njima preteže svetla monohromna

keramika, belo slikanje i, što je naročito karakteristično, stil ornamentike tih kulturnih grupa je identičan sa onim koji se javlja u najkasnijoj fazi Anzabegova I, fazi I c. Tu se pojavljuju motivi belom bojom slikanih kapljica koje prate obod suda, ili idu vertikalno po površini. Ta je sličnost tolika da se ovde ne može pretpostaviti da bi to nastalo spontano, nego se mora računati da je postojala izvesna veza. Verovatno je da je ta veza išla nekakvom migracijom, dakle, da se može računati sa jednom regionalnom migracijom, koja je te elemente donela na sever.

Što se tiče severnobalkansko-srednjepodunavskog kompleksa, on je zastupljen dvema velikim kulturnim grupama: Starčevo na jugu i Kereš na severu. Oba kompleksa imaju, dakle, istu ekonomsku bazu, s tim što još uvek postoji ciklična zemljoradnja. Međutim, keramika je potpuno drukčija. Pre svega, ona je mnogo lošijeg kvaliteta, i preteže gruba ili zaglačana, a ne fino polirana keramika, mahom svetlomrke boje, ukrašena mnogo primitivnijim sredstvima, ređe instrumentom, a najčešće samo korišćenjem prstiju - *impresso* ili barbotin ornamenta. Pri tom, u starčevačkoj grupi preteže barbotin, u grupi Kereš *impresso*. Dakle, imamo dve regije u okviru istoga kompleksa, koje se među sobom odvajaju i razvijaju paralelno. Ti elementi ukazuju da se tu radi o jednome kompleksu, koji je izdvojen od balkansko-anadolskoga, i koji se sigurno razvijao posebno, iako je između njih bilo izvesnih kontakata, na koje ćemo se vratiti.

Jadranski kompleks je jako blizak severnobalkansko-srednjepodunavskome, ima sličnu keramiku, grubu i običnu. Prvobitno nema slikanja, gotovo isključivo je zastupljen *impresso* i kasnije se javljaju motivi utisnuti rubom *cardium* školjke, ali u stilu dekoracije postoje znatne razlike prema starčevačkoj i kereškoj grupi. Raspored ornamenta, raspored motiva, primena motiva, u znatnoj meri se izdvajaju od pojava u tim grupama.

To, naravno, ne znači da nije bilo izvesnih veza. Tako, u severnobalkansko-srednjepodunavskom kompleksu, od samih početaka se pojavljuje, ali u maloj količini, i monohromna keramika, dok se u balkansko-anadolskom, recimo u Anzabegovu I, pa i u tesalskim nalazištima, kao što su Argisa ili Ozaki, na primer, pojavljuje u malim količinama barbotin ili

impresso, što ukazuje na kontakte sa elementima koji su živeli dalje na severu. Znači, bilo je izvesnog prožimanja. Razlika je, međutim, u zastupljenosti keramike koja ima takve karakteristike. Na jugu, u balkansko-anadolskom kompleksu, apsolutno preteže, potpuno je na prvom mestu, fina monohromna, crvena i svetla keramika, dobro uglačana, delom slikana keramika. Naprotiv, u balkansko-srednjepodunavskom kompleksu najviše ima grube i obične keramike, u procentima preko 70-80% od ukupne količine keramike, dok u balkansko-anadolskom, naprotiv, sličan je procenat fine monohromne i slikane keramike. Prema tome, to su samo međusobni uticaji, međusobno prožimanje, najpre u zonama geografskog kontakta između pojedinih grupa - sa izuzetkom, naravno, grupa iz Transilvanije, Zapadne Bugarske i Bačke, koje izgleda da zbilja predstavljaju jedan upad, jednu regionalnu migraciju iz balkansko-anadolskoga područja na sever.

Međutim, imamo i drugih elemenata, koji pokazuju da je severnobalkansko-srednjepodunavski kompleks uticao na jug. To se vidi, ne samo po pojedinačnim i retkim pojavama u ranom neolitu, nego pogotovu u kasnijoj etapi starijeg neolita. Pojavljuju se odjednom, tako da ih nazovem, neke enklave, starčevačko-kereške, u području balkansko-anadolskog kompleksa. To je naselje Pešterica u Pelagoniji, koje nema ni slikane, ni fine monohromne keramike, odnosno vrlo malo monohromne, apsolutno preteže gruba keramika. To je izgleda slučaj i u naselju Krainici, na gornjem toku reke Strume, u Bugarskoj. Naročito je karakteristično naselje Kodžačešme, koje se nalazi u evropskoj Turskoj, blizu ušća Marice. U najstarijim slojevima toga naselja, sloju 3 i 2, pojavljuje se ornamentika sa belo slikanim trouglovima i oblici sudova na više nogu, koji su apsolutno identični sa onima u Anzabegovu-Vršniku I, dok se u fazi Ic, dakle, kasnije, javlja odjednom jedan sloj sa grubom i običnom keramikom, *impresso* i barbotin. Dakle, nesumnjivo jedan element koji je došao sa strane i prekinuo dalji razvoj balkansko-anadolskog kompleksa. Znači, i tu moramo računati, sem međusobnih mirnih kontakata, i sa izvesnim enklavama, sa izvesnim lokalnim migracijama, koje danas ne možemo da utvrdimo i objasnimo u celini.

Vidimo, dakle, da je sigurno bilo uskih kontakata raznih vidova između raznih grupacija i grupa ljudi koje su postojale na raznim područjima. Sigurno da je u tome učestvovalo i staro autohtono stanovništvo mezolita: ono je preuzimalo te nove tekovine, ali sigurno je bilo i migracija. U severnoj Grčkoj, na primer, u Tesaliji, nema gotovo nikakve veze između industrije kamena, kako mi kažemo, dakle - obrade i vrste tesanoga oruđa koji se javljaju u mezolitu, i onih koji prate neolitsku kulturu. U Grčkoj se može računati i sa migracijom, i to sa migracijom sa istočnog Mediterana. Kakva je situacija u Makedoniji i u Bugarskoj, na žalost je još uvek nejasno. Međutim, činjenica da se spontano, odjednom, pojavljuje potpuno razvijena keramika balkansko-anadolskog kompleksa, na jednom vrlo visokom tehnološkom nivou, pre govori za to da bi to bilo doneto sa strane, verovatnije seobom, nego preuzimanjem. No, u suštini, pored izvesnih migracionih kretanja, koja su manje-više dokazana, sigurno je da je u velikoj meri domaće stanovništvo preuzimalo nove tekovine, i dalje ih lokalno razvijalo u određenom pravcu.

To se, potom, dešavalo i u toku sledeće etape razvoja, koju možemo nazvati srednjim neolitom. Tu podelu su izvršili u Grčkoj, pre svega Dimitrios Teoharis, i tu podelu smo prihvatili i mi, jer je očigledno jasno da rani period, o kome smo sada govorili, predstavlja prvu inovaciju i prvu pojavu neolita, sa tri velika kompleksa, koji se međusobno odvajaju, ali u izvesnoj meri i prožimaju i imaju kontakte. Tokom srednjeg neolita dolazi do većeg izjednačavanja u kulturi. To su Sesklo grupa u Tesaliji, kasnije faze Starčeva - Starčevo II i III po Dragi Garašanin, i faze Anzabegovo II-IV, u grupi Anzabegovo-Vršnik. Slikana keramika je sada u oba područja, motivima i stilom, mnogo bliža i mnogo više izjednačena. Ali, još uvek u onom području koje pripada balkansko-anadolskom kompleksu, dakle, u Makedoniji, delom i u Bugarskoj, preteže fina monohrona keramika, a na severu stalno i do kraja razvoja starčevačke-kereške grupe, ona ostaje vrlo retko u upotrebi. Znači, postoje bliži kontakti, jače prožimanje, možda preuzimanje mode u stilu ukrašavanja keramike. Eto, to bi bila, oprilike, slika koja se danas može stvoriti o tome kako se prvobitna zemljoradnja i prvobitno stočarstvo proširilo i razvilo na balkanskom području.

Odmah, međutim, da kažem da se ono jasno odvaja od centralnog evropskog područja takozvane trakaste grnčarije. Pre svega, trakasta grnčarija se pojavljuje kasnije i, zatim, ostaje stalno na jednome mnogo primitivnijem stupnju nego što je to slučaj kod ovih kultura. Dakle, tu bi opet bilo nekakvo sukcesivno preuzimanje zemljoradnje i stočarstva, i upoznavanje novih tehnologija i novih pojava u materijalnoj kulturi, uz njihovu lokalnu, regionalnu interpretaciju i razvoj.

Proto-Starčevo

- Kako danas tumačite pojavu proto-Starčeva?

- Pitanje proto-Starčeva nešto je drugačije nego pitanje proto-Vinče, o kome ćemo kasnije govoriti. Termin proto-Starčevo uveo je profesor Srejović, prvenstveno na osnovu onih pojava o kojima smo govorili, koje smatram enklavama balkansko-anadolskog kompleksa u našim krajevima. Nesumnjivo da je taj elemenat bio jedna od komponenata starčevačke kulture, ali sekundarni. Jer, u starčevačkoj kulturi javlja se monohromna, a zatim i slikana keramika, ali u znatno manjoj količini u odnosu na pojave u Gura Bačiului i Krči, koje bi pripadale proto-Starčevu. Prema tome, ono što se naziva proto-Starčevom, za mene bi pre bila strana, sekundarna komponenta starčevačke grupe, odnosno severnobalkansko-srednjepodunavskoga kompleksa, starčevačke i Kereš grupe. Sa puno prava je Kalic, mađarski arheolog, nedavno, u jednoj novoj publikaciji, analizirajući taj problem, prihvatio proto-Starčevo, ali je rekao da se onda isto tako mora govoriti i o proto-Kerešu.

Ja bih izraze proto-Starčevo i proto-Kereš izbegavao zbog jedne stvari koja meni izgleda logična, ali koja, naravno, ne mora da bude tačna. Ukoliko nije tačna, onda tek treba raspraviti i analizirati zašto u proto-Starčevu preteže fina monohromna keramika, delom i slikana, a u celom kasnijem Starčevu preovlađuje niža tehnologija i niži stepen razvoja keramičke proizvodnje. Taj spontani prelaz sa visokog stepena tehnologije i proizvodnje na mnogo niži, izgleda prilično

neverovatno, ako se radi o istim nosiocima kulture. Kako da se sa bolje prelazi na mnogo primitivniju tehnologiju? S druge strane, meni se čini da je to proto-Starčevo, koje je nesumnjivo vrlo staro u okviru Starčeva, istovremeno sa najstarijim pojavama onoga što bi bilo Starčevo u klasičnom smislu toga pojma. Analize materijala i statistike iz zatvorenih celina, sa iskopavanja u Starčevu, koje se sigurno pojavljuju kao najranije, pokazuju pretezanje grube *impresso* keramike, nešto malo monohromne, i nimalo slikane. Prema tome, bilo bi moguće da je proto-Starčevo upravo ta komponenta koju ja smatram sekundarnom, verovatno enklava sa juga, da je bila paralelna sa Starčevom, da se nije dalje razvila, nego da Starčevo evoluiše u okviru svojih regionalnih mogućnosti.

Proto-vinčanska faza

- Slično razjašnjavanje zahteva i faza proto-Vinče, predložena u novije vreme od nekih istraživača. Sukcesivna migracija objašnjava poreklo vinčanske kulture postepenim pomeranjem mlađe neolitske populacije iz anadolsko-egejskog prostora prema unutrašnjosti Balkana.

- Postoji jedan niz elemenata koji ukazuju da je u razvoju vinčanske grupe bio jedan sličan fenomen, jedan sličan mehanizam stvaranja te kulture, kao kod balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita. Zbog toga sam ja Vinču, i jedan niz kulturnih grupa na Balkanu i u Rumuniji, obeležio imenom balkansko-anadolskog kompleksa mlađeg neolita, u kome vinčanska grupa igra vodeću ulogu, jer je ona, sigurno, najrazvijenija, najbogatija i najrasprostranjenija od svih njih. Vinča je, dakle, imala u povoljnim geografskim uslovima najpovoljnije uslove za razvoj.

Između starčevačke i vinčanske grupe, mora se odmah reći, nesumnjivo postoji izvesna veza. Pre svega, to je činjenica da se u keramici vinčanske grupe, u njenim najsajnijim fazama, još uvek zadržava, mada kao sekundarna pojava, barbotin keramika, tipična za starčevačku grupu. Međutim, javlja se niz

novih pojava. To je prvi put, u ovome delu Balkanskog poluostrva, dakle, tamo gde je ranije bila starčevačka i Kereš grupa, da se razvijaju višeslojna naselja, kakva se javljaju u balkansko-anadolskom neolitu već ranije. Vinča je prva koja to ovde unosi u neolitsku kulturu. Zatim, drugi karakteristični elemenat jeste da se javlja jedna potpuno nova tehnologija keramike. To je reducirajuće pečenje, a ne oksidirajuće, to jest, vrši se pečenje u zatvorenim pećima, koje daju tamnu, pretežno crnu ili tamnomrku keramiku. Ta keramika, tehnološki, a i svojim oblicima i dekoracijom - kanelure, urezane trake, glačani ornament - potpuno se razlikuje od starčevačke i kereške, i nema nikakve veze sa njom. Konačno, jedna velika razlika je u tome što je u ranijim kulturama idolska plastika još uvek retka i zastupljena malim brojem tipova, dok se u Vinči i vinčanskoj grupi, odjednom i spontano pojavljuje jedno ogromno bogatstvo i raznovrsnost formi te plastike, koja takođe predstavlja nešto potpuno novo u karakteru kulture. Prema tome, ja bih rekao da je vinčanska kultura nastala, u suštini, iz dve komponente: jedne nove - to je ova koja donosi tamnu keramiku, reducirajuće pečenje i nove oblike, i jedne stare, starčevačke, koja je, međutim, sasvim sekundarna u njenome razvoju.

U vezi s tim postavlja se pitanje proto-Vinče, o kojoj se u poslednje vreme dosta govori. Moram reći da se u nekim područjima taj novi tehnološki proces izrade keramike pojavljuje pre vinčanske kulture, ali ne u njenoj oblasti. Njega poznajemo u takozvanoj Karanovo II kulturi, dakle, u centralnoj Bugarskoj i severno odatle, severno od Srednje Gore, prema Dunavu, u nekim kulturnim grupama koje se ovde razvijaju, to je Conevo, Ovčarovo. Tu se već javlja tamna, monohromna keramika, dakle nova tehnika i nova vrsta ornamentike - kanelura, dok slikanje potpuno nedostaje. Međutim, Karanovo II sigurno je starije od Vinče. Vinča se, na osnovu analogija i na osnovu postojećih kontakata, može paralelisati tek sa krajem sledeće etape razvoja u južnoj Bugarskoj, to jest sa kasnim Karanovom III. Jer, elementi Karanova II nalaze se i u Anzabegovu-Vršniku II, u srednjem neolitu, uporedo sa slikanom keramikom, što ukazuje na delimičnu savremenost između tih dveju tehnologija. Vinčanska kultura javlja se u Anzabegovu tek

znatno kasnije. Moguće je, naravno, da je tehnološki proces prenošen jednostavno, kao jedno novo iskustvo, i da je prenet prvo sa jugoistoka, dalje prema vinčanskoj oblasti i prema Podunavlju. Mada, zbog velike razlike prema starčevačkoj kulturi u osnovnim oblicima sudova, u razvijenijoj ekonomici, ako hoćete, u kultu, izgleda mi verovatnije da je, ipak, jedan novi element sa strane, dakle, migracija delovala u formiranju vinčanske grupe. Ne isključivo, ali je taj elemenat bio dominantan u njenom stvaranju.

U vezi s tim, naziv proto-vinčanske kulture je neadekvatan. Jer, ako hoćemo da govorimo o nečemu takvom, to bi bila, u stvari, proto-kasnoneolitska kultura. Zatim, kada se govori o takvoj jednoj proto-vinčanskoj kulturi, ili fazi, onda se mora reći da u Vinči, na području vinčanske grupe, nemamo elemenata koji bi ukazivali na tu stariju pojavu. Pojedinačno, izolovano, nezavisno jedno od drugog, ta tehnologija pečenja tamne, crne keramike, javlja se još u ranim fazama srednjega neolita, dakle u Anzabegovu II, u srednjem neolitu Grčke, u Sesclu. Ali, to su uvek male količine, jedan vrlo mali broj sudova, i očigledno da su tu bili u pitanju neki eksperimenti, ili možda neko slučajno iskustvo nekoga pojedinačnoga grnčara, koje, međutim, nije imalo daljega efekta. Stoga se u tom smislu ne može govoriti o takvoj jednoj proto-vinčanskoj kulturi i pojavi. Mađarski arheolozi, naročito Makaj, iznalaze neke pojave, neke oblike keramike i neke tipične elemente, koji su vinčanski, navodno stariji, i nazivaju ih proto-Vinčom. Međutim, koliko sam ja sagledao materijal koji su oni objavili, u suštini se tu radi o jednome nesporazumu, jer sve što oni obeležavaju kao proto-vinčansko, praktično se javlja u najstarijoj fazi vinčanske grupe, u samoj Vinči i na drugim nalazištima, to jest, u mojoj fazi Vinča-Tordoš Ia, ili u Vinči A po drugim autorima. Da se, tu i tamo, u toku starčevačke grupe javljaju bikonični oblici, nekada i tamna keramika, isto je kao pojave u Tesaliji ili Makedoniji. Prema tome, mislim da su to samo pojedinačne izolovane pojave, koje nisu imale dubljeg značaja.

Gradačka faza

- U okviru vinčanske kulture izdvojena je i gradačka faza, koja je nedavno potvrđena i arheometalurškim istraživanjima početaka obrade bakra na Balkanu.

- Gradačka faza vinčanske grupe koju sam izdvojio, i koja je potom potvrđena istraživanjima Borislava Jovanovića na Rudnoj Glavi, je pojava koja se zaista pokazala od izuzetnoga značaja. Međutim, pre nego što govorimo o njoj, najpre da ukratko objasnimo samu periodizaciju Vinče i definiciju te gradačke faze, kako sam je ja dao.

Za periodizaciju Vinče, danas se uglavnom upotrebljavaju dva hronološka sistema: sistem Vladimira Milojevića, koji je baziran na prethodnome radu Holstea iz 1939.godine. On je zbilja, to se mora reći, u jednoj relativno kratkoj poseti Vinči i Beogradu, na osnovu materijala izloženog u vinčanskoj zbirci, napravio klasifikaciju, koja je, u osnovi, ono što je razradio Milojević. Dakle, vinčanske faze A, B, C, D, Milojević je dalje potvrdio i bliže definisao. Istovremeno, dok je Milojević stvarao svoj hronološki sistem, ja sam radio svoj. Njegov je objavljen 1949.godine, moj, u prvoj verziji, 1951.godine, u mojoj doktorskoj disertaciji. Bitno je da sam ja vinčansku grupu podelio na dva glavna perioda: Vinča-Tordoš (u rumunskoj varijanti Turdaš) i Vinča-Pločnik, pri čemu u svakom od tih perioda postoje pojedine izdvojene faze. Kasnije sam to razradio, tako da sam izdvojio u vinčansko-tordoškom periodu nekoliko faza. Danas možemo izdvojiti fazu Ia, Ib, i fazu II, možda sa podfazama IIa i IIb, zatim gradačku fazu, kao prelaznu, i onda Vinča-Pločnik I i Vinča-Pločnik IIa i IIb.

Ta razlika između ova dva hronološka sistema, izgleda, na prvi pogled, jedna čisto terminološka stvar. Međutim, to nije tačno. Ono što je mene rukovalo za ovakvu podelu Vinče, dakle: na dve osnovne faze, a zatim na podfaze, pri čemu se gradačka pokazala kao prelazna faza, jeste činjenica da sam, radeći na materijalu iz Vinče, na kome sam pripremao svoju disertaciju, a zatim na svem ostalom u to vreme poznatom materijalu, sa drugih lokaliteta u Srbiji, zapazio da u razvoju

vinčanske grupe postoji jedan usek između ranijih faza Vinča-Tordoš i mlađih faza Vinča-Pločnik. Od prelaznog perioda, koji se u Vinči nalazi na dubini između 6,5 i 6 metara, od tog momenta nastaju bitne promene u karakteru vinčanske grupe. Te bitne promene ukazuju nesumnjivo na to da se u tome momentu desila, u internome razvoju, u unutrašnjem razvoju vinčanske grupe velika, duboka, promena koju, u ono vreme, 1942-1950.godine, kada sam radio, nisam mogao da objasnim, ali sam smatrao da je sigurno vezana za značajne istorijske promene. Konstatovao sam činjenicu kao takvu.

Tu činjenicu prihvatili su i neki drugi arheolozi. Tako je, na primer, Čajld, koji o tome nije pisao, kad je objavljena moja doktorska disertacija, u novom izdanju svoga *Dawn of European Civilisation*, prihvatio kao podesniju podlogu za dalje istraživanje od podele Vladimira Milojevića, podelu na dve osnovne faze: Vinča-Tordoš i Vinča-Pločnik, i dalje, na podfaze. Danas je situacija takva da se oba sistema upotrebljavaju, manje više ravnopravno, iako u Grčkoj, u Bugarskoj, dobrim delom i Rumuniji, a u poslednje vreme i u Mađarskoj i u Čehoslovačkoj, preteže moj hronološki sistem. Englezi su ga, manje-više, od početka prihvatili. U Francuskoj je kako-tako, u Nemačkoj preteže Milojevićev sistem, mada, u poslednje vreme se više poklanja pažnja mojoj hronologiji.

Radeći dalje, mogao sam da izdvojim gradačku fazu, koja čini prelaz između ranije Vinče i mlađe Vinče. Na osnovu materijala iz same Vinče, kada sam ga uporedio sa materijalom sa Gradca kod Leskovca, gde je 1909.godine kopao Vasić i objavio taj materijal, ustanovio sam da on odgovara onom periodu od 6,5 do 6 metara u Vinči. I ja sam to prvi put jasnije formulisao 1968.godine, u *Neolitu centralnog Balkana*. To sam preneo u sve moje dalje radove, do *Cambridge Ancient History* 1982. godine. U poslednje vreme napisao sam jedan članak, gde sam konačno proanalizirao sve pojave te prelazne faze, koju nazivam gradačkom, na teritoriji Srbije i Makedonije, uglavnom samo severne Makedonije, tako da je sada gradačka faza u celini jasno definisana. To će biti objavljeno, nadam se, u časopisu *Dacia*.

Ova podela, koju sam ja na arheološkom materijalu konstatovao kao činjenicu, ne nalazeći joj objašnjenje, našla je

svoju sjajnu potvrdu, kada je Borislav Jovanović na Rudnoj Glavi konstatovao prvu pojavu rudarstva, prvu metalurgiju bakarne oksidne rude. U rudarskim oknima, otkrio je, kao najstariji materijal, predmete gradačke faze. Prema tome, time se potvrđuje da u vreme gradačke faze dolazi do jedne intenzivne promene u razvoju materijalne kulture u samoj Vinči, i ta promena je, u suštini, u prvom redu, u vezi sa prvom pojavom metalurgije i njenim razvojem u ovim našim krajevima. U čemu su te bitne promene u kulturi? U prvom redu, sa razvojem metalurgije, upravo sa razvojem rudarstva, dolazi i obrada i prerada rude, znači metalurgija. Sem toga, kako je konstatovao Jovanović, Rudna Glava se nalazi u području gde u okolini nema drugih vinčanskih nalazišta. Znači da su nosioci vinčanske kulture od nekud drugde, verovatno iz Pomoravlja, dolazili i razvijali rudarsko-metaluršku delatnost. To implicira i vrlo dobro organizovan rad na rudarstvu i obradi tog materijala, i vrlo dobro organizovan transport.

Prema tome, novi su elementi rudarstvo, metalurgija, transport i, što je najvažnije, specijalizacija. Jer, očigledno da rudarstvo i metalurgija zahtevaju posebna znanja, da se to nije moglo obavljati u svakoj kući, već traži specijalizovane znalce koji su na tome radili. Zatim, ti prvi centri rudarstva su očigledno igrali vrlo značajnu ulogu. Ni Jovanović ni ja ne tvrdimo da je Rudna Glava jedini centar u ovom delu Balkana. To je prvi koji je do sada otkriven. Verovatno je bilo i drugih takvih centara. Uostalom, približno u isto vreme padaju počeci eksploatacije rudnika Aj Bunar u Trakiji. Sigurno je da se iz tih centara morala razvijati trgovina, da bi se ti novi proizvodi i nova sirovina prenosila dalje. Znači, naravno, da postoji ovde jedna jača podela rada koja indicira i jače promene i jaču stratifikaciju u društvenoj strukturi.

Konačno, u kultu takođe postoji jedna nova pojava. Ako uporedimo ono što se javlja u starijoj Vinči, u idolskoj plastici, sa onim što se javlja od gradačke faze vinčanske grupe, pada u oči sledeće: Srejović je tačno uočio da se vinčanske statuete nalaze u vrlo raznovrsnim oblicima u ranijim fazama i da se, po pravilu, nalaze slomljene i odbačene, što indicira da su bile upotrebljavane samo za jedan određen momenat, za jednu

određenu kultnu ili magijsku radnju, i da posle toga nisu više korišćene. Otud i taj veliki broj vinčanskih statueta. Počev od gradačke faze javlja se, međutim - a to se isto zapaža u kasnoj Sakalhat grupi u Mađarskoj, koja je pod jakim uticajem Vinče - zapaža se ono što ja nazivam kanonizacija idola. Postoje sasvim određeni tipovi: idoli koji se nazivaju tipom *Vidovdanke* - to je određeni tip velikih idola sa maskom na licu, koji se javljaju u potpuno identičnoj formi, kako u Vinči, tako i na nekim drugim nalazištima vinčanske kulture. Zatim, prvi put se javljaju predstave majke sa detetom, figure predstavljene na jednome stočiću, oltaru, koje kleče ili sede pred nečim što bi moglo da bude žrtvenik. Dakle, postoje izvesni kanonizirani tipovi, koji se stalno ponavljaju, što znači da više nisu u pitanju samo *ad hoc* magijske radnje ili kultne radnje, nego se javlja jedan institucionalisani kult.

To su osnovne karakteristike koje se ovde pojavljuju i koje karakterišu eneolit. Naravno, moram da kažem da je, što se tiče naše teritorije, to jest centralnobalkanskog prostora, još uvek vrlo malo urađeno. Mi još uvek vrlo malo znamo o izvesnim metalurškim centrima. Možda jedan takav centar postoji u Pločniku, gde je nađeno nekoliko ostava bakarnih predmeta i, između ostalog, jedan sudić koji je služio za topljenje rude. Ali, kako i gde je trgovinom taj metal, bilo kao sirovina ili kao gotov proizvod, prenošen u druge oblasti, to još uvek nije dovoljno istraženo. Smatra se - o tome je bilo reči na simpozijumu *Vinča i njen svet* - da su malobrojni bakarni objekti koji se nalaze u Grčkoj, u kasnom neolitu ili eneolitu - jer, klasična Dimini kultura je svakako već eneolitska - poreklom iz te centralnobalkanske regije.

Kad je reč o tome, moramo razlikovati dve velike zone na Balkanu. Jedna je, sa Rudnom Glavom, centralnobalkanska, druga je istočnobalkanska, sa Aj Bunarom u Bugarskoj, u blizini Stare Zagore. I ovde postoji jedan rudarski centar, koji odgovara početku eneolita u Bugarskoj, takozvanoj Marica grupi, ili fazi Karanovo V. Tu, međutim, imamo više saznanja. Pokazalo se da je metal koji je nađen u ostavi naselja tripoljske kulture Karbuna u Ukrajini, poreklom iz Aj Bunara. Pokazalo se, takođe, da je metal koji se javlja u stepama, dakle dosta daleko od ovih

svoju sjajnu potvrdu, kada je Borislav Jovanović na Rudnoj Glavi konstatovao prvu pojavu rudarstva, prvu metalurgiju bakarne oksidne rude. U rudarskim oknima, otkrio je, kao najstariji materijal, predmete gradačke faze. Prema tome, time se potvrđuje da u vreme gradačke faze dolazi do jedne intenzivne promene u razvoju materijalne kulture u samoj Vinči, i ta promena je, u suštini, u prvom redu, u vezi sa prvom pojavom metalurgije i njenim razvojem u ovim našim krajevima. U čemu su te bitne promene u kulturi? U prvom redu, sa razvojem metalurgije, upravo sa razvojem rudarstva, dolazi i obrada i prerada rude, znači metalurgija. Sem toga, kako je konstatovao Jovanović, Rudna Glava se nalazi u području gde u okolini nema drugih vinčanskih nalazišta. Znači da su nosioci vinčanske kulture od nekud drugde, verovatno iz Pomoravlja, dolazili i razvijali rudarsko-metaluršku delatnost. To implicira i vrlo dobro organizovan rad na rudarstvu i obradi tog materijala, i vrlo dobro organizovan transport.

Prema tome, novi su elementi rudarstvo, metalurgija, transport i, što je najvažnije, specijalizacija. Jer, očigledno da rudarstvo i metalurgija zahtevaju posebna znanja, da se to nije moglo obavljati u svakoj kući, već traži specijalizovane znalce koji su na tome radili. Zatim, ti prvi centri rudarstva su očigledno igrali vrlo značajnu ulogu. Ni Jovanović ni ja ne tvrdimo da je Rudna Glava jedini centar u ovom delu Balkana. To je prvi koji je do sada otkriven. Verovatno je bilo i drugih takvih centara. Uostalom, približno u isto vreme padaju počeci eksploatacije rudnika Aj Bunar u Trakiji. Sigurno je da se iz tih centara morala razvijati trgovina, da bi se ti novi proizvodi i nova sirovina prenosila dalje. Znači, naravno, da postoji ovde jedna jača podela rada koja indicira i jače promene i jaču stratifikaciju u društvenoj strukturi.

Konačno, u kultu takođe postoji jedna nova pojava. Ako uporedimo ono što se javlja u starijoj Vinči, u idolskoj plastici, sa onim što se javlja od gradačke faze vinčanske grupe, pada u oči sledeće: Srejović je tačno uočio da se vinčanske statuete nalaze u vrlo raznovrsnim oblicima u ranijim fazama i da se, po pravilu, nalaze slomljene i odbačene, što indicira da su bile upotrebljavane samo za jedan određeni momenat, za jednu

određenu kultnu ili magijsku radnju, i da posle toga nisu više korišćene. Otud i taj veliki broj vinčanskih statueti. Počev od gradačke faze javlja se, međutim - a to se isto zapaža u kasnoj Sakalhat grupi u Mađarskoj, koja je pod jakim uticajem Vinče - zapaža se ono što ja nazivam kanonizacija idola. Postoje sasvim određeni tipovi: idoli koji se nazivaju tipom *Vidovdanke* - to je određeni tip velikih idola sa maskom na licu, koji se javljaju u potpuno identičnoj formi, kako u Vinči, tako i na nekim drugim nalazištima vinčanske kulture. Zatim, prvi put se javljaju predstave majke sa detetom, figure predstavljene na jednome stočiću, oltaru, koje kleče ili sede pred nečim što bi moglo da bude žrtvenik. Dakle, postoje izvesni kanonizirani tipovi, koji se stalno ponavljaju, što znači da više nisu u pitanju samo *ad hoc* magijske radnje ili kultne radnje, nego se javlja jedan institucionalisani kult.

To su osnovne karakteristike koje se ovde pojavljuju i koje karakterišu eneolit. Naravno, moram da kažem da je, što se tiče naše teritorije, to jest centralnobalkanskog prostora, još uvek vrlo malo urađeno. Mi još uvek vrlo malo znamo o izvesnim metalurškim centrima. Možda jedan takav centar postoji u Pločniku, gde je nađeno nekoliko ostava bakarnih predmeta i, između ostalog, jedan sudić koji je služio za topljenje rude. Ali, kako i gde je trgovinom taj metal, bilo kao sirovina ili kao gotov proizvod, prenošen u druge oblasti, to još uvek nije dovoljno istraženo. Smatra se - o tome je bilo reči na simpozijumu *Vinča i njen svet* - da su malobrojni bakarni objekti koji se nalaze u Grčkoj, u kasnom neolitu ili eneolitu - jer, klasična Dimini kultura je svakako već eneolitska - poreklom iz te centralnobalkanske regije.

Kad je reč o tome, moramo razlikovati dve velike zone na Balkanu. Jedna je, sa Rudnom Glavom, centralnobalkanska, druga je istočnobalkanska, sa Aj Bunarom u Bugarskoj, u blizini Stare Zagore. I ovde postoji jedan rudarski centar, koji odgovara početku eneolita u Bugarskoj, takozvanoj Marica grupi, ili fazi Karanovo V. Tu, međutim, imamo više saznanja. Pokazalo se da je metal koji je nađen u ostavi naselja tripoljske kulture Karbuna u Ukrajini, poreklom iz Aj Bunara. Pokazalo se, takođe, da je metal koji se javlja u stepama, dakle dosta daleko od ovih

istočnobalkanskih centara, poreklom upravo iz njih, ili iz karpatских centara. To, prema tome, znači, da već imamo areal zračenja metalurgije na jedan širi prostor.

Pišući o tom pitanju, ja sam u broju *Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja* koji je izašao 1991. godine, vrlo kratko pre katastrofe koja se sada događa, konstatovao da u razvoju eneolita, perioda koji je uslovljen pojavom rudarstva i metalurgije, mora postojati više modela. Jedan sam model nazvao "model Marica", prema bugarskoj kulturi; drugi je "model Vinča". U istočnom modelu - Marica, i svuda na istočnome delu Balkana i u donjem Podunavlju, osim u Trakiji, postojale su slabo razvijene prethodne neolitske zemljoradničke kulture. Tu pojava metalurgije i rudarstva dovodi do jednog nagloga skoka i procvata kulture, koji se ogleda, recimo, u pojavi višeslojnih naselja tipa tel, u promišljenom planu naselja, u bogato grafitnim slikanjem ukrašenoj keramici Marice, kasnoga Bojana i Gumelnice u Rumuniji, i u bogato slikanoj keramici moldavsko-ukrajinskoga kompleksa Kukuteni-Tripolje. Svugde gde su pre toga postojale visoko razvijene neolitske kulture, kao što je vinčanska - zapadni model, toga skoka nema. Promene o kojima je reč manifestuju se u oblicima keramike, i delom ornamentike, zatim u kultu, ali one nisu tako oštre. Tako, postoji kontinuitet kulture u vinčanskoj grupi. Moje je mišljenje da se radi o tome da tamo gde je postojala visoko razvijena neolitska kultura, ona, naravno, prihvata inovacije koje donose rudarstvo i metalurgija, ali zadržava svoj osnovni fundus, dok tamo gde je kultura bila niža, uporedo sa tim dolazi do razbuktavanja razvijene materijalne kulture.

Sahranjivanje u neolitu

- *Način sahranjivanja često se u arheologiji koristi kao odlučujući element jedne kulture. Koliko znamo o sahranjivanju tokom neolita na našem prostoru?*

- Činjenica je da imamo vrlo malo grobova, kako starijeg, tako i mlađeg neolita. Za vinčansku grupu postoje, za

sada, svega dve nekropole, jedna u Botošu, koja nije dovoljno istražena, i druga nađena na Gomolavi, koja predstavlja, verovatno, nekropolu jedne proširene porodice ili roda. Međutim, pravih, velikih nekropola uopšte nemamo u to doba. Nema ih sve do vremena eneolita, pa i one kod nas još nisu dovoljno poznate. Veliko je pitanje šta se tu dešavalo. Govorilo se o tome da se nekropole nalaze daleko izvan naselja, što je moguće, ali do sada nije potvrđeno. Moguće je da su grobovi koji su nađeni u naseljima, na primer u Anzabegovu, i to u raznim fazama, grobovi istaknutih ličnosti. Čudno je ipak da ti grobovi nisu posebno bogati, iako u inventaru imaju elemenata koji bi indicirali poseban položaj tih ljudi. Ima, međutim, jedan interesantan slučaj: u fazi Anzabegovo II ili III, srednjeneolitskoj. Nađen je grob čoveka, izuzetno starog - govorim po podacima koje je dao mađarski antropolog Nemeškéri - od svojih 60-ak godina. Radi se o čoveku koji je bolovao od osteoporoze, tako da je on bio nesposoban za bilo kakav rad, a doživio je vrlo duboku starost. Sve ono što je neobično, kod primitivnog čoveka izaziva, zbog nerazumevanja, posebnu pažnju, čak i posebno poštovanje. Ne bi bilo isključeno da bi taj čovek - međutim, uz njega nisu nađeni nikakvi darovi - bio ličnost koja je, baš zbog te svoje bolesti, bila izuzetno poštovana u zajednici i koja je, zahvaljujući tome, doživela duboku starost. To su, naravno, sve hipoteze.

Bilo je hipoteza da su mrtvi izlagani, pa grobovi nisu sačuvani. To postoji i danas u Tibetu, na primer. Ptice isključuju telo, a posle se kosti razvuku ili bacaju. Čak se mislilo da su kosti bacane u Dunav. Ne može se, za sada, ništa sigurno reći. Čudno je da, pored ipak relativno intenzivnih istraživanja na našem tlu, i uopšte na Balkanu, nemamo iz neolita posebnih nekropola.

Paleolingvistika i praistorijska arheologija

- Među lingvistima postoji čitav niz različitih pristupa i teorija o jeziku i jezičkim grupama tokom praistorijskih epoha. Sa aspekta arheologije čini nam se da posebno mesto imaju istraživanja i razmišljanja engleskog lingviste Rolanda Kroslanda (Roland Crossland), naročito njegov stav da tokom neolita nisu postojali uslovi za nastanak jednog šireg jezičkog jedinstva na većem prostoru.

- Roland Krosland je u svom velikom lingvističkom prilogu u *Cambridge Ancient History* 1971. godine, a gotovo istovremeno i u petoj svesci *Studia Balcanica*, koja je proizašla iz jednog simpozijuma 1969. godine, o etnogenezi paleobalkanskih naroda, izneo da neolit, po svojoj ekonomskoj i društvenoj strukturi, ne pogoduje stvaranju velikih jezičkih zajednica. Ja mislim da je to tačno. Krosland je naveo i izvesne arheološke argumente. Pokazuje se, naime, da je neolit, u suštini, jedna sedelačka kultura. Onoga momenta kada se stvori jedna neolitska kultura, ili kompleks, on obuhvata jednu određenu regiju, i ne širi se mnogo dalje. To je posledica same ekonomske strukture. Neolit je period primitivne zemljoradnje i, na Balkanu, još uvek ograničenog stočarstva. Ljudi vezani za određeno područje imaju uslova da pokriju svoje osnovne životne potrebe u lokalnom životnom prostoru i nisu u velikoj meri mobilni. I ako se prihvati sukcesivna migracija, ne može se računati sa nekim velikim i naglim kretanjima. Bilo je kretanja, svakako, zbog osvajanja novih terena za razvitak zemljoradnje.

Od onog što sam ovde izneo, Rut Tringam i Dušan Krstić posebno podvlače jedan element koji je vrlo važan. To je pitanje demografskoga porasta stanovništva. U jednom momentu u jednoj zajednici, nazovite je rodovskom ili plemenskom, dolazi do toga da je broj njenih pripadnika prevazišao broj onih koji mogu da se na određenoj teritoriji ishrane. Dolazi do deljenja zajednice i do odlaska jednog njenog dela, dakle - do formiranja novih manjih neolitskih jezgara. Bilo je, nesumnjivo, razmene i trgovine, ali vrlo striktno ograničeno na određene oblasti i sirovine. Trgovina opsidijanom u Vinči - opsidijan dolazi iz severne Mađarske - nesumnjivo je postojala i bila ustaljena. Ali,

to je samo jedan pravac, isključivo vezan za jednu određenu vrstu materijala i put. Kontakti su mogli da postoje, ali nisu bili naročito jaki. Te pojave nisu bile takve da bi dovele do velike srodnosti u jeziku na jednom širem prostoru. Egzogamne veze su istog karaktera. Sam neolit nije, svojom ekonomskom i društvenom strukturom, period koji omogućuje velike i produbljene kontakte na širokim prostorima.

Krosland je to ilustrovao i primerom sa Nove Gvineje, gde je osnovno zanimanje stanovništva zemljoradnja. Ti zemljoradnici živeli su u usko izdvojenim mikroregijama. Oni su imali izvesne kontakte među sobom, razmene, eventualno i neke zajedničke kultne obrede, ali su zadržali svoje jezike. Tako u tom prostoru postoji jedan niz posebnih lokalnih jezika. Krosland u svojim radovima dalje tvrdi da se Indoevropljani razvijaju na području od basena Dnjepra do Zakavkazja, dakle u oblasti silvostepa i stepa, podesnoj za razvoj stočarstva na velikim prostorima. On s druge strane, međutim, ističe da među Eskimima postoji srodnost, zajedništvo u jeziku, koje je uslovljeno njihovim nomadskim, lovačko-skupljačkim kretanjima, takođe na velikim prostorima. Neki lingvisti takođe smatraju da poreklo Indoevropljana treba tražiti još u paleolitu, baš zato što je paleolit bio vreme koje je omogućavalo široke kontakte pokretnih nomadskih grupa. Međutim, mislim da su te teorije netačne.

Indoevropljani

- Svu složenost problema formiranja jezičkih zajednica na širem prostoru, i lingvističkih teorija u vezi sa tim, možda najbolje ilustruje upravo problem Indoevropljana. Paralelno sa različitim naučnim teorijama i potragom za relevantnim činjenicama, od samog početka u rešavanju ovog problema bila je prisutna i politika i ideologija, u pokušajima da se dokaže osnovanost nekih nacionalističkih, često i rasističkih teorija o nastanku i posebnosti pojedinih naroda. Kako bi se, polazeći od lingvističkih teorija, sa arheološkog aspekta mogao definisati osnovni problem: ko su Indoevropljani?

- Pojam Indoevropljana teško je definisati. Pre svega, teško ga definišu sami lingvisti. Indoevropljani su, u suštini, jedna velika zajednica raznih plemena, koja su lingvistički toliko povezana - ne samo nizom pojmova koji se izražavaju rečima zajedničkog korena, nego i strukturom jezika, da se mora računati da su se ta plemena u jednome momentu morala nalaziti na jednome određenome prostoru gde nastaje njihova jezička pra-zajednica, i da su se odatle raširili. Naravno, odustalo se potpuno od starih lingvističkih teorija XIX veka, da je to bila oblast gde je živio jedan narod, koji je govorio jednim jezikom, i da se taj narod podelio, pa se iz tog prvobitnog jezgra prati difuzija u raznim pravcima.

Danas je potpuno jasno da Indoevropljani postoje; međutim, da nikada nisu govorili jednim jedinstvenim jezikom, nego da su se u jednoj oblasti, zbog izvesne vrlo bliske komunikacije, formirali srodni govori. Ovi jezici imali su niz zajedničkih elemenata, tako da je, uprkos svim, nazovimo ih dijalekatskim razlikama, bilo moguće da se oni među sobom razumeju. Potom, kad su se iz te oblasti širili u razne pravce, preneli su sa sobom te osnovne zajedničke elemente, koji su dalje imali svoj poseban, izdvojen razvoj. Ovaj poseban razvoj svakako je delom uslovljen dodirima i prožimanjem sa starim domorodačkim stanovništvom - pre-indoevropskim supstratom, na koji su nailazili.

Prvo pitanje koje se u vezi sa tim javlja jeste: gde je i kada mogla da nastane ta i tako definisana pra-zajednica. Već je

Krosland pokazao da neolit nije bio za to podoban; dakle, pogotovu ne paleolit. Sem toga, ako se analiziraju zajednički pojmovi koji postoje u indoevropskim jezicima, dobar deo je sa jednoga takvoga stepena razvoja koji nikako ne može biti paleolitski. Postoje zajednički termini: kralj, sveštenik, zatim za bakar, jednom rečju - za društvenu strukturu i znanja koja u paleolitskim zajednicama sigurno nisu postojala. Operisalo se sa izvesnim zajedničkim terminima za pojedine vrste biljaka, posebno drveća. Time su se vrlo mnogo bavili predstavnici nor-dijske teorije, koji su uzimali u obzir bukva. Tvrdili su da je granica dokle se prostire bukva - a taj se argumenat stalno potezao - linija koja ide od Kenigzberga do Azovskog mora. Na tu tvrdnju, nezavisno jedan od drugoga, osvrnuli su se i Krosland u pomenutim radovima, i Milan Budimir u svojim *Grcima i Pelastima*. Obojica sa puno razloga pokazuju da se pri tome ne vodi računa o klimatskim promenama, i da, ako je granica bukve danas na toj liniji, to nikako ne znači da ona nije ranije bila dalje prema istoku i severoistoku. Rumunski lingvist Pogirk (Poghirc) kaže da postoje izvesne vrste drveća za koje je zajednički indoevropski koren, a koje su domaće u Evropi - jer, njegova je ideja da je postojbina Indoevropljana još od paleolita na celom prostoru srednje i istočne Evrope, do zapadne Azije. No, te se vrste drveta pojavljuju šire u evropskim područjima posle glacijacije, u periodu od VIII do V milenijuma. Međutim, to ništa ne dokazuje. Ako se one pojavljuju između VIII i V milenijuma, onda je to samo *terminus post quem* za njihovu pojavu i nastanak zajedničkih indoevropskih naziva. Pogirk pada u kontradikciju kada kaže da reč za hrast ima zajednički koren kod Indoevropljana, a da je hrast svoj optimum širenja imao od V do III milenijuma, što je, po današnjim shvatanjima, baš ono vreme kada nastaju eneolitske kulture i kada dolazi do indoevropske dijaspore. Prema tome, takva argumentacija ne može se smatrati osnovanom i opravdanom.

Mora se, dakle, tražiti jedna oblast gde je bilo mogućnosti, i gde su te mogućnosti i arheološki potvrđene, za šire kontakte i velika kretanja raznih manjih ljudskih grupa. To je oblast severnog Ponta, kako je Krosland definiše: od sliva Dnjepra do Zakavkazja i Kaspijskoga mora. Naravno, te granice

ne mogu se uzeti kao sasvim precizne i tačne, ali u toj regiji treba tražiti poreklo Indoevropljana. A to je upravo prostor na kome u eneolitu žive grupe nomadskih i polunomadskih stočara. Oni su, pre svega, jako dinamični, jer traže ispaše, i kreću se po širokim područjima stepa, gde razne grupe stalno dolaze u bliske kontakte. Tu je, dakle, moguće dokazati kontakte koji su neminovno nametali potrebu sporazumevanja grupa koje se nalaze na raznim područjima, a na istome stepenu društvenoga razvoja. Prema tome, zajednički koreni za reči i zajedničke forme mogle su tu lako da se formiraju. Zajedničke, naravno, ne znači identične, ali tolike da su mogli da se sporazumevaju. Otuda, izgleda nesumnjivo da su stepe bile ona oblast u kojoj se formiraju, a potom dele i razilaze nosioci prvih indoevropskih idioma.

27.april

Gvozdeno doba

- Najčešći način da se definiše početak gvozdenog doba jeste identifikacija nove sirovine za proizvodnju oruđa i oružja. Koja Vam se pretpostavka o uzrocima ove promene u tehnologiji danas čini najprihvatljivijom? Koje pojave u materijalnoj kulturi najuočljivije prate uvođenje nove sirovine?

- Kod definisanja gvozdenog doba treba najpre odrediti izvesne osnovne elemente, odnosno njegovu hronološku podelu i hronološke granice, zbivanja u vezi sa poreklom metalurgije gvožđa. Ja sam u gvozdeno doba uključio i one periode koji su pre hiljadite godine, što bi odgovaralo periodu polja sa urnama nemačkih arheologa, bronzna D do kraja halštata B, dakle: od nešto posle 1300. do oko 750. godine. To sam učinio stoga što sam smatrao da je to upravo period novih, mada manjih perturbacija posle indoevropske seobe, novih pomeranja pojedinih plemena, njihovih pregrupisavanja i njihovoga jačega prožimanja, iz koga dalje direktno sledi razvoj gvozdenog doba. To vreme obeležio sam kao gvozdeno doba I - prelazni period iz bronzanog u gvozdeno doba, i to je priličan broj arheologa na Balkanu prihvatio. Tu su, otprilike isto, odredili granice i bugarski arheolozi. Od Rumuna - Vladimir Dumitresku (Dumitrescu) je takođe na taj način definisao gvozdeno doba. Dakle, ako hoćete, ja definišem gvozdeno doba više sa jednoga istorijskog aspekta, sa momentom početka procesa nastanka gvozdenog doba. Suprotno mišljenje zastupa Rastko Vasić, koji gvozdeno doba ograničava na vreme kada se gvožđe nalazi u intenzivnoj upotrebi za izradu oružja i oruđa. Prema tome, početak gvozdenog doba stavlja negde oko 800-700. godine i onda ga deli na nekoliko faza. Dakle, dok ja polazim od početka procesa, nastanka gvozdenog doba, Rastko Vasić polazi od kraja toga procesa. To gledište takođe ima svojih pobornika. Između ostalih, to je rumunski

arheolog Aleksandru Vulpe (Vulpe), koji datira početak gvozdenog doba otprilike od IX-VIII veka.

Danas, međutim, najviše preovlađuje mišljenje da gvozdeno doba počinje onoga momenta kada se pojavljuje prva lokalna samostalna metalurgija gvožđa, posebno kod nas na Balkanu i u Alpima, jer je tu manje-više, *de facto* njegov početak. Postoji nekoliko arheoloških podataka koji pokazuju kada bi to približno bilo. U jugozapadnoj Rumuniji, u Olteniji, na lokalitetu Čeratu, otkrivene su dve zemunice, u kojima je nađena gvozdena zgura i, takođe, gvožđe kao sirovina pripremljena za obradu. One su datirane najkasnije oko početka halštata B u srednjevropskoj arheologiji, negde oko 1000.godine. U severnoj Bosni, koja je vrlo bogata rudnim blagom, posebno gvozdenom rudom, Borivoj Čović je na nekoliko nalazišta konstatovao, u naseljima, u zatvorenim slojevima, ostatke gvozdenih zgura. To je slučaj u Lastvi, zatim u Podu kod Bugojna, gde su vršena precizna iskopavanja. Prema tome, ti podaci su sasvim sigurni. Slična zapažanja dala su sondažna iskopavanja u Kopilu kod Zenice. Svuda se tu pojavljuje zgura prema Čovićevom datiranju - u vreme negde oko 900.godine, znači - negde na prelazu iz halštata B1 u halštat B2. Ja mislim da bi se ti datumi mogli okvirno prihvatiti.

- U tom slučaju, gde bi moglo da se smesti Vaše gvozdeno doba I?

- Moje gvozdeno doba I bi delom predstavljalo prelazni period (posle 1300. do oko 1000.- gvozdeno doba IA), a delom bi pripadalo početku gvozdenog doba u klasičnom smislu (gvozdeno doba IB). Dakle ostao bih pri mojoj hronologiji. Tu hronologiju delom je prihvatio Kilian (Killian), koji je hronologiju za Makedoniju i južni Balkan uglavnom razradio na osnovu grčke hronologije, i koji smatra da gvozdeno doba u pravom smislu počinje od takozvanog submikenskog perioda, to znači tačno negde oko 1075.godine - prema mojoj hronologiji: oko prelaza gvozdenog doba IA u B i manje-više u vreme prelaza A1-2 u srednjeevropskoj arheologiji.

Hronologija koju sam ja postavio, dakle, i koju je u izvesnom smislu korigovao i Kilijan -tako da je sada nazivam

Garašanin-Kilijan - ta hronologija je dovoljno elastična, pošto određuje četiri velike faze. U njima se dalje mogu izdvojiti razne podfaze. Takvo razdvajanje pojedinih faza za vreme posle 800/750. godine (gvozdeno doba II-III) izvršeno je za celu teritoriju tadašnje Jugoslavije u petoj knjizi *Praistorije jugoslavenskih zemalja*, pa tako imamo razrađene hronologije za kompleks Glasinac, Japode, Liburne, Delmate i tako dalje. Sada bi bilo potrebno da se sve te hronologije za centralni i zapadni Balkan uklope u jedan sistem. Osnova bi mogao biti hronološki sistem koji smo postavili ja i Kilijan. Mislim da je precizna hronologija važna, jer ona daje mnogo mogućnosti konfrontiranja arheoloških rezultata i šireg sagledavanja istorijskog procesa.

- *Da se vratimo početnom pitanju - nastanku gvozdenog doba. O tome, takođe, postoje različite teorije?*

- Da... i tu postoje različita gledišta. Najstarija je hetitska teorija, pošto su Hetiti poznavali gvožđe već u drugoj polovini drugog milenija. Po njoj, metalurgija gvožđa preneti je iz prednje Azije na Balkan, što je u osnovi jedna difuzionistička teorija. Za nju danas nema konkretnih i sigurnih dokaza.

Druga teorija, takođe difuzionistička, pojavu gvožđa dovodi u vezu sa trako-kimerskom migracijom; ona se danas češće datira nešto ranije nego što je to doskora činjeno. Pokazalo se, naime, da nalazi koji se vezuju za Trako-Kimerce u Rusiji treba da se datiraju možda čak oko 850. godine, i da su sama pomeranja Kimeraca ka donjem Dunavu bila ranija nego što se pretpostavljalo na osnovu asirskih izvora. To nema značaja jer su oni u Asiriju mogli da prodiru preko Kavkaza i nešto kasnije nego ovamo. I ova teorija, koju je naročito zastupao Berču (Berciu), takođe ima nedostatke. Jedan od osnovnih je da je teško verovati da je jedan nomadski, konjanički narod nosio sa sobom metalurgiju gvožđa, i da ju je on preneo na sedalačko stanovništvo koje je živelo u ovim krajevima.

Treća je teorija autohtona, u izvesnoj kombinaciji sa difuzionističkom. Ona se zasniva na Merhartovom mišljenju da se metalurgija gvožđa razvila na severnom Balkanu i u Alpima i da je odatle preneti na jug. To je razradio dalje Wolfgang Kimig (Wolfgang Kimmig) 1954. godine. On je konstatovao da se prve

pojave gvožđa javljaju već oko 1000. godine u Alpima, što je, međutim, relativno kasno. Smatrao je da su plemena egejske seobe, koja su iz krajeva severozapadnog Balkana i Alpa krenula, došla u Grčku, održavala veze sa svojom maticom i da su joj preneli iskustvo metalurgije gvožđa. Ovde se već postavlja i pitanje egejske seobe, njenog karaktera i, drugo, mesta odakle je počela. Neću da kažem da se danas sumnja u egejsku seobu, ali uprošćeno, linearno shvatanje te seobe, dovedeno je u pitanje. Nesumnjivo je da se pominju *narodi s mora* i da se tu podrazumevaju grupacije koje su prodrle u Egipat za vreme Menerptaha i Ramzesa III, znači oko 1200. godine stare ere. Ta činjenica je nesumnjiva, ali danas prevladuje mišljenje da pad mikenskih država, da kažem - mikenskih polisa, nije bio uslovljen samo seobom, već i jednim unutrašnjim procesom raspadanja te zajednice, čije socijalno i ekonomsko ustrojstvo nije više moglo da funkcioniše. Dakle, egejska seoba nije ta koja je predstavljala osnovni element pada Mikene, već jedna vrsta socijalne revolucije. Drugi je momenat koji treba uzeti u obzir, pitanje odakle je došla egejska seoba. Jer, ako se danas analiziraju rezultati arheologije, vidi se da je Ksenija Vinski-Gasparini, već u svojoj knjizi *Kultura polja sa žarama*, konstatovala da nema indicija da su nosioci kulture polja sa urnama na severozapadnom Balkanu, u Posavini, učestvovali u toj seobi. S druge strane, iskopavanja u Kastanasu, blizu ušća Vardara, pokazala su da oko 1400. godine zaista postoji infiltracija, a zatim upad sa severa oko 1190-1000. godine stare ere, koji je došao sa Balkana. Tako se u Kastanasu u kasnoj bronzi pojavljuju tipični balkanski elementi, naročito u keramici. Njih je Aliks Hohšteter (Alix Hochstetter) uglavnom vezala za grupe donjeg Podunavlja, rasprostranjene u Rumuniji i zapadnoj Bugarskoj. Smatram da ona pri tome nije dovoljno uzela u obzir materijal paraćinske grupe u Podunavlju, koja ima vrlo mnogo zajedničkog sa pojavama iz vremena mikenskog perioda u Kastanasu, dakle od 1400. godine nadalje. Prema tome bi se moglo pretpostaviti da je seoba pošla sa dela istočnog i centralnog Balkana, obuhvatajući izvesne delove južnog karpatskog područja, spuštajući se odatle na jug. U tom slučaju, otpada svaka teorija sa Alpima i severozapadnim Balkanom, kao centrom odakle je potekla ta seoba. Sem toga, to

su više, kako se to jasno pokazuje na Kastanasu, pojave izvesne infiltracije bronzanodopskih elemenata u to i susedna naselja blizu ušća Vardara. Dakle, sigurno je da je pre egejske seobe bilo kretanja prema jugu. Međutim, u Kastanasu jedan veliki prelom u razvoju nastaje negde u horizontima 13 do 11 (1190-1000.god.), u kojima se javlja kasnomikenska keramika, zajedno sa prvim pojavama protogeometrijske, što bi impliciralo da se već ide na XI vek. To je, prema tome, nešto što je kasnije zabeleženo u izvorima kao napadi pomorskih naroda na Egipat. Ako je to tako, onda bi se pre moglo pretpostaviti da je postojalo nekoliko talasa tih kretanja, da je tokom kasnog bronzanog doba bilo prvih kontakata i infiltracija, a posle 1200. i pre 1000.godine, dolazi do zaista velikih pomeranja. Ona ne predstavljaju jedan jedinstveni fenomen, nego su to kretanja koja idu sa centralnog Balkana i donjeg Dunava ka Kastanasu, ka Makedoniji, a drugi talas od istočnog Balkana prema Troji, i to je svakako onaj koji je konstatovan posle trojanskog rata. Dakle, postoje razni talasi u razno vreme - nema jedne jedinstvene egejske seobe. U svakom slučaju, oni su nešto raniji od prve metalurgije gvožđa u jugoistočnoj Evropi, a nema traga o nekom povratku nosilaca egejske seobe na Balkan.

Zbog svega toga, mislim da autohtoni elemenat može da ima prvenstvo u procesu nastanka gvozdenog doba. To opravdava i činjenica da su metalurgija bronzne i eksploatacija bakra, dakle - rudarstvo, bili intenzivno razvijeni u karpatskim oblastima, naročito u vremenu oko 1200-1100.godine. To je vrhunac bronzane metalurgije u našim krajevima, prvenstveno u Karpatima, a zatim i na Balkanu, tokom halštata A-1, sa ostavama metalnih predmeta, kao Uioara de Sus kod Kluža. Ove ostave se tumače kao velike radionice, ili zajednički fondovi metala neke veće zajednice, recimo jednog plemena. Dakle, svakako je bilo moguće da se kod intenzivnog razvoja, na vrhuncu metalurgije bronzne i eksploatacije bakra, dođe i do nove sirovine - gvožđa, koja je davala znatno bolje mogućnosti za proizvodnju nekih predmeta, oružja i oruđa, i da je, prema tome, metalurgija gvožđa ovde nastala autohtono.

Na pitanje koje pojave materijalne kulture karakterišu gvozdeno doba, ja bih rekao da je to najpre korišćenje gvožđa i

intenzivni razvoj metalurgije gvožđa, koji će imati bitnog uticaja na dalje društvene i ekonomske procese. Izrada oružja i oruđa od gvožđa postaje masovna od VIII veka. Uporedo sa tim, razvijaju se mnogo jači kontakti između zajednica i pojedinih regija. Pri tome se, međutim, u radionicama još uvek izrađuju predmeti od bronzne, naročito nakit. Danas se jasno vidi, kada se kartiraju izvesni tipovi bronzanih predmeta toga vremena, da se oni koncentrišu oko određenih rudarskih centara i radionica. To pokazuje da dolazi do intenzivnog kontakta, trgovine i intenzivne razmene, što svakako utiče na dalje zbližavanje, pregrupisanje i stapanje postojećih zajednica.

Još jedan element, koji se kasnije javlja, jeste jak uticaj grčke kulture, koji dolazi u vezi sa grčkom kolonizacijom, dakle od konca VII veka. Danas čak Aleksandru Vulpe navodi podatke po kojima bi Histrija na Pontu bila osnovana krajem VIII veka, a na Jadranu prve kolonije nastaju u VI veku, mada ih je većina iz IV veka. Komponenta intenzivne veze sa grčkim svetom dovodi do postepene akulturacije i integrisanja jednoga dela ovoga balkanskog sveta u grčku civilizaciju.

- *Dakle, Vi smatrate da je upravo promena u osnovnoj tehnologiji bila ta koja je uslovlila svaku drugu promenu.*

- Jeste, ona je dala podsticaj.

Distribucija paleobalkanskih plemena

- *Veliki deo istraživanja gvozdenog doba centralnog Balkana usmeren je na određenje etničke pripadnosti nosilaca pojedinih arheološki definisanih kulturnih grupa. Da li je, po Vama, moguće donositi pouzdane zaključke o ovim pitanjima? Koja Vam se rekonstrukcija etničke karte Balkana u gvozdeno doba danas čini najverodostojnijom?*

- Ja smatram da se na osnovu arheološkog materijala može govoriti o etničkom sastavu stanovništva i o etničkim problemima. Moram, međutim, da kažem da arheologija tu ne

deluje sama. U pitanju su interdisciplinarna istraživanja, što znači: arheologija u saradnji prvenstveno sa antičkom istorijom i lingvistikom. Nadam se da će jednog dana i antropologija moći tome da doprinese. Danas mislim da je, zbog nedostatka dovoljne količine materijala, to velikim delom preuranjeno.

Ono što treba prvo raščistiti jeste definicija naroda, a zatim i drugih pojmova u vezi sa tim, kao što je država, mislim - antička država. Jer, u to doba se već pominju države, kao što je ilirska, dardanska ili država Dačana. Po meni je narod zajednica više srodnih plemena, povezanih među sobom zajedničkim poreklom, duhovnom kulturom, zajedničkim ili sličnim jezikom - svakako je tu bilo nekih razlika, dijalekata i slično - i, izvesnim delom, zajedničkom materijalnom kulturom. Ali, zajednica kod koje postoji svest o tome zajedništvu, koja je tom svešću povezana u jednu celinu. Nasuprot tome, država, kada je reč o državi izvan klasičnog antičkoga sveta, mogla bi se definisati kao nadnacionalna ili nacionalna zajednica, čije je funkcionisanje uslovljeno izvesnim elementima nadplemenske organizacije. Te elemente je Fanula Papazoglu odlično definisala na primeru ilirske države. Sličan je i karakter tračke države. Kod Dačana je očigledno jasno da je u državi postojala izvesna podela vlasti između vladara, kao svetovnoga, i prvosveštenika, kao duhovnoga vođe. To je slučaj Bojrebiste sa njegovim prvim sveštenikom, koji je imao veliki uticaj, pa je čak, prema nekim indicijama, mogao da ga je on i ubio, ili učestvovao u ubistvu kralja. Takvo dvojstvo kod Ilira nije postojalo. Međutim, kod Ilira ima drugih elemenata, koji su delom ostatak plemenske organizacije. To je, najpre, savet najistaknutijih ljudi pojedinih plemena, neka vrsta *gerusije* - ustanova takozvanih kraljevih prijatelja, preuzeta iz helenističkih država. To su istaknuti ljudi, koji nemaju nikakve veze sa plemenskom organizacijom, niti sa nekom drugom administrativnom funkcijom. Drugim rečima, to bi moglo odgovarati onome što se danas naziva krunskim savetom.

Izvesni podaci jasno nam govore o razlici pojma države i naroda. Recimo, ako Tukidid kaže za Taulante da su oni ilirski narod, onda znači da je tu reč, po njemu, o jednome narodu. Ako Pseudo-Aristotel kaže za Ardijeje i Autarijate da su oni ilirski

narodi, onda se, znači, tu govori o takvim zajednicama. Naravno, to onda implicira da Iliri nisu narod. To znači da bi Iliri bili jedan etno-kulturni i jezički kompleks, iz koga dalje proizilaze, unutar koga se izdvajaju pojedina plemena i, na jednom višem stepenu razvoja, formiraju narodi. S druge strane, državu vrlo lepo ilustruje podatak Tukidida o kraljevstvu tračkih Odriza, gde se kaže da oni vladaju jednim delom Tračana i jednim delom Geta, koji pripadaju severnoj grupaciji, odvojenoj od pravih Tračana. Dakle, jedan deo Geta i Tračana je pod njima, a postoje i drugi Tračani, koje Tukidid naziva *autonomoi*, oni koji nisu u sastavu odriske države. Prema tome, tu je etnički pojam jasno izdvojen od države, kao nadnacionalne.

Istorijski izvori o etničkom pitanju

Pitanje je sada u kojoj meri svaka od pomenutih nauka može doprineti rešavanju etničkih problema. Ako počnemo od pisane istorije, ona na prvi pogled izgleda kao ta koja nam najbolje može osvetliti problem. Jer, ona nam daje ime naroda, podatak o teritoriji, navodi manje-više i vreme kada se taj narod tu nalazio. Ali, prva teškoća je u tome što antički istoričari, kako je dobro zapazila Fanula Papazoglu, ne prave razliku između naroda i plemena. Tu se kod Grka ravnopravno upotrebljava pojam *ethnos* i *genos*, a kod Rimljana *populus* i *gens*. Tako je praktično vrlo teško opredeliti da li se radi o nekom narodu ili plemenu, ili, ako nemate podataka o njihovoj organizaciji, eventualno i o savezu plemena. Ako Tukidid kaže da su Taulanti *ethnos*, ili ako saznajemo to isto za Autarijate, da li su oni narodi ili plemena? Za Dardance Strabon kaže da oni obuhvataju i neke druge zajednice - Galabre i Tunate. To znači, očigledno, da su uz same Dardance, Galabri i Tunati deo dardanske zajednice, da je to nekoliko plemena, što može da indicira državu, koja je, uostalom, potvrđena u izvorima, time što oni imaju kraljeve i druge elemente državne organizacije. Dakle, to je jedna teškoća.

Druga je velika teškoća kod istorijskih izvora što su podaci uglavnom iz druge ruke i često vrlo nesigurni, nepouz-

dani, tako da je potrebno voditi računa i o kritici teksta i pokušati rešiti odakle je podatak preuzet. Tu je, nesumnjivo, jedna od velikih slabosti istorije. Moram da kažem da su izvori ponekad i kontradiktorni, stvarno ili prividno. Ako, na primer, Strabon kaže za Ardijeje, najpre da oni ratuju sa Autarijatima oko nekih slanih izvora, koji su im potrebni za njihovu stoku, da ratuju zato što žive daleko od mora, a posle toga isti Strabon navodi da su oni vezani za Rizonski zaliv - Boku Kotorsku, pa zatim saznajemo da su ih Rimljani 135. godine preselili u unutrašnjost, zato što su se bavili gusarstvom, onda tu prividno imamo kontradikciju među podacima. Međutim, ako se prihvati da je prvi podatak stariji, onda se ti podaci mogu protumačiti kao stanje toga naroda, ili teritorije toga naroda, u dva različita momenta. Dakle, podatak ne mora da bude kontradiktoran. Radoslav Katičić je u jednome sintetskome osvrtu na vrednost istorijskih podataka, objavljenom 1991. godine, dao osnovnu karakteristiku historiografije. Po njemu su, za rešavanje etničkih problema, najpouzdaniji najstariji grčki izvori, recimo Hekatej, koji su uglavnom vezani za period grčke kolonizacije, kada je postojalo i posebno intersovanje za narode sa kojima su Grci dolazili u kontakt. Isti je slučaj i sa takozvanim *periplima*, nekom vrstom vodiča za putovanje morem. To je, osobito, Pseudo-Skilaks, čiji je tekst sačuvan iz IV veka, ali je Mate Suić, jednom vrlo ubedljivom i finom analizom, pokazao da je, u stvari, jezgro toga *peripla* iz ranijeg vremena. Ti podaci mogu se smatrati pouzdanim.

Većina klasičnih autora, klasičnih istoričara, orijentisani su prvenstveno na političku istoriju, te ih, prema tome, etnička pitanja, poreklo ili pripadnost pojedinih naroda, interesuje više uzgred. Ako, na primer, Polibije ili Livije govore da je u vreme ilirskih ratova Teute sa Rimljanima, jedan deo Ilira prešao Dardancima, on to konstatuje kao fakat. Iliri su pripadnici ilirske države, ili pripadnici onih plemena koje Grci zajedno nazivaju Ilirima, a to posle preuzimaju i Rimljani. Dardanci su predstavnici jedne političke organizacije koja je u ratu. Njega se ne tiče da li su Dardanci srodni ili nisu srodni Ilirima, on samo konstatuje činjenicu. Naravno, i kod tih pisaca ima sigurnijih podataka, etničkih, koji se javljaju delom i kada oni preuzimaju podatke

starijih pisaca ili tradiciju. U doba helenizma, učena literatura uglavnom crpe iz starijih izvora, prve kategorije. Iako su ti helenistički izvori najvećim delom izgubljeni, na njih se pretežno oslanjaju rimski istoričari. Tako, uz političke događaje i podatke o političkoj istoriji, kod njih se može naći i podataka koji se tiču etničkih problema. To se posebno odnosi na Strabona, koji ne piše istoriju, nego geografiju, i onda, govoreći o izvesnim narodima, daje dosta podataka o njima i o njihovoj istoriji, na primer o Brigima, koji su se preselili u Malu Aziju i tamo se nazvali Frigi. Dakle, tu treba razlikovati odakle, od kada i od koga potiču pojedini podaci.

Rekli smo da kod istoričara koji se više interesuju za političke događaje, možemo naći i korisnih podataka. Pre svega, to je Herodot, koji široko obrađuje izvesne probleme vezane za pojedine narode, kao što je IV knjiga o Skitima. To su vrlo dragoceni podaci. Isto tako, kada Dion Kasije govori o Mizima i Getima, što preuzima iz starijih izvora, on daje jedan vrlo interesantan podatak, koji, mislim, vrlo lepo ilustruje prelaženje od lingvističkog, etno-kulturnog kompleksa na narod. On kaže da grčki pisci govore o Getima, koje su prve upoznali, a ime Dačani se javlja kod Rimljana; dalje, da Geti i Misi oduvek naseljavaju prostor između Hemusa - Stare Planine, i Dunava. Međutim, tokom vremena, neki od njih počeli su da uzimaju nova imena. I tako se među Misima nalaze i oni koji su se nekada zvali Tribalima, i Dardanci, koji su se i u njegovo vreme tako nazivali. Dakle, iz toga se može zaključiti postojanje jednog etno-kulturnog lingvističkog kompleksa, iz koga se postepeno izdvajaju pojedina plemena i narodi, koji se na taj način formiraju.

Paleolingvistika

Što se tiče lingvistike, njen osnovni nedostatak je to što ona nema hronologije. Jer, glotohronologija se pokazala kao sasvim nesigurna. To je pokušaj da se, prema trajanju procesa evolucije jednoga jezika, znajući njegovu početnu fazu - upravo to treba znati, a upravo to se u većini slučajeva ne zna! - da se na

osnovu toga izračuna koliko je bilo potrebno vremena da taj jezik dođe do stepena razvoja na kome se u datom momentu nalazi. Pre svega, niko ne kaže, i ne može se dokazati, da je proces uvek i svuda tekao istom brzinom. Negde je išao brže, negde, sigurno, sporije.

Druga je slaba strana lingvistike kada se na pogrešnim premisama grade zaključci koji su, naravno, pogrešni. To je slučaj sa teorijom koju su zastupali Krahe i Pokorni (Krahe, Pokorny), da su Iliri živeli na prostoru otprilike od Lužica do Alpa, što je, opet, bazirano na radovima arheologa iz škole Kosine i Šuharta, u krajnjoj liniji - na nordijskoj teoriji. Tako je tu nastao jedan *circulus virtuosus*... Lingvisti su se oslonili na arheologe, a nemaju pravih dokaza; arheolozi tvrde nešto, pa se za etničku interpretaciju oni oslanjaju na lingviste, a ni oni nemaju dokaza. Tako se teorijska postavka dovodi do apsurdna, pogotovu ako danas možemo da govorimo da je centar gde su se Iliri formirali negde od Albanije, do prostora oko Neretve i Cetine i u njegovom zaleđu.

Sličnu grešku čini Georgijev, iako su neka njegova zapažanja u vezi sa Dako-Mizijcima inače izuzetno značajna. On smatra da se Tračani mogu projicirati čak i u neolit, naravno, na osnovu imena planina na njihovoj teritoriji, koja su, navodno, tračka i indoevropska, i predstavljaju najstariji očuvani sloj imena. Treba reći, prvo, da se ne može dokazati da su najstarija imena koja su sačuvana sigurno najstarija koja su zbilja postojala, i da nije bilo starijih koja ne znamo. Drugo, da se jedan narod - jedna zajednica kakav je narod, onako kako smo ga definisali, ne može formirati u onim društvenim i ekonomskim strukturama kakve pripadaju neolitskim zemljoradnicima. Prema tome, prebacivati Tračane u neolit, upravo - posezati za njima u neolit, sasvim je neprihvatljivo. Ista je greška kad se, recimo, govori o tome da indoevropska zajednica nastaje već u paleolitu. Očigledno, prema fundusu reči koje su zajedničke u indoevropskim jezicima, postoje pojmovi koji daleko prevazilaze stepen ekonomskog i kulturnog razvoja paleolita, odnosno lovačko-sakupljačke privrede.

Onomastika

Lingvistika može, međutim, dati izuzetno korisne podatke, i tu je od izvanrednog značaja rad Katičića za celu severnojadransku obalu i njeno zaleđe, baziran na onomastici, na ličnim imenima. On je u tome slučaju uspeo da izdvoji nekoliko onomastičkih grupa, i to: jednu na području naseljenom Ilirima, zatim jednu grupaciju koju naziva delmatskom, oko Cetine. Ona nije identična sa onomastikom kod Ilira, ima svoje samostalne elemente i pokazuje veze sa panonskom onomastikom. Potom jednu liburnsku grupaciju, koja je, opet, nezavisna od ove i više se veže sa Venetima. Dakle, na celoj toj teritoriji, za koju se često tvrdi da je ilirska - cela jadranska obala i njeno zaleđe - Iliri obuhvataju jedan ograničen prostor; Delmati nisu pravi Iliri, Liburni nisu Iliri, a ni Veneti. To je jedan vrlo interesantan zaključak. Slabost ovih konstatacija, naravno, ne zavisi od autora, i leži u tome što su izvori na kojima se zasnivaju dosta kasni. Jer, onomastičke podatke mi imamo, u najboljem slučaju, negde od III ili II veka pre nove ere, a većina je tek iz rimskog doba.

Arheološki podaci o etničkim pitanjima

Što se tiče arheologije, ona ima pozitivnu stranu što svoje zaključke zasniva na najrealnijim podacima. To su ostaci materijalne kulture, kojima se može dobro operisati, to su regionalna razgraničenja, koja se mogu dobro utvrditi. Najveća je slabost, međutim, što je arheologija bezimena, što u arheologiji nemamo imena niti plemena, niti naroda. Arheologija može samo da konstatuje postojanje izvesnih elemenata na izvesnome prostoru, a da bi se rešilo ko su ti elementi, ona se mora osloniti na antičku istoriju i na lingvistiku. Prema tome, samo sve te tri nauke zajedno mogu, u zajedničkom radu, doći do izvesnih zaključaka, koji su, moram unapred da kažem, tek osnovne linije saznanja. Treba voditi računa i o stepenu istraženosti, i da će u

tim osnovnim linijama, koje se danas mogu sagledati, doći do mnogih promena, korektura, a neka pitanja nikada se neće pouzdano rešiti.

Ako bismo govorili o doprinosu arheologije proučavanju paleobalkanskih zajednica, onda bih, u pogledu metodskoga pristupa ovome problemu, rekao sledeće: ako na jednoj određenoj teritoriji, koja je, u antičkim izvorima, u jedno određeno vreme pripisana određenom narodu ili plemenu, u to isto vreme postoje elementi materijalne kulture koji tu regiju određuju kao jednu celinu, i ako lingvistički podaci takođe govore o tome da tu tada postoji jedna posebna grupacija, onda sa mnogo verovatnoće možemo reći da se radi o tome dotičnom narodu ili plemenu. Naravno, postavlja se pitanje u kojoj meri i kako se mogu koristiti arheološki izvori. Pre svega, sve ono što je hronološki neosetljivo nema nikakvog značaja. Na primer, gruba keramika koja se javlja na donjem Dunavu i na Balkanu, pa ide čak i do Tirinsa, u prelaznom periodu i prvoj polovini gvozdenog doba, praktično uvek ista, beznačajna je. To je jedan opšti fundus, opšta pojava, koja se javlja na širokom prostoru i ne može se koristiti za dalje interpretacije. Naselje i kuće mogu se eventualno upotrebiti, ili, bolje reći - moći će, jednog dana, ako se nizom mikroregionalnih iskopavanja pokaže da u obliku kuća i naselja na jednoj određenoj teritoriji postoje izvesne specifičnosti koje ih izdvajaju od drugih. Treba, međutim, voditi računa da je naselje uslovljeno uglavnom geografskim i klimatskim faktorima. Isto, u izvesnom smislu, dobrim delom važi i za utvrđenja, fortifikacije, recimo za gradine, jer su one takođe uslovljene topografskim uslovima, naravno i nivoom ratne veštine u određenom vremenu. Samo ako mikroregionalna istraživanja pokažu da postoje posebni sistemi odbrane oko izvesnih područja, onda to može imati značaja za eventualne zaključke. To, opet, zahteva niz mikroregionalnih istraživanja, kao što je ono koje je radio Benac u Duvanjskom i Livanjskom polju, gde su ustanovljeni ovakvi sistemi. Eventualno mogu biti značajne neke vrlo specifične i karakteristične vrste gradnje, kao što je, recimo, *muris gallicus*, ili *muris dacicus*, koji se donekle razlikuju. Ili, pak, karakteristična pojava u Basarabi-kulturi, dakle, između VIII i VI veka, da se jezgro bedema spaljuje, kako

bi se dobila čvršća podloga. To je konstatovano na nizu nalazišta na teritoriji Dakije, isto tako i u Laništu kod Jagodine. Dakle, u to isto vreme, u istoj kulturi.

Što se tiče keramike, ona, naravno, ima svoj veliki značaj u celoj praistoriji, delom i kasnije, zbog toga što je rađena regionalno, ograničena na izvesne prostore i, prema tome, dopušta izdvajanje izvesnih tačno opredeljenih i određenih područja. Oruđa nemaju tako veliki značaj. Jedan objekat praktične namene, ako mu je postignuta najsavršenija, najbolja forma u određenom materijalu, teško menja svoj izgled. To, isto tako, važi i za oružje, koje je uslovljeno i ratnom taktikom, vojnim veštinama. Međutim, ponekad se oružje nalazi u grobovima, u određenoj kombinaciji, na primer, kod Ilira, na području koje se pripisuje Ilirima, vrlo je karakteristična pojava: mač, bojna sekira i čak više kopalja. To su, svuda kod Ilira, osnovni elementi panoplje. Regionalna rasprostranjenost tih elemenata panoplje može, uz druge elemente tipične za Ilire, imati izvesan širi značaj.

Sličan je slučaj sa nakitom. Nakit je stvar mode. Mi danas znamo, baš u gvozdeno doba, da postoje radionice koje svoje proizvode plasiraju na široke prostore. Na primer, jedna vrsta pojasa - ažurirani pojasevi - koncentriše se u karpatskoj zoni, ali se širi sve do Donje Doline na Savi, i daleko prema jugu. To više pokazuje ulogu pojedinih radionica ili centara proizvodnje, nego što može imati značaja za etničku pripadnost. Ali, ako se u grobovima na jednoj određenoj teritoriji nalaze određene kombinacije, rekao bih, ne nakita, nego odevnih predmeta vezanih direktno za nošnju, ako se oni stalno nalaze na određeni način raspoređeni na skeletu, onda to sigurno indicira određenu nošnju, a nošnja je vezana za etnos. Samo u slučaju takvih sigurnih kombinacija - nakit, odevni predmeti, oružje - mogu se zbilja iznositi određene etničke interpretacije. Jedan pojedinačni nalaz, na primer fibule ovoga ili onoga tipa, praktično ne znači mnogo. Naravno, ono što je vrlo važno, to su elementi duhovne kulture, koji se, pre svega, manifestuju i održavaju u načinu sahranjivanja, koji je uvek jako konzervativan, i koji je indikativan, ako se dobro arheološki obradi. To

bi bili osnovni arheološki elementi, na osnovu kojih se može govoriti o etničkoj interpretaciji.

Pitanje Tribala

Sve ovo ilustrovao bih, recimo, primerom Tribala. Prvi podatak - govorim o pisanim podacima - o Tribalima, preuzet od Hekateja, daje Herodot, kada govori da se spajaju dve reke Angros i Brongos, a da se Brongos uliva u Dunav, i da protiče kroz tribalsku ravnicu. Tu je, očigledno, jedan podatak o etnosu - ako se tribalska ravnica tako zove, znači da je pripadala Tribalima. Ako je podatak uzet od Hekateja, iz VI veka pre nove ere, znači da su Tribali tu bar od VI veka. Angros se identifikuje sa Zapadnom, a Brongos sa Južnom i Velikom Moravom. Drugi podatak, opet istorijski, koji je još zanimljiviji, jeste onaj koji, mnogo kasnije, daje Tukidid. On kaže da severno od planine Skombros, koja se identifikuje sa Vitošom, žive Treri, koji dopiru do reke Ombrosa, koja se identifikuje sa Iskerom, a da se dalje, severno od njih, na Iskeru, nalaze Tribali. Ako spojimo ta dva podatka, koji su približno istovremeni, imamo Tribale od Iskera do Morave. I to je tribalska teritorija.

Drugi značajan podatak, oko koga postoji neslaganje, je podatak o autarijatskom pohodu. Iz Strabona proizilazi da su Autarijati, koji su najjače ilirsko pleme, nekad pokorili Tribale, a da su Autarijate zatim pokorili Skordisci. Autarijati su morali živeti na delu tribalske teritorije, na kojem su se kasnije naselili Skordisci, a znamo da je to teritorija, po Strabonu, istočno i zapadno od Velike Morave. Prema tome, tu se mesto gde se pojavljuju Autarijati jasno fiksira. Fanula Papazoglu, govoreći o tom osvajanju teritorije Tribala, smatra da je to bilo tek u vreme Aleksandra Velikog, ili još kasnije. Međutim, ovde dolazi do kontradikcije. Arijan opisuje Aleksandrov pohod na Tribale, 335. godine - a on je vrlo pouzdan, jer reprodukuje podatke Ptolomeja, koji je bio učesnik u tribalskom pohodu - dakle, to je izvor iz prve ruke. Na povratku sa pohoda, Aleksandar prvi put saznaje za Autarijate. Arijan kaže da do tada nije bio čuo za njih.

To je malo čudno, iako nije nemoguće, jer je Aleksandar verovatno ipak bio obavešten o plemenima i narodima koji su živeli severno od njegove zemlje, pošto je i krenuo na Tribale. Ali, sad dolazi drugi podatak: kad Aleksandar pita Langara, kralja Agrijana, koji žive na Gornjoj Strumi, šta su ti Autarijati, ovaj mu odgovara da je to narod koji nema nikakve vojne snage, da su totalno *apolemotatoi*, kako on kaže - sasvim nesposobni za rat. To je očigledna kontradikcija sa prvim podatkom, ako prihvatimo da su Autarijati osvojili tribalsku teritoriju u vreme Aleksandra. Ako su oni kod Strabona najjači narod Ilira, a kod Arijana potpuno nevažan elemenat, onda je moralo proći izvesno vreme od onoga kad su bili na vrhuncu, do onog vremena i onog stanja u kome se oni pojavljuju 335. godine. Prema tome, mora se smatrati da je taj pohod Autarijata bio ranije, i to bi sasvim odgovaralo tome Strabonovom podatku. Utoliko pre što tu imamo i arheološki dokaz, takozvane pojaseve tipa Mramorac, u Pomoravlju, sa kraja VI i početka V veka, oko kojih, moram reći, postoje razlike u mišljenju. Profesor Srejović smatra da to nije autarijatsko, nego da bi ti veliki srebrni pojasevi bili tribalska specifičnost. Pojasevi toga tipa su, međutim, tačne kopije transponovane u luksuzne predmete, naušnica ili prstenja koji se nalaze na Glasincu. Oni su tamo proizvedeni u isto vreme, a prvi primerici i nešto ranije, što se datuje u Glasinac IV c-2 do V a, od oko 550. do 475. godine. Znači, upravo u vreme koje bi odgovaralo ovome podatku kod Strabona, koje pada pre 335. godine, a posle Hekateja, za koga je moravska ravnica još tribalska. Posle upada Autarijata, smatram da se centar tribalske zemlje nalazi, ne na Moravi, nego na Iskeru. Praktično, o dolini Velike Morave u to doba vrlo malo znamo. Sve daje utisak jednog osiromašenog i manje značajnog područja. Uskoro počinju i pohodi Skordiska, pa i razni drugi pohodi; to je bila jedna prolazna teritorija, sa koje se dosta bežalo, da se ne bi živelo tu, gde svaki čas dolazi do neke gužve. Fanula Papazoglu je pokazala put kojim je Aleksandar išao na Tribale. On polazi iz Amfipolisa, na ušću Strume - Strimona, ide Strumom, prelazi Staru Planinu - Hemus, i spušta se u dolinu Iskera. Tu su se odigrali svi oni događaji koji su u vezi sa Tribalima, rat sa njihovim kraljem Sirmosom. Sirmos se povlači na jedno ostrvo, i

posle toga dolazi do mira. Dakle, centar Tribala je očigledno u tom području.

To potvrđuju dva velika nalaza iz okoline Vraca. Jedno su kneževski grobovi. Drugo je blago iz Rogozena, takođe kod Vraca, gde je nađen izvredno bogat i lep nalaz, sa velikim brojem srebrnih posuda. Na nekima od njih ispisana su imena odriskih vladara, ili članova odriske dinastije. Prvi koji se pominje je Sitalk, koji vlada krajem V veka, dakle u ono vreme kada Tukidid govori o Odrizima i njihovoj državi. Poslednji koji se javlja je Kersobleptes, pripadnik odriske dinastije, koji je istorijski potvrđen oko 340. godine. Tu se očigledno radi o jednom blagu, koje se sukcesivno stvaralo, i mislim da je tačno gledište Aleksandra Fola, da bi to bio jedan deo tribalske kraljevske riznice. Tome ne smeta činjenica da se na liksuznom posudu nalaze imena odriskih kraljeva. I na drugim mestima, na primer u kneževskom grobu u Agighiolu u Dobrudži ima natpisa na fijali sa imenom Kotisa. Ta pojava je svakako odraz jednog opšteg indoevropskog običaja, koji je zabeležen u *Ilijadi* i *Odiseji*. To je razmena darova - *keimelia*, između ljudi iz aristokratskog sloja. Prema tome, u dobrim odnosima između Tribala i Odriza, odriski vladari su davali te poklone sa svojim imenom. Znači, sve to nam pokazuje da je u vreme Aleksandra, a i pre njega, tu bilo središte Tribala. Kako i kada je zakopana ta ostava? Ona će svakako biti deo tribalske kraljevske riznice. Može biti da je zakopana u vezi sa Filipovim pohodom na Skite i njegovim povratkom oko 340. godine, ili, čak, Aleksandrovim pohodom 335. Ovi istorijski i arheološki podaci daju nam sigurne elemente za lokaciju Tribala.

I još jedna stvar: u periodu između VIII i VI veka, područje Pomoravlja - kad sam rekao da je ono potpuno beznačajno, to je posle najeзде Autarijata - to područje pripada širokoj oblasti Basarabi kompleksa, koji se proteže od donjeg Dunava do Srema, između Karpata i Dunava, ili Stare Planine. Ta teritorija tačno odgovara području Dako/Geto-Mizijaca, po Georgijevu, kompleksu u kome se može računati sa stvaranjem pojedinih plemena i naroda u okviru dako-mizijske zajednice. Ja, lično, mislim da se izdvajanje Tribala definitivno dogodilo negde u VII veku, da je onda došlo do formiranja jedne velike tribalske

zajednice, od Pomoravlja do severozapadne Bugarske. Za to govori raspored utvrđenja u području oko Jagodine. Na Bagrdanskim vratima, na Moravi, u ranijoj fazi, u VIII veku, postoje dve gradine, koje kontrolišu prolaz. U VII veku tih gradina više nema, i prolaz je otvoren. Drugim rečima, to bi indiciralo da je do VII veka bilo još opasnosti sa severa, posle toga ne, što znači da se cela teritorija ujedinjuje u tribalsku zajednicu.

Glasinac

- *Šta se dešava sa Glasincem? Da li u vezi sa Glasincem možemo da govorimo o etničkim pitanjima?*

- Možemo, ali je situacija malo drugačija. Izgleda da se Glasinac može smatrati delom zemlje ilirskih Autarijata, ako se, naravno, uzme u obzir činjenica gde se, otprilike, Autarijati lociraju prema starim izvorima. Strabon kaže da oni zahvataju i gornji tok Drima, dakle, dolaze sigurno do područja severne Albanije i Metohije. Pseudo-Skilaks, pouzdan izvor iz IV veka pre naše ere, kaže, govoreći o velikom jezeru, koje je identifikovano sa Skadarskim, da se ono širi u pravcu zemlje Autarijata. Dakle, prema istoku do Drima i severno od Skadarskog jezera jeste autarijatska zemlja. Barić je, kao lingvista, smatrao da ime Autarijata stoji u vezi sa imenom Tare, i da znači nešto kao Potarci. Arheološki je apsolutno sigurno da na Glasincu postoji kontinuitet od rane bronzе, pa sve do III veka. Onda, odjednom, ne znamo zašto i kako, na Glasincu prestaje život. Ali, do tada kontinuitet je potpuno siguran i, kako je pokazao Čović, može se smatrati autarijatskim.

Drugo je pitanje izvesne ekspanzije Autarijata. Strabon kaže da su oni najmoćniji među Ilirima. Ako posmatramo širenje glasinačke grupe - ili, ja bih je radije zvao jednim većim kulturnim kompleksom - videćemo da njenih elemenata ima u severnoj Albaniji, do Mati, i u jugozapadnoj Srbiji, s tim što su u oba područja retki rani nalazi, iz VIII veka. Masovno se elementi glasinačkog kulturnog kompleksa javljaju tek od poslednje

četvrtine VII veka, što bi indiciralo da se nekako kulturni uticaj Autarijata u to vreme proširio na te teritorije. To bi onda predstavljalo jedan širi kompleks, koji je vezan za Autarijate.

Zanimljivo je, međutim - i tu sada nastaje teškoća - pitanje pohoda Autarijata na Pomoravlje. Elementi glasinačke kulture pojavljuju se već od VII veka u severozapadnoj Bugarskoj i zapadnoj Rumuniji. To, naravno, može da znači i izvesne kulturne veze, kontakte, možda stočarska kretanja. Međutim, činjenica da se, da tako kažem, autarijatski kulturni krug širi na jugozapadnu Srbiju i severnu Albaniju, govori bi za jednu veliku autarijatsku zajednicu. Na toj velikoj teritoriji teško možemo govoriti o jednom narodu, jer je to suviše veliko prostranstvo za takvu zajednicu. Nemamo nikakvih podataka da je postojala država Autarijata. S obzirom na značaj koji im pridaje Strabon, on bi je svakako spomenuo. Izgleda mi verovatno da sve govori u prilog jednom savezu plemena, koji bi bio uključen u autarijatsku zajednicu, i koji je po najjačem plemenu dobio svoje ime. Treba reći da su imena koja antički pisci daju pojedinim etničkim i jezičkim kompleksima uvek, manje-više, vezana za njihove prve kontakte. Iliri su tako primarno jedno pleme, koje je živelo u južnoj Albaniji, i po kome je za sva srodna plemena uzet taj opšti naziv - Iliri. Tračani su, isto tako, prvobitno jedan deo tračke zajednice na jugu, Geti su prva dako-getska zajednica koju su upoznali Grci. Rimljani su prvo upoznali Dačane, na zapadu, i zato oni koriste zbirni naziv Dačani.

- Da li to znači da se arheološki pojam Glasinac-Mati može poistovetiti sa etničkim, odnosno sa savezom plemena koji ste opisali na toj teritoriji?

- Sa savezom plemena može... A, preko podataka da su Autarijati Iliri, sa ilirskim kompleksom.

Kneževski grobovi

- Među najbitnijim karakteristikama gvozdenog doba su svakako kneževski grobovi, kao jedan od pokazatelja socijalnog trenutka, novog socijalnog reda stvari. Vrlo često pitanje u vezi sa tim jeste šta zapravo kneževske grobove gvozdenog doba bitno odvaja, sa arheološke tačke, od, recimo, bogatih grobova u Varni, bronzanodopskih grobova, koji su svakako bogati, govore o raslojavanju, čak i o vrlo složenoj socijalnoj strukturi, ali ipak drugačijoj od gvozdenog doba.

- Bogati grobovi bronzanog doba su, da tako kažem, bogati po kvantitetu, a ne po kvalitetu. Naravno, tu treba postaviti pitanje: u bronzanodopskim grobovima mahom se ne nalazi oružje, i ima vrlo malo nakita. Pored toga, nakit je često spaljen, ako se vrši kremacija, tako da o tome malo znamo. Možda je postojao neki tabu da se samo keramika stavlja u grobove. Ali, ako uzmemo grobove u Krni (Cirna) u Rumuniji, između 1400. i 1200. godine, vidimo da postoje bogati grobovi, koji, međutim, u okviru nekropole nisu izdvojeni u posebne grupacije. U nekropoli, međutim, ima grupa, koje verovatno označavaju rodovske zajednice. To indicira da se kod bogatih grobova radi o nekim ljudima koji su u okviru te zajednice imali neki viši status. Dakle, postoji neko društveno raslojavanje, ali dokle ono ide, to ne možemo da kažemo.

Takvih indicija početnog raslojavanja ima u bronzano doba, kod grupa koje su svakako bile stočarske. To je slučaj u grupi Belotić-Bela Crkva, pa i u zapadnoj varijanti vatinske grupe, dakle u zapadnoj Srbiji, posebno u Rađevini. U Beloj Crkvi je jedan tumul rane bronzne veći od ostalih. Nalazi se na jednom dominantnom brežuljku. Ispod toga je još jedan tumul, manji, na nevelikom odstojanju, možda od oko 100 m. Ipak, veliki tumul je jasno izdvojen. Centralni grob ove velike humke nije bogat, naravno, jer tu grobovi uopšte nisu bogati. Ali, u njemu je nađen jedan muški skelet, koji je ležao iznad jednog ženskog skeleta, koji mu se nalazi kod nogu. Kostii novorođenčeta nađene su kod onoga gornjeg, muškog skeleta. Dakle, tu je svakako sahranjena jedna porodica. U manjem,

donjem tumulu nađena su tri skeleta bez ikakvih darova, ali, po konstrukciji, po svim karakteristikama, on je svakako istovremen sa velikim. Dakle, tu se može zapaziti izvesno društveno raslojavanje.

Drugi slučaj je već u srednjoj-kasnoj bronzi, dakle bronza C-D srednjeevropske hronologije, kasnija faza vatinske kulture, oko 1400-1200.godine. Na lokalitetu Banjevci je bilo nekoliko tumula, od kojih je u jednom otkriven centralni muški grob, sa monumentalnom konstrukcijom od kamena. Kad kažem monumentalno, mislim: tu je brižljivo ređan lomljeni kamen, u vidu velikog kovčega u kome je sahranjen muškarac bez ikakvih darova. Levo i desno od njega nalazila su se dva skeleta. Na žalost, antropološka analiza nije mogla biti izvršena, jer je stanje kostiju bilo očajno. Pokojnici su bili opremljeni, za ono vreme, jako bogatom ženskom opremom. Na podlaktici se nalaze grivne ukrašene graviranim spiralama, spiralno uvijene narukvice, oko vrata ćilibarska ogrlica. Takvih monumentalnih grobova, sa monumentalnom konstrukcijom, ima često u Rađevini, Podrinju, celoj zapadnoj Srbiji. Obično su siromašno opremljeni. U jednom grobu u Belotiću, sa kovčegom - skelet je bio blago savijen - nađena je jedna pinseta. Nalazi u Albaniji i na Glasincu pokazali su da se pinsete javljaju kao karakterističan deo muške nošnje. Prema tome, u ovom slučaju konstrukcija predstavlja muški grob. U jednoj konstrukciji u Tolisavcu, istražena su dva tumula, jedan kraj drugog. Jedan je bio sa ženskim skeletom, sa istim inventarom kao ovi koje smo maločas pomenuli, iz Banjevaca. U njegovoj neposrednoj blizini, veći tumul sa konstrukcijom kovčega, bio je bez darova. Prema tome, pretpostavlja se da se u tim slučajevima vrši sahrana jednog istaknutog čoveka, bez darova, a da je njegov ugled izražen bogatstvom njegovih žena. Dakle, to su prvi tragovi izvesnog društvenog raslojavanja.

Kneževski grobovi razvijenog gvozdenog doba, međutim, uvek su u vezi sa jakim grčkim uticajima, u kulturi koja je vezana za trgovinu i kolonizaciju Grka. Takav je slučaj u zapadnoj Nemačkoj, na Pontu, i kod nas, sa našim kneževskim grobovima. U Nemačkoj su kneževski grobovi potpuno odvojeni od običnih grobova. To su izuzetno veliki tumuli, sa posebnom konstrukcijom. Unutra postoji čitava zgrada, sagrađena i pok-

rivena balvanima, sa velikim brojem nalaza, prvenstveno grčke importovane keramike. Dakle, to je jasno odvajanje vodećeg sloja. Nalaze se u blizini rezidencija, kao što je Hojneburg. Knez je, da tako kažem, potpuno odvojen od svojih podanika.

Na centralnom Balkanu situacija je nešto drugačija, ali isto pokazuje jasno društveno raslojavanje. U Trebeništu kod Ohridskog jezera, pored bogatih grobova, koje su objavili Filov i Vulić, postoji i nekropola sa siromašnim grobovima, koju je objavio Pasko Kuzman, na lokalitetima Vrtuljka i Tri Čeljusti. Oni se direktno nadovezuju na bogate kneževske grobove na lokalitetu Suva Česma, i jednim delom su stariji. Sličan je slučaj u Pilatovićima. I tu postoje obične humke, jednostavnije, na koje se svojim položajem nadovezuje veliki kneževski tumul. Ako posmatramo te kneževske grobove u odnosu na one u Nemačkoj, oni, u suštini, odražavaju bližu vezu kneza i njegove porodice sa njegovim "podanicima". To se vidi i iz konstrukcije kneževskih humki. Kameni venac, platforma, kao, na primer, u Atenici, kameno jezgro tumula, ispod koga se nalazi centralni grob sa svojom konstrukcijom - takvi elementi postoje još u tumulima bronzanog doba. Rekao bih, na centralnom Balkanu kneževski grobovi zadržavaju staru tradiciju pogrebnog rituala, transponujući je u monumentalno. Oni odražavaju vezu sa zajednicom kojoj pripadaju, što je u Nemačkoj suprotno.

Još je jedna stvar interesantna kod slučaja grobova u Trebeništu. Kneževski grobovi, kojih ima trinaest, raspoređeni su u dva reda, u dve grupacije koje se jasno izdvajaju. Tu bi se moglo pretpostaviti da postoje dve grane jedne dinastije, kao što je za krug A i krug B u Mikenima pretpostavio Spiros Marinatos. One su se smenjivale, ili su vladale paralelno, u zavisnosti od organizacije.

- Kada govorimo o kneževskim grobovima, ne smemo propustiti vezu Trebeništa sa Sindosom.

- Da, tu je jedna stvar upadljiva. Rekao bih da su kneževski grobovi u izvesnom smislu nadnacionalni. Oni su odraz jednoga određenog staleža, društvenog sloja koji se povezuje među sobom, istom težnjom ka vlasti odraženoj bogatstvom, istom raskoši, luksuzom. Ako govorimo o etničkoj

pripadnosti Sindosa, on se, najverovatnije, još uvek veže za Peonice, koje, izgleda tek kasnije, smenjuju Makedonci. Pomeni Peonaca kod Homera dozvoljavaju njihovo lociranje na donjem Vardaru i u istočnoj Makedoniji. U Sindosu, Trebeništu i u Berancima u Pelagoniji, javljaju se grobovi sa maskama. Trebenište verovatno pripada Enhelejcima, Pelagonija je makedonska zemlja, ali, prema podacima u izvorima, mogla je ranije biti deo Peonije. To ukazuje da je običaj stavljanja maski u grob običaj više klase, i da ne mora biti zavisao od etničke pripadnosti.

- U Klajn-Klajnu takođe postoji maska... Da li treba dovoditi u vezu te maske sa mikenskim?

- Samo sa velikom rezervom. Možda u okviru jedne iste vizije, jedne iste koncepcije, ali ne direktnim vezama - jedne iste koncepcije, koja bi u sličnoj društvenoj organizaciji, dijahrono mogla da znači nešto slično. Ali, ja danas duboko sumnjam u bilo kakve direktne veze Trebeništa sa Mikenom.

Grčki import

- I tako, naravno, dodosmo do pitanja importa. Već ste pomenuli da su upravo kontakti sa jugom, ta jača kretanja, karakteristična za gvozdeno doba, i da je import u kneževskim grobovima vrlo važan element novonastale društvene strukture. Jesu li uticaji mediteranskih kultura vidljivi i na drugom arheološkom materijalu, osim na importu, gde je stvar očigledna? Da li se taj najstariji import može smatrati početnim elementom helenizacije? I suprotno, postavljaju se i pitanje uticaja varvarskog severa na Grčku.

- Ja mislim da o nekome velikome uticaju sa severa ne može biti govora. U arheologiji je predložena rekonstrukcija panoplje ratnika egejske seobe, o čijem smo nesumnjivom značaju ipak već izneli znatna ograničenja. Praktično, takav idealan nalaz nigde nije konstatovan. Tačno je da je bilo uticaja, da su oni nesumnjivi u izvesnim detaljima, u oružju pre svega.

Arheolozi su izdvojili tipove mačeva koji se javljaju negde od submikenskoga do protogeometrijskog perioda (posle 1075. do 900. godine). U svom opštem izgledu, oni jesu evropski, recimo: srednjeevropsko-karpatiski, ali sa znatnim razlikama u formi. Znači, to je, možda, preuzet jedan princip izrade oružja, koje je, međutim, lokalno proizvedeno. Jedino utoliko može da se vidi uticaj. Kastanas predstavlja jedan prodor, nesumnjivo, ali delimični, sukcesivni prodor elemenata sa Balkana u Makedoniju, prema jugu. Postoji još i pitanje onoga što je Milojević nazvao trećim talasom egejske seobe. To su razni primerici tipova gvozdenodopskoga nakita i odevnih predmeta, delom glasinačkog i donjepodunavskog tipa, zatim makedonskih bronz, dakle onih koji dolaze sa centralnoga i zapadnoga Balkana. Međutim, ti su nalazi vezani prvenstveno za velike *favissae*, to jest: za ostave u velikim svetilištima. U Feri u Tesaliji, nađen je najveći broj takvih predmeta, koji više pokazuju orijentaciju balkanskog stanovništva ka izvesnim velikim kulturnim centrima Grčke, možda jednu duhovnu vezu, uticaj u duhovnoj sferi, nego prisustvo toga stanovništva na jugu.

Helenizacija

- Kada se import pojavi u kneževskim grobovima, potom se u kulturi, da je nazovemo, širih društvenih slojeva, pojavljuju elementi koji se mogu vezivati za jug, kao što su Štrpci. Do koje mere se taj uticaj sa juga može konstatovati? Da li se tu može govoriti o helenizaciji?

- Helenizacija je proces mirne akulturacije. Zapravo, Grčka je dala impuls za intenzivnu trgovinu, kontakte. Tako se grčki materijal, predmeti grčkog porekla, počinju širiti, i to prvenstveno u oblasti koje su bliže moru i na kontinentalni prostor bliže Grčkoj - Makedonija, Albanija, južna Srbija, Trakija, oblasti oko Ponta... Akulturacija obuhvata prvo vodeće staleže, i u udaljenim područjima. To su kneževski grobovi, i druge pojave o kojima smo govorili. Tako dolazi do pojave čitavog niza predmeta, luksuznih, skupocenih, uključujući luksuznu keramiku,

koja se izvozi iz Grčke, i dospeva kod tih kneževa u zaleđe. To, izgleda, u izvesnim momentima, da je dovedeno do absurda, ili, bolje rečeno, možda pokazuje psihi tih ljudi, malu psihi novih bogataša. Recimo, besmisleno je da zid u Hojneburgu bude građen od čerpiča, u jednoj oblasti u kojoj čerpič nikada nije bio upotrebljavan, i u kojoj je i iracionalno upotrebljavati ga. Prema tome, to je čisto bila volja jednog kneza, recimo, da ima lep zid, koji je video negde na Siciliji, ili drugde. Ili, da uzmemo krater iz Viksa - to je najveći mogući grčki krater. Nikada Grci sami nisu koristili krater takvih dimenzija. Njegova veličina treba da pokaže veličinu kneza, njegov ugled pred njegovim narodom...

- *Znači, krater iz Viksa je, zapravo, ad usum barbarorum?*

- U stvari, jeste. Taj momenat je vrlo značajan kod varvarske aristokratije. Da je bilo jakih grčkih uticaja i jakih trgovačkih veza, pokazuju i izvesne vrste oružja. Fraj (Fray) je kartirao rasprostranjenost takozvanih ilirsko-grčkih i halkidskih šlemova na Balkanu. Pokazalo se da ilirsko-grčki šlemovi gravitiraju od Grčke, Peloponeza, prema Jadranu i zaleđu, dok halkidski preteže u Trakiji. To je očigledno odgovaralo zahtevima tržišta i, isto tako, angažovanosti pojedinih radionica. Očigledno da su jedne radionice bile okrenute prema Tračanima, druge prema Ilirima. To su sve elementi koji deluju na akulturaciju. Međutim, ona u prvo vreme ne prodiru dublje, već, možemo reći, tek od IV veka. To se manifestuje u nekoliko vidova.

Kada o tome govorimo, treba prvo voditi računa o onome što je koristio prosečan čovek van helenskog sveta. To je, pre svega, siva keramika, rađena po grčkim uzorima. Ona se javlja do Crnog mora i do Masilije, do Iberskog poluostrva, obuhvata ceo Mediteran. Mislim da je tu velika praznina u našoj arheologiji, na koju sam često ukazivao. Nešto je uradila Maja Parović za Kosovo, Viktorija Sokolovska je počela sistematski rad za Makedoniju. Nužno je da se sva ta siva keramika sistematski regionalno obradi, da se uradi njena potpuna tipologija i hronologija. Ta keramika je manifestacija jednog kulturnog zajedništva, u kome mislim da mogu da se izdvoje pojedine etničke grupacije, po načinu na koji primaju uticaje, adaptiraju

ih, prema oblicima koje najviše upotrebljavaju. Dakle, to bi bio jedan od onih elemenata koji, od IV veka, prodiru dublje u *barbaricum*.

U izvesnom smislu je tu i urbanizacija, koja se praktično javila od IV veka i najjača je, naravno, u Makedoniji. Što se tiče krajeva dublje u unutrašnjosti, kod Dardanaca je posvedočeno u Livijevom tekstu o upadima Bastarna u II veku. Opisuje se kako dolazi do borbe između Dardanaca i Bastarna i izričito se kaže da su Bastarni postavili svoj logor u blizini jednog dardanskog grada, a zatim, posle borbe, Dardanci se povlače u jedno utvrđenje. U prvom slučaju se kaže *urbs*, u drugom *oppidum*. Dakle, očigledno se pravi razlika, jer Livije upotrebljava dva različita termina. *Oppidum* može biti utvrđenje, možda zbežište, kao što je verovatno Lanište kod Jagodine, koje, pretpostavljam da je baš to što Nemci zovu *Flieburg*, dok je *urbs* gradsko naselje, sa određenim odlikama. Mislim lično da je Krševica kod Bujanovca jedan od takvih gradova. Ovo je moja lična hipoteza, koju ne mogu ničim da dokažem. Strabon kaže da kod Galabra u Dardaniji postoji *polis archaia*. Na žalost, tekst je oštećen, i ime grada nije sačuvano. Mene kopka da bi to mogla biti Krševica. To je, nekako, ideja koje ne mogu da se oslobodim. Ima i na Kosovu izvesnih indicija za objekte kao što je Krševica; na žalost, još uvek su neistraženi. Tu onda dolazi onaj niz gradova koji se pojavljuju na ilirskom području, koji imaju posebnu konstrukciju - gradnja velikim kamenim blokovima koji nisu dobro obrađeni, ali se među sobom uklapaju. To sam ja nazvao *moenia Aeacia* - mislim da je to adekvatan naziv, zato što se u jednom natpisu, koji govori o gradu Risonu - Risnu, kaže da su risanski bedemi *moenia Aeacia*. Po Demostenu, Filip II je, kada je držao deo zemlje, počeo da gradi gradove u tim krajevima, kao što je Skodra, Lisos, u svojoj najstarijoj fazi, Meteon, Ulcinium, pa i sam Rison... Ja mislim da tu dolazi do izražaja prva urbanizacija, koja se javlja od kraja IV veka, kada se na tom prostoru primećuje i unifikacija keramike. Javljaju se i izvesne nove forme nakita. Prve makedonske bronzne, koje već nešto ranije obuhvataju veliki deo Makedonije, naročito Peoniju, idu čak do granice Dardanijske. Ali, nema ih kod Ilira na zapadu. To su očigledno tipovi nakita, naročito privezaka, inspirisani Grčkom,

koji su ušli u široku upotrebu i postali vrlo popularni na jednoj ograničenoj, ali nadnacionalnoj teritoriji. Već u kneževskim grobovima u Trebeništu javljaju se grivne sa zmijskim glavama. Vidi se da tu postoji nekoliko tipova, koji potiču iz više radionica. Sindos ima izvesne veze sa Trebeništem, ali nema nikakve veze sa pelagonijskim i halkidskim grivnama, koje se javljaju u drugom obliku, dok su Mramorac i Kačanj u Hercegovini, opet, sasvim drugačiji. Ali, sam taj princip izrade grivni, sa završecima u obliku zmijskih glava, jeste nešto što je preuzeto sa juga. Prema tome, u IV veku u punom je jeku šira akulturacija; moglo bi se reći da je, posle aristokratije, prodrila i u šire slojeve.

- *Stićem utisak, možda jako grešim, da je prvi kontakt između varvarskog severa i Grka tekao isključivo na nivou kneževa, i da prosečan čovek punog gvozdenog doba nije ni dolazio u kontakt sa Grcima, već samo viđajući te predmete.*

- Samo viđajući te predmete... A tek kasnije dolazi do kontakta. Prvi kontakt ostvaruje aristokratija, koja ima mogućnost da ga održava, bilo kontaktima sa odgovarajućim društvenim slojem u drugim oblastima, bilo trgovinom.

Romanizacija

- *I to je, možda, osnovna razlika između tog i drugog vrlo važnog procesa kulturnih strujanja na Balkanu, odnosno: osnovna razlika između helenizacije i romanizacije.*

- Romanizacija je nešto sasvim drugo. Ona je upravo integracija šireg prostora i niza raznih etničkih elemenata u Rimsku imperiju, koja se ostvaruje čisto vojnom silom i administrativno, pa samim tim razbija stare etničke i plemenske zajednice, unificirajući ih na jednom sasvim drugom kulturnom, pa i društvenom nivou. Pri tome je romanizacija bila vršena na razne načine, vrlo vešto, prema uslovima koji su postojali u raznim oblastima. Na primer, pošto su uništili ilirsku državu, koju su srušili za dvadeset dana, Rimljani nastupaju na vrlo

smišljen način. Lucije Anicije, koji ih je pobedio, saziva zbor svih predstavnika ilirske države i saopštava im da će porez, koji su plaćali svom kralju Genciju, smanjiti na polovinu. Jedna jasno demagoška mera. Zatim kaže: svi će stanovnici ilirske države biti *liberi* - slobodni, ali dodaje: ne samo slobodni, nego i *immunes*, to znači, oslobođeni poreza, biće oni - navodi niz plemena i gradova - koji su se još za vreme Gencijeve vladavine odvojili od njega i prišli Rimljanima. Dakle, s jedne strane ih nagrađuje, a s druge im ubacuje klicu razdora, poznajući potpuni nedostatak solidarnosti Ilira, koji je za njih karakterističan. On ga koristi da ih razbije.

Kasnije se čak, na neki način, dosta dugo zadržavaju, naročito u tim krajevima, izvesni elementi plemenske organizacije. Kod Japoda, a i drugih plemena, pominju se na natpisima *principes* i *praeposites*. To su plemenske starešine, jedan zbor uglednih ljudi, proistekao iz stare plemenske organizacije. Plinije, kada govori o plemenima u konventu, kaže za svako od njih koliko ima *dekurija*. *Dekurije* verovatno odgovaraju nekakvim rodovskim zajednicama u okviru jednog plemena; prema tome, plemenska organizacija u to vreme bila je sačuvana. *Principes* se pominju čak do II veka nove ere, recimo kod Skordiska - na jednom natpisu iz Slankamena, pominje se jedan *princeps Scordisorum*. Znači da su Rimljani, na neki način, još izvesno vreme tolerisali staru plemensku organizaciju, dok je na kraju nisu potpuno likvidirali.

U Dakiji je sasvim drugi slučaj. Za razliku od Ilira, koji su pobede za dvadeset dana, Trajan je sa Dačanima vodio dva, i to vrlo teška rata, sa promenljivom srećom. U prvom ratu bilo je situacija gde nije bilo sigurno da će pobediti. On, osvajajući Dakiju, ruši do temelja dačku Sarmizegetuzu - Gradište Muncelului, centar Decebala, osniva novi grad, koji naziva *Colonia Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, sa starim imenom, ali van mesta gde se nalazilo dačko naselje. Dakle, potpuno negira dačku državu i staru organizaciju. U Dakiji naseljava brojne koloniste iz celog Carstva. Prema tome, jasno se ide na razbijanje etničkog jedinstva Dačana.

Za romanizaciju su značajne i deportacije koje su Rimljani vršili. Ilirske Ardijeje, zbog gusarenja, preseljavaju

duboko u unutrašnjost, u novu sredinu, kojoj nisu bili prilagođeni. Kod Dačana je, već pre ratova i osvajanja Dakije, bilo deportacija, jedna u vreme Avgusta, jedna u vreme Neronovo. Ta druga deportacija je obuhvatala oko sto hiljada varvara iz prostora severno od Dunava. Kaže se da ih Rimljani iseljavaju, sa njihovim starešinama ili kraljevima, *cum principibus et regibus*. Znači, Rimljani isele celu jednu plemensku zajednicu u unutrašnjost Balkana. U tome smislu imamo možda jednu arheološku potvrdu. To su tipični dački grobovi, koji su otkriveni kod Paraćina - Gloždak - i koji su, po svom karakteru, neosporno dački.

Romanizacija je dalje tekla svojim normalnim tokom, smišljenom politikom koju su sprovodili Rimljani. To je, pre svega, naseljavanje građana koji dobijaju imanja, kolonizacija, zatim i služba u vojsci, u auksilijarnim trupama, koje su služili oni koji nisu bili rimski građani, dakle: domorodačko stanovništvo. Ljudi koji su regrutovani u jednom kraju bili su, po potrebi, vođeni u sasvim druge oblasti. Prema tome, to je razbijanje etničke celine. Rimljani su svesno išli na razbijanje bilo kakve političke ili etničke organizacije i na njeno negiranje, nekada nasilno, ali mnogo više na ovaj način. Posle dvadeset pet godina, isluženi vojnici dobijaju građansko pravo, automatski postaju ono što je sigurno svakom, u jednoj tako velikoj državi, bilo cilj - da postane rimski građanin. To je jedna od formi romanizacije.

Rimske kolonije

Važan element je i stvaranje rimskih kolonija. Postoje prvo deduktivne kolonije, gde se naseljavaju isluženi veterani, koji dolaze sa strane, ali isto tako i kolonije u kojima postojeće stanovništvo dobija rimsko građansko pravo. Dodeljivanje rimskog građanskog prava vršili su svi rimski carevi, od početaka Carstva, što se dobro vidi po onomastici, jer građanin nosi gentilno ime cara koji mu je dao građansko pravo: *Aelius*, *Flavius* i tako dalje. Godine 212. Karakala izdaje *Constitutio Antoniniana*, kojim svi stanovnici Carstva dobijaju rimsko građansko pravo.

Pri svemu tome treba uzeti u obzir, uz doseljavanje Rimljana, ide i intenzivan razvoj trgovine i zanatstva. Trgovina je išla, s jedne strane, sa zapada, od Akvileje, s druge strane, preko Crnog mora, što dovodi do vrlo široke kulturne asimilacije, stvaranja jednog potpuno novog vida materijalne kulture. Sve to, uz davanje rimskog građanskog prava, od stranaca-varvara stvara rimske građane, koji se utapaju u rimsku kulturu, sistem i organizaciju rimskog života. Prema tome, Rim je, *de facto*, svojom politikom izvršio denacionalizaciju, za razliku od Grka, koji su se interesovali samo za trgovinu, i koje nije interesovala etnička pripadnost: bolje je kontaktirati sa bogatim knezom, nego da ovoga neko sruši, i da od njega više nema nikakve koristi.

- *Tu, možda, može biti, i pouka za savremenu stvarnost. Pošto su helenizacija i romanizacija, nesumnjivo, među najznačajnijim momentima u istoriji i arheologiji Balkana, a oba se mogu podvesti pod proces akulutracije, da li postoji neka zajednička zakonitost u jednom i drugom trenutku? Arheološki, način na koji lokalno stanovništvo reaguje na tu jaču, dinamičniju, u slučaju Rima, čak i vrlo ekspanzivnu politiku?*

- Ja bih rekao da tu postoji, u prvom momentu, jedan otpor. Taj otpor je manje izražen u slučaju grčke kolonizacije, iako je, nesumnjivo, postojao. Isa je ratovala sa Ilirima, znači: domorodačko stanovništvo nije rado primalo Grke, a posle se naviklo na njih, i razvilo trgovinu i kontakte. U slučaju Rimljana, otpor je mnogo jači. To se vidi iz rata sa Dačanima, Japodima, sa ilirskom državom. Osvajanje je išlo vrlo teško, dugo je trajalo dok Rimljani nisu osvojili ceo Balkan. Mislim da, kao zajednički elemenat, postoji to što jedna viša kultura savlađuje i asimiluje stariju, slabiju i primitivniju. To se manifestuje, u grčkoj kolonizaciji, najpre preko sloja lokalne aristokratije, a kasnije se proširuje sve dublje u narod, primanjem čitavog niza novih elemenata.

Kod Rimljana je to bilo mnogo jače izraženo, jer su njihovi interesi potpuno drugačiji. Oni nisu bili zainteresovani samo za trgovinu, nego i za držanje i svestranu eksploataciju teritorija, za političku vlast u osvojenim krajevima. Ali, i tu primitivnija kultura, koja dolazi u kontakt sa Rimljanima,

podleže, a njeni nosioci teže da se izjednače sa Rimljanima, i u celini uživaju njihova prava. Domorodac želi da postane Rimljanin, da postane rimski građanin, i da živi kao rimski građanin. Dakle, u odnosu na grčku akulturaciju, sasvim nešto drugo. Evo sličnog primera iz bliske prošlosti. Meni je pričala jedna koleginica, koja je bila u Alžiru, kad su ga Francuzi napustili. Prosečni Alžirac je želeo da živi "kao Francuzi". Ja sam doživeo na Madagaskaru, koji je već bio nezavisan kad sam bio tamo, ali pod izrazitim uticajem francuske kulture - TV stanice imale su dobar deo programa na francuskom, škole su bile uređene prema fransuckom školstvu... Jednog dana, šetam po Tananarivi, ispred mene idu dve učenice gimnazije, Malgaškinje. Izlaze iz škole. Ja, tako, prvo me ne interesuje, pa posle vidim - vode zanimljiv razgovor, slušam. Govore o jednom svom drugu, koji je u školi napravio neki izgred, skandal. One se, naravno, zgražaju i kažu kako je to grozno, kako je on nevaspitan. A onda, jedna od njih na kraju sumira: "A jesi li videla kako loše govori francuski?" I time je bilo sve rečeno. Dakle, to hoću da kažem: taj elemenat jače kulture je zajednički i kod grčkog i kod rimskog slučaja. Kod grčkoga je, naravno, bio bez političke ekspanzije, prema tome, manje izražen. Kod Rimljana je to bilo mnogo nametljivije.

- U poslednje vreme u literaturi se pominje inverzna akulturacija - opet sa savremenim konotacijama - da se na rubnim područjima slabijih, uslovno inferiornih, kultura, javlja kontrastivni identitet, odnosno potreba da se naznači razlika i da se pruži otpor, kako helenizaciji, tako i romanizaciji. To će reći da su rubna područja daleko jače etnički i kulturno definisana, nego ona koja se nalaze u centru.

- To je sigurno tako, jer tu postoji jača kolizija. Vratimo se na naše stvari. Izvršena je, razumljivo, jedna kulturna nivelacija sa Rimljanima. Celokupna rimska organizacija zahtevala je jednu *lingua franca*. To je bio latinski, naravno, izuzimajući one krajeve gde je grčki uvek ostao prioritetan. Romanizacija, međutim, nije bila uvek podjednaka, i bilo je sigurno izvesnih slučajeva u kojima dosta dugo staro stanov-

ništvo zadržava svoju individualnost, ali uglavnom u zabačenim planinskim krajevima, koji su udaljeni od velikih centara.

- Stvar počinje jednim dramatičnim primerom, ako govorimo o procesu helenizacije, koji navodi Herodot. Onaj nesrećni skitski princ, koji je živio na grčki način, i na kraju strašno nastradao, zato što je, po uverenju sopstvenog naroda, da upotrebimo jednu savremenu reč, bio izdajnik.

- To je prva reakcija. To je taj otpor; to su, recimo, napadi Ilira na Isu. Posle dolazi do smirivanja, i onda do jačih kontakata, koje neminovno nameće život u susedstvu. To je ista stvar kao i u eneolitu. Sve te razne perturbacije išle su prvo sa rušenjem, sa uništavanjem. Kod Varne imate potpuno rušenje, a posle dolazi do zbliženja, upravo do prožimanja.

Helenizacija i romanizacija

- Da li bi moglo da se kaže da je helenizacija, na neki način prolegomena za romanizaciju, odnosno da, na izvestan način, priprema balkansko stanovništvo za jedan jači, dinamičniji i nasilničkiji udar?

- Ta se dva procesa mogu sagledati u kontinuitetu, svakako. Uzmimo, kako smo sada rekli, helenizacija, da kažem bolje: grčki uticaji, prvo idu na aristokratiju, a potom silaze u masu. Isti je slučaj sa romanizacijom.

- Čini se - naravno, vrlo generalizovano - da oni krajevi i one celine koje su bile podvrgnute jačoj helenizaciji, koje su lakše prihvatile helenski uticaj, da su one brže i spremnije odgovarale na romanizaciju.

- Sigurno. To se svugde jasno vidi. To je slučaj sa Salonom, ako je uporedite, na primer, sa Municipijumom Mal. kod Požege, ili Municipijumom S. kod Pljevalja. Rimska kultura mnogo lakše se prihvata i preuzima tamo gde je već bila

pripremljena, kroz uticaj grčke civilizacije. Tako je, na primer, u Pljevljima, i u susednom Kolovratu, najčešći gentilicij Aurelius, što može biti iz vremena Marka Aurelija, ali možda i Karakale. Uglavnom, to je kraj II, početak III veka. Međutim, ako se ovde prate imena na natpisima, vidi se da ti Aureliji često zadržavaju i svoje domaće ime. Ima natpisa gde se prati nekoliko generacija. Prvi zadržavaju, pored Aurelija, svoje ilirsko ime. Već u drugoj i trećoj generaciji, to se domorodačko ime potpuno gubi. Znači, prati se tok procesa romanizacije.

Drugi slučaj bi bio u duhovnom životu, u kultu mrtvih. To su oni grobovi koje sam nazvao grobovima tipa Mala Kopašnica-Sase. Pokojnici su spaljeni, i spaljena je raka, grobovi najčešće imaju etaže. Ostaci pokojnika su preneti u raku sa lomače, bez ikakvog kovčega, i prate ih određeni darovi. Ja sam najpre smatrao da je to čisto ilirska pojava, na šta me je potakla činjenica da su ilirski Pirusti preseljeni u Transilvaniju, gde su radili kao rudari, i da se kod njih javljaju ista imena kao i u okolini Pljevalja i u susednom Kolovratu. Međutim, u Skupima, na teritoriji koja je sigurno dardanska - a ja danas smatram da Dardanci nisu ni Iliri, ni Tračani, nego da se vezuju za poseban dako-mizijski kompleks - postoje takvi grobovi. Slična je situacija u Naisu, u Jagodin-Mali, gde ima takvih grobova, a i to je dardanska teritorija. U Sasama kod Srebrenice, koja već nije ilirska teritorija, jer gravitira prema Panoniji, veliki je broj takvih grobova. Sličnih grobova ima i u Panoniji, i, u raznim varijantama, u Dakiji, da ne govorim o Viminacijumu kod Kostolca. Tako bi se pre reklo da je to jedan opšti način sahranjivanja kod autohtonog stanovništva, koji u varijantama može biti ilirski, trački i dako-mizijski, ali koji je suprotan rimskom. U Viminacijumu su, međutim, ovi grobovi vrlo brojni, ali se mogu datirati od I do III veka, kada se gube. Na svim drugim nekropolama grobovi ovog tipa su iz tog vremena. To bi značilo da se zadržavaju, i u rimskom Carstvu, ti elementi i da, verovatno, *Constitutio Antoniniana* 212.godine dovodi do nestanka tih pojava.

Naravno, ima podataka da se još u kasnoantičko vreme govorilo ilirskim i tračkim - jezikom tračkih Besa u VI veku. Deo stanovništva je, sigurno, sačuvao deo svog starog identiteta, ali se

on potom ipak bitno gubi. Osnovna je težnja svakog stanovništva u Rimskom carstvu da postane rimski građanin. Kad postane rimski građanin, a to sa 212.godinom postaju svi, on se potpuno utapa u rimsku zajednicu i gubi svoju nacionalnost. On može kod kuće da govori svojim jezikom, ali je građanin Carstva, tako reaguje, a sve manje se oseća Dardanac ili, recimo, Delmat. Potom dolazi seoba naroda, sa još većim i stalnim previranjima, rušenjima, podjarmljivanjem ili utapanjem u nove zajednice. Romansko stanovništvo beži ispred naroda velike seobe, među njima i Slovena, bliže gradovima i vizantijskim centrima koji se još drže. To je arheološki Komani-grupa. Albanski arheolozi su pokušavali da dokažu da je ona ilirska. Mislim da je Vladislav Popović dobro pokazao da se *de facto* tu radi o pomenutom romanizovanom stanovništvu. Smatram da sa tim povlačenjem romanizovanog stanovništva u unutrašnjost Balkana nastaje pad rimskog i romanizovanog sveta. Ostale su izvesne enklave u gradovima primorja i u planinama. U tim većim ili manjim enklavama treba tražiti pretke današnjih Vlaha i Albanaca, prvenstveno u primorskim gradovima, i naročito kao planinskog stočarskog stanovništva.

- A Sarakačani?

- To su helenizovani stočari, ili izvorno grčki transhumantni stočari. Vlasi su i danas mahom stočari. Interesantna je knjiga Nikolasa Hamonda (Nicholas Hammond) o kretanju Vlaha i Sarakačana, gde on navodi savremene primere. Oni idu nekada čak vrlo daleko, na vrlo široke prostore, do grčke Trakije, Anadola i Karpata. Ta sezonska kretanja su bila stalna, dokle god se nisu stvorile političke granice na Balkanu. Danas su skoro sasvim prestala. Mislim da su te stočarske grupe jedan važan etnički, kulturni i socijalni fakat. To stanovništvo, zaostaci neromanizovanoga i slabo romanizovanoga, pred seobom naroda i dolaskom Slovena, povlače se u brda. Smatram, prema tome, da, kada je reč, na primer, o današnjim Albancima, oni jesu ostaci tog paleo-balkanskog stanovništva, ali ono što je po mom mišljenju bitno, jeste to da oni sugurno nisu potomci Ilira, u smislu nacionalne pripadnosti. Pre svega, šta znači "svest da je Ilir"? Ilir nije imao ilirsku svest. Ilirski pojam stvorili su antički

pisci. Mate Suić je jednom, u jednoj diskusiji, vrlo duhovito rekao: kada biste jednog Ardijeja ili Autarijata pitali "Jesi li ti Ilir?", on bi odgovorio: "Šta je to?" Ovo je apsolutno tačno. Svest je postojala na nivou plemena ili naroda, kao Dardanca, Dalmata, Autarijata, a povezivanje u veće jezičke ili etno-kulturne zajednice zasniva se na elementima srodnosti koje su zapazili Grci.

Međutim, kada je već reč o Albancima, zanimljive su kontraverze moderne lingvistike o tome da li su oni Iliri ili Tračani. Ronald Krosland je pokazao u *Cambridge Ancient History* da u albanskom jeziku postoji gotovo isti procenat tračkih i ilirskih reči i imena, naravno - prema proceni lingvista. Tu, prema tome, imamo mešane etničke i jezičke elemente. Ima elemenata ilirskog i onoga što nije ilirsko. Tu značajnu ulogu moraju imati i Dardanci, koje Georgijev svrstava u Dako-Mizijce. Mislim da Georgijev ima pravo. To znači: Albanci su nastali iz heterogenih autohtonih grupa, koje su pobegle u planine i tu se bavile nomadskim stočarstvom. Tek od kraja XII veka, oni se spuštaju u ravnicu i pominju kao Albanci. Sličan je slučaj i sa Vlasima. Oni su zaostatak romanizovanog stanovništva, to je nesumnjivo. U jeziku su romanizovani, mada i tu postoje razlike. Kasnije se javljaju kao transhumantni stočari. Kod rumunskog naroda je malo komplikovaniji proces. Jezik koji je preovladao u celom narodu, bio je romanski. Ali, ako uzmemo slučaj Vlaha i Albanaca, zanimljiva je pojava koju je konstatovao rumunski lingvista Jon Rusu. Naime, postoji u rumunskom i albanskom jeziku jedan broj, doduše ne veliki, istih reči, koje ukazuju na zajednički jezički paleobalkanski supstrat. Iz toga se ne može izvući zaključak niti da su Rumuni Albanci, niti obrnuto. Taj supstrat ukazuje na predrimsku epohu, srodnost ovih elemenata iz kojih se razvijaju i Albanci i Rumuni.

*Najtoplije se zahvaljujemo saradnicima koji su pomogli
objavljivanje ove knjige:*

MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE SRBIJE
I SEKRETARIJAT ZA KULTURU BEOGRADA

SRPSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO

IGP „GRAFOARTIA“

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929:902 Гарашанин М.

ГАРАШАНИН, Милутин

Razgovori o arheologiji / Milutin Garašanin ; priredili
Staša Babić i Miodrag Tomović. - Beograd : „3T“, 1996
(Beograd : „3T“) . - VI , 194 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 700.

902

а) Гарашанин, Милутин (1920-) б)

Археологија

ID=43399948

Knjiga sećanja - o srpskoj ratnoj i poratnoj arheologiji, pedagoškom radu na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta, istinama i zabudama u jugoslovenskoj i evropskoj arheologiji, beogradskoj arheološkoj školi, pitanjima, problemima i izazovima pred kojima se danas srpska arheologija nalazi, poetici arheologije i njenim granicama, metodologiji arheoloških istraživanja, razmišljanjima o etici i moralnom kodeksu arheologa i arheologije, predavaštvu, studentima, arheološkim institucijama... , knjiga koja sumira postojeća znanja, dileme i nerešena pitanja arheologije Balkana od neolita do kraja rimske epohe. O svetu arheologije Akademik Garašanin govori mudro, razborito i kada treba duhovito. Ovo nije apologija srpske arheologije, ovo je deo istine o njoj.

*Akademik Dragoslav Srejskić
Potpredsednik SANU*

... Brojni radovi, studije, monografije, naučne rasprave koje je Garašanin objavio polazišna su tačka za dalja istraživanja. Danas je nezamisliv bilo koji ozbiljniji naučni rad iz oblasti praistorije jugoistočne Evrope a da u njemu nisu ugrađena saznanja do kojih je on došao u toku svoga pedesetpetogodišnjeg naučnog rada. ... Sadržaj ove knjige u celini osvetljuje ličnost Milutina Garašanina kao čoveka, prijatelja, pedagoga, vrsnog poznavaoца praistorijske i antičke arheologije, materijalne i duhovne kulture ljudi i civilizacija koje su činile deo istorije na prostorima jugoistočne Evrope.

*Dopisni član SANU Nikola Tasić
Direktor Balkanološkog instituta*

Sećanja, promišljanja i poruke jednog eminentnog arheologa zainteresovanog za mnoge naučne oblasti, učesnike i svedoke gotovo svih važnijih zbivanja u arheologiji u proteklih pet decenija, čine, uistinu, zanimljivo štivo: za ljubitelje starina i studente, podjednako kao i za poznavaoce ove problematike.

Kazivanja o znamenitim ličnostima, o starim narodima i njihovoj kulturi, smenjaju promišljanja o dužnostima, etici, nastavi; potom beleške o prijateljima i porodici - sve zajedno daje ovoj knjizi draž neposrednosti i autentičnosti, a nama profesorovim učenicima i savremeniciima mogućnost da bolje razumemo sebe i svet oko nas.

*Dr Petar Petrović
Direktor Arheološkog instituta*

Kazivanja akademika Milutina Garašanina, sakupljena u ovoj knjizi, čine prvu istoriju arheologije u Srbiji, izraženu na lako prihvatljiv, zanimljiv ali i upečatljiv način u pripovedanju. Znanja o arheologiji, kao i saznanja o njenom poluvekovnom razvoju u Srbiji, saopštena u zgusnutom toku ovih razgovora, nisu samo dobitak za čitaoce, već i prvo učenje o njihovoj sopstvenoj prošlosti.

*Dr Borislav Jovanović
Predsednik Srpskog arheološkog društva*